

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

I. HALVBIND 1967

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

holder

Å R S M Ø D E

søndag den 28. maj 1967 kl. 14
på Hotel „Tønderhus“, Tønder.

Dagsorden:

- 1) Beretning.
- 2) Regnskab.
- 3) Valg af styrelsesmedlemmer
og revisorer.
Efter tur afgår: *Olav Christensen,*
Troels Fink, H. V. Gregersen,
Peter Kr. Iversen og Hans H. Worsøe
samt revisorerne *E. Friis* og
C. H. Sehr.
- 4) Eventuelt.

Efter kaffebordet (pro persona kr. 6,00 incl.
betjening) taler seminarirektor, dr. theol.
Asger Nyholm om »Bertel Godt, Slesvigs
biskop 1864-85, belyst ud fra nogle visitats-
beretninger«.

Vore medlemmer opfordres til at møde
talrigt frem. *Styrelsen.*

I. HALVBIND 1967

Helmuth Schledermann:

Slesvig/Hedeby's tilblivelse II
Historiske meddelelser om
kongemagten og byen 1-73

Jens Holdt:

Rasmus Thomsen - en sønder-
jysk frimenighedspræst 74-109

H. V. Gregersen:

Laurids Skau og Goldschmidt.
En skildring på grundlag
af breve og artikler 110-152

M. Vesterdal:

Glimt fra Sønderjylland
i tiden mellem krigene.
Morten Nielsens vandringer
i 1851 og 1854 153-194

Omlagsbilledet:

*Sønderjyllands Frilandsmuseum i Haderslev
med Steveltgården i baggrunden. Til venstre
gavlen af Hejsager-huset og til højre gavlen af
Øsby præstegårds lade.*

(Foto: Krassèl, Haderslev)

Slesvig/Hedeby's tilblivelse

II

Historiske meddelelser om kongemagten og byen

Af *Helmuth Schledermann*.

En bosættelse eller by kan ses under mange synsvinkler. Det ligger lige for at begynde med dens beliggenhed, navn og udseende, og det er netop, hvad et tidligere arbejde om Slesvig/Hedeby handlede om (I. del, Sønderjyske Årbøger 1966, s. 1-65). I et enkelt afsnit, »handelsvejen«, og i mange spredte bemærkninger blev dog også andre synsvinkler inddraget, særlig byens økonomiske grundlag og dens kulturelle tilknytning til andre egne — for så vidt disse forhold gav sig udslag i fund.

Hvis det historiske kildemateriale havde været bedre, ville det falde naturligt at beskæftige sig med beboernes erhverv og organisationer, særlig handelsfolkene og håndværkerne. Herom véd vi imidlertid så lidt, at det er nødvendigt at gå en mere indirekte vej: Vi må undersøge de betingelser, der skulle være opfyldt, for at en vareudveksling overhovedet kunne finde sted. Handelsfolkene må have haft kendskab til varer, markeder og rejseruter, og de må have haft rådighed over kapital (varer), transportmidler og mandskab. Alt dette har sikkert været vanskeligt nok, men det er dog forhold, som man har kunnet skønne over. De største usikkerhedsmomenter har utvivlsomt været af en anden karakter: vejrliget og de politiske forhold. Her kunne man risikere omslag fra dag til dag.

Om vejret er der blot at sige, at det nok har umuliggjort længere handelsrejser om vinteren, særlig til søs. Selv vigtige politiske delegationer blev opholdt af kulde og ufremkommelige veje.¹

Det er de politiske og dermed følgende organisatoriske forhold, som skal undersøges her.

Historieforskning

Enhver forskning er bestemt af sit materiale og forskernes interesser. De få skriftlige kilder har været kendt gennem århundreder, og derfor er det sikkert mangel på interesse, der er grunden til, at man hidtil ikke har beskæftiget sig udførligt med den danske kongemagts forhold til Slesvig/Hedeby. Enten har man betragtet kongemagtens betydning som en selvfølge, der ikke behøvede nærmere begrundelse, eller også har man næsten set bort fra den. Det har været andre sider af kongemagtens og af Slesvig/Hedeby's historie, som har haft forskernes bevågenhed.

For mange tyske historikere har den danske kong Godfred stået som en »småkonge« eller vikingehøvding, og byens opkomst har været et udslag af initiativrige og forvovne frisiske og sachsiske købmænds arbejde. Hvad der i første række interesserede historikerne, var den frankiske og senere den tyske kejsermagts fremstød mod nord og dens indretning af markgreviskaber. Købmændene interesserede dem, fordi de blev anset for »frie« borgere og fortroppen for frankisk-sachsisk kultur og kristendom. Disse tanker er udformet i 1800-tallets Tyskland, og de er naturligvis inspireret af de uddannede, liberale borgerliges ønske om frihed og tysk enhed. En af de betydeligste historikere blandt dem var Georg Waitz,² født i Flensborg og stærkt engageret i den slesvig-holstenske frihedsbevægelse, der fra dansk side måtte betragtes som et oprør. Waitz fik en række elever, og moderne tyske forskere bekæmper stadig deres syn på det middelalderlige samfund. Mest kritisk er W. Schlesinger, H. Dannenbauer, K. F. Werner og H. Preidel.³ Andre tyskere har derimod holdt de gamle ideer levende, efter 1945 ikke så meget den nationale side af dem, men desto stærkere den sociale og økonomiske. Den frisiske og tyske købmand og Hansestæderne — særlig Lübeck — har fundet begejstrede forskere i Walter Vogel, Fritz Rörig og deres elever.⁴ Det må her indskydes, at de tyske købmænds økonomiske og politiske indflydelse i Danmark er uden for al diskussion, når det drejer sig om tidsrummet fra ca. 1200 til ca. 1500. Spørgsmålet er, i hvor høj grad og hvor langt man kan spore den tilbage i tiden.⁵

Nu har tysk historieforskning imidlertid spillet på mange

strengt. Det er velkendt, at interessen for Norden stiger, når vi går tilbage til tiden før det tyske riges tilblivelse, der fandt sted mellem 843 og 962. Man mener, at Nordens oldtid kan levere et vigtigt bidrag til forståelsen af det germanske element, der sammen med arven fra de romerske områder skulle udgøre grundlaget for al senere tysk udvikling. Allerede Waitz henviste til det germanske Jylland, og Hermann Aubin har betonet, at Jylland og hele Skandinavien hører med til det »allermest germanske Germanien« (Germania Germanicissima).⁶ Germanernes skabende evne har altid været en selvfølge for tyskerne, og det skulle altså ikke ligge en tysk historiker fjernt at tilmåle Godfred stor betydning for Slesvig/Hedeby's udvikling. Vi behøver heller ikke at lede længe for at finde én, der gjorde det: Otto Scheel (smlg. I. del, s. 14). For ham var Godfreds »vidtrækkende handelspolitiske planer« dog kun et trin på vejen til et langt større mål: en indlemelse af »Germanien« — d. v. s. Nordvesttyskland — i den »nordiske Verden«. Hvad Karl den Store her havde erobret, skulle genvindes. Med Godfreds død, slutter Scheel, havde »vikingeverdenen mistet den mand, som havde udkastet den største, konstruktive plan i Norden«.⁷ Flere tyske forskere angreb straks Scheel for hans overdrivelser, men selv i nyere tysk litteratur kan man møde efterklange af en romantisk forestilling om sammenstødet mellem »Aftenlandet og Midgård's Verden«, d. v. s. mellem Vesteuropa og det hedenske, danske rige.⁸

I efterkrigstidens Tyskland har Herbert Jankuhn varetaget både den arkæologiske og den historiske udforskning af problemerne. Hvad mener nu han? Jankuhn har aldrig offentliggjort egentlige historiske arbejder med kildekritiske og metodiske analyser, og han har heller ikke tilkendegivet en bestemt historieopfattelse. Men han har altid sat de arkæologiske fund ind i en historisk sammenhæng, og han har her især støttet sig til nordtyske forskere som Vogel, Röric og sidst — men ikke mindst — Edith Ennen.⁹ Det vil sige, at han betragter handelsfolkene, både enkeltvis og i sammenslutninger, som det afgørende for byudviklingen. I hans store bog om Hedeby finder man kapitler om handelsvarer, handelsruter, handelsfolk, mønt og vægt, håndværk, ja, endog om byens rolle som »åndelig formidler«. Der er intet afsnit om de magtpolitiske forholds betydning for handelen. Kongen nævnes

blot i forbindelse med Danevirkes datering, handelens retslige grundlag og befolkningens sociale lagdeling.¹⁰

Den danske historieforskning på dette felt er både mere overskuelig og mindre interessant end den tyske. Den blev i forrige århundrede inspireret — eller irriteret — til stillingtagen af de tidligere nævnte arbejder af Waitz og hans elever. Naturligt nok var det ikke kongens forhold til Slesvig/Hedeby, men grænseproblemet, der optog sindene. Både A. D. Jørgensen og Johs. Steenstrup drog til felts og kunne i flere tilfælde påvise, at tyskernes argumentation var »vild og greben ud af Luften«. ¹¹ Dette temperamentsfulde udtryk er Steenstrups, og det sigter til en mærkelig påstand fra tysk side. Tyskerne ville ikke benægte, at Ejderen var den danske sydgrænse i 800-tallet, men de mente så, at floden dengang havde haft et helt andet og nordligere leje. Derved troede de bedre at kunne forklare, at Godfreds Danevirke ifølge de Frankiske Rigsårbøger beskyttede »hele Ejderflodens nordbred«. ¹²

Også for Vilh. la Cour var grænsespørgsmålet det altoverskyggende, både i bogen »Danevirke og Kampene paa vor Sydgrænse« (1917) og i bidragene til »Sønderjyllands Historie« (1930) og »Schultz Danmarkshistorie« (1941). Godfred viste »ved selve Grænsen et klogt Fremsyn«, men var derudover »en typisk Vikingekonge«. ¹³ Heller ikke i la Cours »Danevirkestudier« (1951) er spørgsmålet om kongemagten udførligt diskuteret. Hedeby er hovedsagelig kun behandlet, fordi byens beliggenhed indgår i Jankuhns Danevirke-teori, som la Cour vil tilbagevise. Hvad der har interesseret af Hedeby's historie er ikke så meget Godfreds tid som 900-tallet. For sidstnævnte periode er der en rig litteratur, hvor danske, tyske og svenske historikere har drøftet, hvornår byen stod under dansk, tysk og svensk herredømme. Der er dog ingen tvivl om, at Vilh. la Cour tilmåler Godfred og senere konger stor betydning for Slesvig/Hedeby's udvikling — uden at forfalde til overdrivelse. ¹⁴

Trådene bliver anderledes spegede, hvis man undersøger en anden retning inden for dansk historieforskning: Erik Arup og hans elevs opfattelse. De har ganske vist ikke direkte behandlet Hedeby, men kongemagten i almindelighed. For Arup var der i hele vikingetiden — selv under Sven Tveskæg og Knud den Store — »i virkeligheden ingen kongemagt i Danmark«. ¹⁵ Først i 1100-

tallet lykkedes det kongerne at skabe en verdslig øvrighedsmagt, en »voldsmagt« i det »danske folkesamfund«, d. v. s. det »fredelige« og »frie bondesamfund«. ¹⁶ Arup anvender landskabslovene, der først kendes fra ca. 1200, til at skildre samfundets demokratiske frihedstilstand i jernalder og vikingetid. Da udgravningsresultaterne fra den store militærlejr Trelleborg ved Slagelse blev fremlagt af P. Nørlund, skal Arup indigneret have spurgt: »Tror De, at den fredelige danske bonde ville være med til noget sådant?« ¹⁷ Arups elever har på flere områder taget afstand fra hans synspunkter, men endnu i Hal Kochs bind af »Politikens Danmarks Historie« (1963) finder man Arups syn på bønder og kongemagt. Koch følte sig sikker nok til at hævde, at »vi kender udgangspunktet i det ældre, mere primitive samfund fra 1000-tallet, og vi kender resultatet i det fuldt udviklede middelaldersamfund, men at følge linjen fra udgangspunkt til endemål lader sig kun gøre i meget begrænset omfang«. ¹⁸ Desværre er det netop udgangspunktet, vi véd mindst om, og det gør vore begreber om udviklingen endnu mere svævende.

Resultatet af denne gennemgang af litteraturen er altså, at de danske kongers betydning for Slesvig/Hedeby ikke har været nærmere belyst. Andre problemer har interesseret historikerne mere end dette. Men lader man blikket glide hen over forskningens mosaik, fra de gamle tyske, liberale nationalister til deres danske modstandere, fra de nyere tyske udforskere af den vesterlandske købmands historie til de danske fortalere for det frie bondesamfund uden kongemagt — ja, så er man ikke i tvivl om problemets betydning og de mange vanskeligheder, der knytter sig til det. I en sådan situation er der tre ting, som er af betydning: For det første må man prøve at dæmpe sine egne politiske og nationale sympatier. For det andet må man nøje afgrænse de problemer, man vil behandle. Og for det tredje må man til slut præcisere, hvor vidtrækkende konsekvenser resultatet indebærer. På den måde skaber man ganske vist ikke et frodigt kunstværk inden for den historiske litteratur, men man undgår måske den jungle af følelser, iagttagelser, slutninger, fantasi og personlige griller, som historieforskningen er så rig på.

Opgaven er at finde ud af kong Godfreds magtstilling og kongemagtens almindelige indflydelse i 800-tallets danske byer. Det

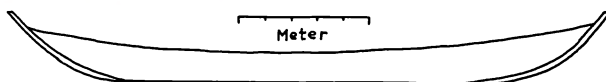
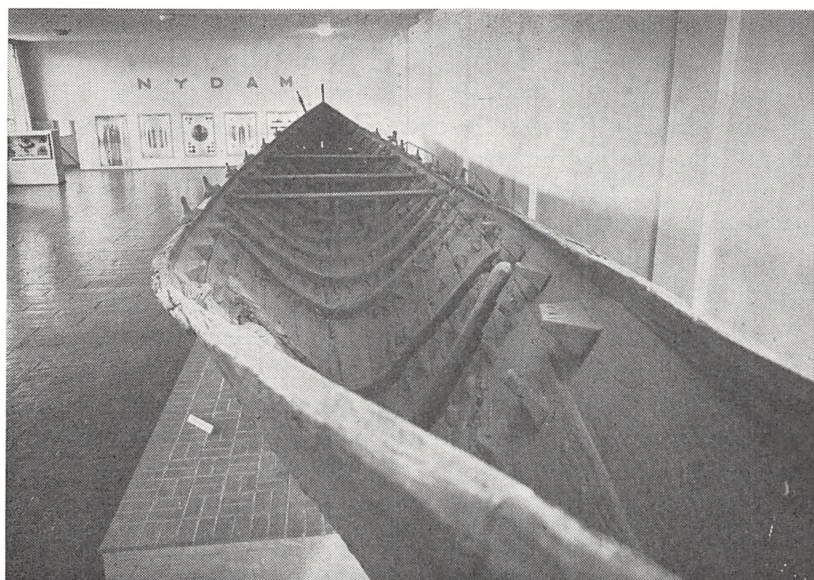
er praktisk at nærme sig problemet fra tre sider. Først undersøges kongens geografiske magtområde, der må have været af afgørende betydning for hans beherskelse af handelsvejene. Dernæst behandles kongens reelle politik, hans brug af vold og af gensidige aftaler, formidlet ved forhandlinger. Til slut skal kongemagtens forhold til Slesvig/Hedeby og andre byer i almindelighed omtales. — Det må understreges, at der med konge og kongemagt i reglen her menes kongen og de stormænd, som var hans rådgivere. De udenlandske kilder lader os ganske vist ane en kamp om indflydelsen, men vi har ikke materiale nok til at vurdere tendenser inden for selve den magtudøvende inderkreds.

Det danske rige i 800-tallet

Vi kender ikke omfanget af det danske rige før henimod slutningen af vikingetiden, men historikere og arkæologer har i tidens løb fremsat mange teorier. Man har arbejdet med de få historiske meddelelser, med runesten, stednavne, herreds- og syselinddeling, dialektgrænser, gravskikke og sagn. Når hertil føjes forskernes forskellige nationale oprindelse og fantasi, kan man tænke sig til, at der har udfoldet sig et rigt åndsliv.

Danmarks middelalderhistorie er for en væsentlig del undersøgt af fremragende svenske og tyske videnskabsmænd, og det er ikke unaturligt at vælge en svensk (skånsk) og en tysk forskers opfattelse til nærmere eftersyn. Det er Curt Weibulls og Herbert Jankuhns.

Curt Weibull har — ligesom sin broder, Lauritz Weibull — ved kritiske arbejder været en foregangsmand inden for nordisk historieforskning. Han har fjernet grundlaget for mange tilvante forestillinger og nationale ønskedrømme. Det gælder også i spørgsmålet om det danske riges opståen og omfang. Danmark er ifølge Weibull¹⁹ lige så lidt som Sverige noget »uråldrigt rike«. Han henviser til tronstridighederne efter 812 mellem Godfreds og Haralds slægter, Horik den Ældres kamp for at vinde eneheredømmet, de to konger Sigfred og Halvdan i 873 og »svenkevældet« i Sønderjylland (?) i begyndelsen af 900-tallet. Først Harald Blåtand samlede riget i 2. halvdel af 900-tallet, »vandt sig hele Danmark«, som der står på den store Jellingesten. »Fra hans tid har Danmark været ét rige«, slutter Curt Weibull.²⁰

Fig. 1. Skibe var en nødvendig forudsætning både for det danske riges eksistens og for søhandelen over Hedeby. Egetræsbåden fra Nydam, Sundeved, er ganske vist flere århundreder ældre end vikingetiden (fra ca. 400 e. Kr.). Men den er typemæssigt en klar forløber for vikingetidens nordiske skib, der dog i modsætning til Nydambåden også førte sejl.

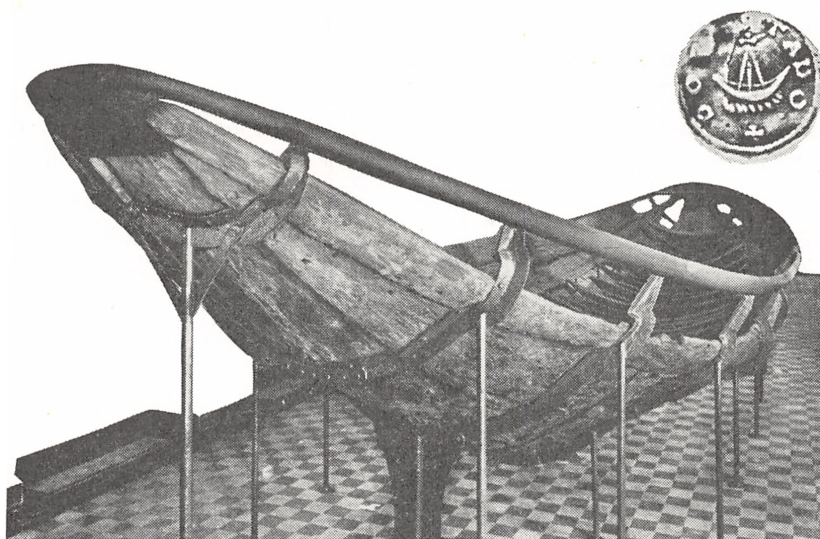
Der er vistnok ingen, som klart har kritiseret denne opfattelse; tværtimod er den antaget af de fleste svenske og tyske forskere, foruden også af Erik Arup og hans elever.²¹ Ikke desto mindre er teorien meget vanskelig at opretholde, i hvert fald i den form, den har fået. Vi har meget få pålidelige kildesteder; de findes alle — indtil Harald Blåtånds runesten — i udenlandsk litteratur, og de hentyder desuden i reglen til ganske bestemte, kortvarige tidsrum. Man må vente, at Danmarks politiske forhold især omtales, når landet var så svagt, at frankisk-sachsiske hære og danske tronkrævere med udenlandsk støtte kunne trænge ind i landet. Desuden også, når det var så stærkt, at kongerne kunne gå til angreb på det sydlige udland. Det er danske angreb på Frankeriget og frankiske indgreb hos danerne, som omtales. Frankerne

havde selv vanskeligt ved at holde sig korrekt informeret om de indre danske forhold. Efter at de havde hjulpet Harald »Klak« både med et hærtog mod Danmark og givet ham et len i deres eget rige, har det formentlig overrasket dem, at han stadig ikke kunne holde sig ved magten i Danmark. I 823 afsendte de derfor to grever for at forhandle med Godfredssønnerne og »omhyggeligt udforske hele Nordmannerrigets tilstand«. ²²

Hvis vi tænkte os, at der i f. eks. blot halvdelen af de mange år, hvori vi ikke kender den politiske situation, var enhed i riget, så ville vi måske snarere sige, at kampene mellem kongsemner og konger var krusninger på overfladen. Hvorfor sætte skel ved Harald Blåtand? Muligvis var Harald og hans søn, Sven Tveskæg, en overgang konger på samme tid. Senere måtte Sven Estridsen kæmpe i 20 år mod de norske konger, Magnus den Gode og Harald Hårdråde, der hævdede retten til riget. Og i 1150'erne var landet en overgang delt mellem Sven, Knud og Valdemar. Når hertil føjes, at Weibull indrømmer, at danskerne også før Harald Blåtand undertiden var samlet i ét rige, og at de havde følelsen af at bebo samme land — ja, så breder forvirringen sig. Hvad Curt Weibull har gjort, er følgende: først har han på forbilledlig måde ved sin kildekritik udskilt de kildesteder, man tør fæste lid til. Dernæst har han delt vikingetiden i to dele, tiden før Harald Blåtand og tiden efter, og så fortsætter han med et lille regnestykke. Han lægger de få udenlandske kildevidnesbyrd fra den første periode sammen og får slutsummen »flere riger«. For den anden periode, der er bedre belyst, får han summen »ét rige«. »Følelsen af at bebo samme land« fordeler han jævnt på begge sider af strengen mellem sine perioder. Dette er naturligvis en tilspidsning af Weibulls tankegang, og den tjener blot til at vise, at han er gået fra kildekritik til historieskrivning uden at gøre sig klart, hvilke enorme metodiske vanskeligheder af anden art, problemet indebærer.

Inden vi forsøger at nærme os løsningen, skal Herbert Jankuhns opfattelse nævnes. Han støtter sig nemlig til Weibull, men tilføjer argumenter, som vedrører Sydslesvig. Jankuhns arbejder er velgørende fri for nationalisme og antinationalisme. De kan læses med lige stor glæde på begge sider af grænsen.

Han mener, ²³ at en dansk kolonisation af Sydslesvig først har

Fig. 2. Et formentlig frisisk skib, fundet i Utrecht og tidsfæstet til 790 ± 45 e. Kr. ved kulstof 14-analyser. Af form minder det om afbildningen på den frankiske Dorestadmont ovenover (slået mellem 806 og 814). Meningerne er dog delte m. h. t. den vægt, man kan lægge på tekniske detaljer i disse primitive møntbilleder. Møntens størrelse: 1:1.

fundet sted i 900-tallet. Der anvendes en kombination af botaniske, stednavnemæssige, arkæologiske og historiske undersøgelser. Men han skelner skarpt mellem befolkningsmæssige og kulturelle forhold på den ene side og de historiske kilders meddelelser om »Haupt- und Staatsaktion« på den anden side. Her er det netop de politiske forhold, der interesserer, og Jankuhn har i denne forbindelse altid — og med god grund — især anvendt skrevne kilder. Alligevel får undersøgelsen af bosættelsesforholdene og indflydelsen fra Weibull ham til at tolke kildedstederne på en måde, der ud fra en rent sproglig-historisk synsvinkel er betænkelig. Han lægger stor vægt på, at »Sliesthorp« lå i grænselandet (confinium) mellem Godfreds rige og Sachsen; og eftersom den danske konge i 804 i hast blot samler flåden og rytteriet (ikke den langsommere hær) på dette sted, så må man ifølge Jankuhn tro, at »Sliesthorp« lå »temmelig langt fra hans magtcenter«. ²⁴ Jankuhn mener jo, at Sydslesvig var meget tyndt befolket, og at beboerne ikke var danske. En vanskelighed for teorien er det naturligvis,

når årbøgerne siger, at Godfred ville beskytte »sit riges grænse mod Sachsen med en vold . . .« (Danevirke). Dette tyder ikke på, at der var tale om en øde grænseegn. Jankuhn tager imidlertid sin tilflugt til Scheel, som mente, at volden ikke i første række var et grænseværn, men et anlæg, der skulle beskytte Sliesthorp og handelsvejen mod overraskelsesangreb. Ifølge Scheel var Godfred ikke den mand, som ville sidde bag volden og »uvirksom afvente, hvad det kunne falde modstanderen ind at gøre«. Om »nationaldansk Ejderpolitik« var der ikke tale.²⁵ Som yderligere argument tilføjer Jankuhn, at der omkring 850 sad en dansk »statholder« i Slesvig/Hedeby. Desuden anvender han den geografiske beskrivelse af Norden, som er givet omkring år 900 i Alfred af Wessex' »Orosius«.

Det er ikke muligt her at gå ind på alle disse forhold. Blot skal det fremhæves, at der er flere fortolkningsmuligheder, og at Jankuhn hele tiden vælger netop den mulighed, som passer ind i teorien om en sen dansk indvandring i et folkefattigt land. Man kan f. eks. næppe tolke den historiske meddelelse om, at Sliesthorp ligger i »grænselandet« så bogstaveligt. Det er muligt, at der med »confinium« sigtes til det utvivlsomt øde grænsestrøg mellem Slien og Ejderen, som frankerne måtte igennem for at komme til Slesvig/Hedeby.²⁶ Det er heller ikke sikkert, at »rytteri« står i modsætning til »hær«. Ordet (equitatus) er så sjældent i de Frankske Rigsårbøger, at det er usikkert, hvordan det skal oversættes. Blandt forslagene er foruden »rytteri« også »hær« og »ridder-skab« (stormænd).²⁷ Lige så lidt tør man bygge på teorien om en »statholder«. Der er i Ansgars levnedsbetegnelse tale om en wik- eller by-greve (comes vici).²⁸ Sådanne fogeder eller embedsmænd kendes i mange nordeuropæiske byer. At han skulle have været statholder i Sønderjylland, kan man ikke slutte ud fra kilden.²⁹ Om tolkningen af Danevirke kan man også blot sige, at den går betydeligt ud over, hvad kilden meddeler.

Sammenfattende gælder det, at både Weibulls og Jankuhns hypoteser er mulige. Men i betragtning af, at der er uendelig mange andre muligheder, og at problemerne sikkert stadig kan bringe sindene i oprør, vil vi her holde os til overvejelser og slutninger, som kan accepteres af de fleste. For det første beskæftiger vi os alene med det politiske spørgsmål: udstrækningen af danernes rige i

800-tallet. Hvornår og hvordan det er skabt, og hvor mange andre folk, der indgik i det, interesserer os ikke. Vi må desuden erkende, at de politiske forhold i begyndelsen af vikingetiden var så skiftende, at vi muligvis ikke er berettiget til at sige noget generelt. I hvert fald vanskeliggøres det af de særlige kildeforhold: udenlandske kilder, der særligt vedrører stridigheder, hvori udlandet er indblandet. Vi kan imidlertid sige følgende: Når der forekommer konger, der kan true stærke, fremmede magter, så kan de ikke betegnes som »småkonger«,³⁰ der kun har behersket en lille del af det senere Danmark.

For denne anskuelse taler også de geografiske forhold. Hav, sunde og bæltter var snarere med til at binde landsdelene sammen end til at skille dem. Hvis man samler de tilfældige oplysninger fra alle 800-tallets kilder, får man det indtryk, at riget — når det var samlet og størst — var bestemt af Kattegat. Ikke alene det nuværende Danmark og Skåne, men også Halland og Vestfold ved Oslofjorden kunne høre med. De naturlige grænser var i nord Norges bjerge, i øst Smålands skove og i syd sumpene ved Ejderen og skovene i Jernved (Dänischwohld).³¹ Adam af Bremen (ca. 1075) giver et indtryk af rejsevilkårene, når han fortæller, at man til søs kommer fra Skåne til Sigtuna på kun fem dage, til lands tager turen en hel måned.³² Og af rejseberetningerne i Alfreds »Orosius« fremgår det, at man på fem dage sejlede fra Skiringssal ved Sandefjord i Sydnorge til Hedeby (jfr. I. del, s. 8). Længere var der ikke mellem de yderste punkter i riget.³³ Hvilken betydning dette må have haft rent militært, forstår man, hvis man kaster et blik på vikingernes operationer i det fremmede. I frankiske og engelske kilder fra 800-tallet hører man om, hvordan de dukker op snart det ene sted, snart det andet sted. De lander på den flade strand og angriber straks; men støder de på vanskeligheder, springer de i bådene og sejler til det næste sted. I Vesteuropa havde man hverken befæstninger eller flåder, der effektivt kunne tage kampen op. Særlig betydningsfuldt var det, at vikingeskibene havde så ringe dybgående (ca. 1/2 m), at de kunne lande næsten hvor som helst. Bertil Almgren har træffende sammenlignet deres søbårne hære med faldskærmstropper over et land uden antiluftskyts og egne flyvemaskiner.³⁴

Vi må slutte, at det har krævet en fælles aftale, hårfin magt-

balance eller indgreb udefra, hvis der i længere tid skulle oprettholdes flere riger på dansk område. Før eller senere ville den ene af parterne ved list eller overraskelsesangreb få overtaget og i løbet af få uger sætte sig fast på de vigtige punkter og kontrollere alle farvande. At dømme efter de få kilder var det jo tronkrævere og ikke stammestater, der lå i krig. Det afgørende har vel derfor været at overraske modstanderen og dræbe ham.

Det ser med andre ord ud til, at vi trygt kan holde fast ved, at når kongemagten ud fra de udenlandske kilder var stærk, så var hele riget samlet. Om Godfred véd vi fra de Frankiske Rigsårbøger, at hans rige omfattede egnen omkring Slesvig/Hedeby og sandsynligvis også Vestfold i Norge. Blot tre år efter Godfreds død nævnes Vestfold som en del af riget, hvor der da var oprør. Det sparsomme kildemateriale giver os ingen yderligere, direkte oplysninger, men det er værd at mærke sig, at en af de danske stormænd, der optrådte som fredsforhandler året efter Godfreds død, var fra Skåne.³⁵ Tilfældigvis var der tre mænd med navnet Asfred (Osfrid), og for at holde dem ude fra hinanden angives den enes tilnavn »Turdimulus«, den anden som »Helges søn« og den tredje som værende »fra Skåne«. Vi véd endvidere, at Godfred kunne føre krig mod slaviske stammer ved Østersøen og mod friserne ved Nordsøen. En overgang rakte hans indflydelsessfære helt til Elben. Der er ingen tvivl om, at han forlængst havde sat sig i besiddelse af hele det nuværende Danmark og Skåne.

Efter Godfreds død i 810 havde Hemming magten, indtil han døde i 812. De følgende 16 år var præget af kampe mellem to kongeslægter, Godfreds og Haralds. På hvert parti var der to eller flere brødre, der i fællesskab kæmpede om »herredømmet« eller »kongemagten« (regnum) i »danernes land« (terra Danorum).³⁶ Efterhånden tyndede det ud i rækken af tronkrævere, og tilbage blev på den ene side Harald »Klak« og på den anden Godfreds søn Horik (den Ældre). Harald lod sig døbe og fik af kejseren overladt grevskabet Rüstringen i Frisland som tilflugtssted, hvis han blev fordrevet fra Danmark. Krige og fredsslutninger fulgte rask efter hinanden, indtil Horik vandt enehærdømmet på et eller andet tidspunkt efter 828.³⁷ Ved hans død i kamp 854 overtoges riget af Horik den Yngre, som dog til vikingehøvdingen Rorik måtte afstå en del, der betegnes med det upræcise udtryk

Fig. 3. Vikingskibene behøvede ingen havne, men blot en flad strandbred. Udsnit af et billedtæppe fra Bayeux i Normandiet. Tæppet illustrerer Vilhelm Erobrerens overgang over Kanalen i 1066 og er sandsynligvis broderet få år efter. På udsnittet ses et nordisk præget skib, der er gået så langt ind til kysten, at mændene kan bære falke og hunde ombord ved at soppe ud til skibet. De har kun taget sko, strømper og de yderste bukser af. - Tæppet er 50 cm højt.

»landet mellem Ejderen og havet«. ³⁸ På grund af kildernes svigten véd vi intet om, hvordan forholdene var i resten af 800-tallet. Man plejer at nævne de to brødre Sigfred og Halvdan, der omtales som danske konger i året 873. Der forlyder imidlertid intet om, at riget var delt. Begge konger sendte bud til Ludvig den Tyske om, at de ønskede tyske forhandlere til Ejderen, der »skiller dem (dannerne) og sachserne«. Her ville kongerne komme de fremmede udsendinge imøde for at slutte en »sikker fred for altid« mellem de to parter. ³⁹

Om 800-tallets danske rige findes endnu en samtidig kilde, nemlig Alfred af Wessex' »Orosius«. Den er skrevet ca. 900 og er først og fremmest geografisk (smlg. I. del, s. 8). At tolke den politisk også på steder, hvor den ikke direkte sigter hertil — således som H. Jankuhn og til dels C. Weibull gør, — kræver en meget omstændelig undersøgelse af geografisk, sproglig, begrebsmæssig, stilistisk og psykologisk natur. En sådan undersøgelse har tilsyneladende hverken Weibull eller Jankuhn foretaget, og det kan heller ikke ske her. Vi må nøjes med de sikre, direkte oplysning-

ger: Kilden er den første, som bruger betegnelsen Danmark (Denemearc, Denemearc), og hertil hører Langeland, Lolland, Falster, Skåne og muligvis Halland. Hedeby siges at være under dansk herredømme, hvorimod Bornholm har sin egen konge, og Bleking er svensk. Hvordan det forholder sig med Jylland, »Sillende« (Sønderjylland?) og de øer, der ikke nævnes ved navn, er uklart.⁴⁰

Af andre interessante spørgsmål, som ikke kan behandles her, skal nævnes den teori om forskellige jyske kongedømmer, som nordmanden Asgaut Steinnes har fremsat; han anvender stednavne og stamtavler for kongerne.⁴¹ Desuden må vi naturligvis også forbigå spørgsmålet om, hvorvidt danerne selv følte sig som ét folk. Efter læsning af H. P. Clausens tankevækkende arbejde om den alsiske befolknings højst blandede følelser i 1840'erne⁴² skal man nok vogte sig for at sige noget om følelserne hos danerne i 800-tallet. Kildematerialet er alt for spinkelt og ensidigt.

Når resultatet af ovenstående overvejelser skal sammenfattes og vurderes, må man gøre sig klart, at der er tre hovedlinjer i tankegangen. Den første vedrører formålet med undersøgelsen: det drejede sig ikke om at belyse Danmarks tilblivelse eller kongemagtens indhold, men om det geografiske herredømme i 800-tallet, hvad der må have haft betydning for de rejsende handelsfolk. Den anden hovedlinje består i en hensyntagen til kildematerialets særlige karakter: ensidigt udenlandsk og delvis religiøs. Endelig har vi som den tredje hovedlinje fornemmelsen af den komplicerede og stadig skiftende politiske virkelighed, der vanskeligt lader sig indfange hverken af vore egne eller kildernes begreber. Nævnt i flæng forekommer i gammel og ny litteratur begreber som stammestat, rige, arve- og valgrige, delrige, overherredømme, jarledømme, konge, delkonge, småkonge, samkonge, sø- og hærkonge, enekonge, folkekonge m. fl.

Det er på baggrund af disse tre hovedlinjer, følgende sammenfatning må ses.

De geografiske forhold og vikingeskibene vanskeliggjorde eksistensen af flere, uafhængige riger på en gang. Når vi i det fattige kildemateriale finder en konge som enehersker, eller vi ser ham optræde kraftigt over for de sydlige magter, så må han formodes at have sat sig i besiddelse af hele riget, formentlig fra Vesterhavet til Småland og fra Skagerak til Ejderen, om ikke endnu mere. Disse

betingelser er opfyldt for Godfreds, Hemmings og Horik den Ældres vedkommende. For dem var det danske rige udgangspunkt og basis for deres magt. Man kunne i princippet også tænke sig det modsatte: at plyndringer og erobringer med vikinger i det fremmede havde ført til herredømmet hjemme, og historien melder også om talrige forsøg på en sådan fremgangsmåde. Vi må imidlertid erkende, at kildematerialets natur ikke tillader os at afgøre, om riget har været delt eller samlet i de tidsrum af 800-tallet, hvor vi ikke hører noget om en dansk enekonge, en kraftig »officiel« magtpolitik over for udlandet eller om notorisk splitelse. Det er også muligt, at riget har været samlet, men magten delt på en eller anden måde. Alle kilder fra 800-tallet viser imidlertid, at frankerne og tyskerne i hvert fald opfattede landet som ét rige, selv om det kunne have flere konger og være omstridt.

Dette resultat svarer ikke til den almindelige opfattelse, som er udførligst begrundet af Curt Weibull og Herbert Jankuhn.⁴³ På den anden side udelukker det ikke, at man ad arkæologisk eller stednavnemæssig vej kan påvise »kulturprovinser« eller særlige »administrative« områder, f. eks. med hensyn til landeværn, retsvæsen eller møntprägning.⁴⁴ Det er heller ikke udelukket, at disse områder tidvis har været mere eller mindre løsrevet fra riget, selv om det vil blive vanskeligt at knytte 800-tallets konger og kongsemner til bestemte geografiske områder.

Godfreds krigs- og forhandlingspolitik

Der er vistnok ingen, som har forsøgt at se en konsekvent linje i det dansk-frankiske forhold, bortset fra Otto Scheel med sine storgermanske teorier (jfr. s. 3). Man har nøjedes med at sammenknytte en række uddrag af kilderne og har suppleret med nogle bemærkninger, der undertiden har haft karakter af rene strøtanker. Flere har således ment, at de handelsfolk, som Godfred førte med sig fra den slaviske handelsby, Reric, var danske.⁴⁵ En sådan nationalt præget handelspolitik er det umuligt at sandsynliggøre. En historiker antager, at Godfred kastede handelsfolkene overbord for at bemægtige sig deres varer.⁴⁶ Som om han ikke havde kunnet gøre det i land, hvor byen blev lagt i aske og omegnen gjort skatskyldig. Af andre mærkværdige tanker må nævnes Erik Arups teori om forfængelighed som væsentligste mo-

tiv for Godfreds trusler om at hjem søge Karl den Stores residens i Aachen med vold og brand. Kongen har »måske i denne overmodige tale kun givet udtryk for den stærke draging, som det i hans øjne forfinede og ophøjede kejserhof udøvede også på ham, der nu blot engang havde gjort sig til kejserens fjende. Thi . . . større end at være høvding eller konge efter fattig evne hjemme var det at blive kejserens hirdmand eller lensmand«. ⁴⁷ Her afspejles atter Arups grundsyn: dels benægter han kongemagtens eksistens, dels fordømmer eller undskylder han den magt, den anvendte eller truede med at anvende. ⁴⁸ For kort tid siden har også Herbert Jankuhn bidraget med en ejendommelig teori. Godfred skulle først ved overfaldet på Reric have bundet slaverne til sig for at »gøre flanken og ryggen fri med henblik på fremstødet mod Frisland«. ⁴⁹ Hvis ordene flanke og ryg skal have nogen mening, forudsætter det et angreb over land gennem Holsten og frankisk område. Men der var tale om en ren flådeoperation af kort varighed. Tanken om en tofrontskrig og lange forbindelseslinjer hører hjemme i en fastlandsstat. ⁵⁰

Hvis det viser sig muligt at finde en fornuftig linje i Godfreds politik, må man skyde alle disse hypoteser og gætterier til side. Forsøget skal gøres her, skønt det er vanskeligt på grund af kildestoffets særlige karakter. Vi har jo udelukkende vor viden fra modparten, frankernes historieskrivere. Da man i Danmark begyndte at skrive historie omkring år 1200, lå begivenhederne så fjernt, at man måtte nøjes med at kombinere tyske kilder og forskellige sagn (Sakse). ⁵¹ End ikke en runesten til minde om Godfreds bedrifter har vi.

Omkring år 800 var imidlertid heller ikke den frankiske historieskrivning gammel og indarbejdet. Arven fra Romerriget slog kun langsomt igennem, og visse former udvikledes helt selvstændigt, således årbøgerne. Man kendte ganske vist årbøger i Rom, men de middelalderlige har deres oprindelse i klostrenes påsketavler, der anvendtes ved beregning af tidspunktet for kirkelige fester. På pergamentbladene kanter blev årets vigtigste begivenheder føjet til. I 600-tallet var man kommet så vidt, at man udformede selvstændige årbøger — »annales« — med verdsligt indhold, ordnet som små resumeer under angivelse af det år, da begivenhederne fandt sted. Vor vigtigste kilde til Karl den Stores

udenrigspolitik er de sandsynligvis officielle årbøger, som man plejer at kalde de Frankiske Rigsårbøger, og som omfatter årene 741-829. Deres tilblivelse og hensigt er blevet stærkt diskuteret, men deres pålidelighed drages sjældent i tvivl, når det da ikke netop gælder vurderingen af modstandere.⁵² Inden for det behandlede tidsafsnit bliver meddelelserne stadig fyldigere, og mere end halvdelen af årbøgernes indhold vedrører tiden fra 800 til 829. Dette er heldigt, for på denne tid var det frankiske riges nordgrænse skudt så langt frem, at det førte til sammenstød med danske interesser. Sprogligt er kildekriftet præcist, og behandlingens emner er helt overvejende politik og krig. Men også naturbegivenheder som solformørkelser og en pige, der levede i tre år uden at spise, interesserer.⁵³ Desuden særlige hændelser ved hoffet i Aachen, f. eks. ankomsten af den elefant, som kaliffen i Bagdad sendte Karl den Store. Det er af betydning, at man holder sig klart, hvilken viden og hvilke interesser man kan vente hos forfatteren eller forfatterne. Vigtige stednavne i Holsten og Sønderjylland mangler (jfr. I. del, s. 7), men det meddeles omhyggeligt, at »elefantens navn var Abul Abbas«. Og skildringen af Karls sidste felttog, der var rettet mod Godfred, afbrydes af en bemærkning om, at netop da døde elefanten.⁵⁴ I virkeligheden optager omtalen af kontakterne med danerne så megen plads i årbøgerne, at det understreger den betydning, man tillagde dem. Forhold fra hele riget behandles, fra floden Ebro i Spanien til Elben og fra Kanalen til Syditalien.

Den udførlige omtale af begivenhederne i nord hænger utvivlsomt sammen med, at indlemmelsen af Sachsen voldte Karl så mange vanskeligheder. Fra 772 til 804 førte han krig mod sachserne. Helt fra begyndelsen var det klart, på hvis side danerne stod. I 777 søgte den sachsiske høvding Widukind tilflugt i »Nordmannia«, d. v. s. den danske kong Sigfreds rige.⁵⁵ I 782 holdt Karl et møde ved Lippeflodens udspring, hvortil de undertvungne sachser kom, men Widukind udeblev. Til gengæld mødte på Sigfreds vegne Halvdan med følge. Straks efter gjorde sachserne på ny oprør under Widukinds ledelse. Det blev slået ned, en mængde sachser henrettedes,⁵⁶ men Widukind undslap atter til »Nordmannia«.⁵⁷ Først i løbet af den følgende snes år lykkedes det Karl at nedkæmpe al sachsisk modstand og lægge grænsen fast ved

Elben.⁵⁸ Samtidig ændres den danske politik fra passiv sympati med Karls fjender til en truende holdning over for kejseren selv. Tyske forskere har vist, at intet tyder på, at Karl den Store i begyndelsen ville indlemme Holsten i sit rige, endsige angribe Danmark.⁵⁹ Forklaringen på den ændrede danske holdning må nok søges i det forhold, at den frankiske indflydelsessfære nu omfattede både det sachsiske og det slaviske Holsten, fra Vesterhav til Østersø. Karl havde sluttet forbund med et slavisk stammeforbund, abodriterne, ved Østersøkysten for at lægge et sådant pres på sachserne i det vestlige Holsten, at han ikke behøvede at frygte, at dette område skulle blive arnested for nye forsøg på at rejse sachserne syd for Elben til oprør. I 798 var en abodritisk hær faldet de nordelbiske sachser i flanken og havde slået dem ved »Suentana«, muligvis i nærheden af Bornhöved.⁶⁰ I slaget deltog på abodritisk side den frankiske udsending Eburis.⁶¹ Efter at Karl i de følgende år yderligere havde konsolideret sin magt syd for Elben, fik man i 804 et nyt bevis på den nære — og for Godfred så farlige — koalition mellem franker og abodritter: frankerne deporterede sachser fra Holsten sydpå og overlod landområder nord for Elben til abodriterne. Gennem abodriterne kunne Karl kontrollere Holsten både militært og — som vi siden skal se — økonomisk.

Set fra dansk side var situationen altså alvorlig. Det var den imidlertid også for frankerne. Når det var gået galt for sachserne, havde deres ledere søgt tilflugt hos danerne, nemlig i 777, 782 og før 804.⁶² Og hvad værre var: vikingerne begyndte i stigende grad at hærge Frankerrigets lange kyststrækninger. År 800 lod Karl bygge en flåde og indrette kystbevogtning,⁶³ men man kan ikke regne med, at faren dermed var forbi.

Det væsentlige i forholdet mellem den danske konge og kejseren var sikkert, at ingen af dem var i stand til at rette et afgørende slag mod den anden part. Det er indlysende, at Godfred ikke kort efter år 800 kunne true Karls rige på dets eksistens. Det er lige så klart, at kejseren under opbud af de fornødne styrker — herunder hjælpetropper — kunne gå op i Jylland. Men han ville sandsynligvis blot opnå at skulle forsvare endnu længere kyststrækninger over for intensiverede vikingeangreb fra Skandinavien. Et vidnesbyrd om det nytteløse i et togt op i den jyske halvø

får man nogle år senere (815), da en kejserlig hær i forening med abodriterne trænger op i Jylland. Godfreds sønner indlader sig ikke i slag, men trækker sig med hær og flåde over på en ø. Da den fjendtlige hær atter er ude af landet, angriber de en frankisk fæstning i Holsten.⁶⁴

Det er disse ulige magtforhold, man i forskningen hidtil ikke har lagt megen vægt på. Ved at tage dem i betragtning kan vi imidlertid langt bedre forstå begivenhederne, ikke mindst de mange forhandlinger. I 798 sendte Karl en udsending, Godskalk, til Godfreds forgænger, kong Sigfred.⁶⁵ Vi véd intet om, hvad der drøftedes, og vi har vel først og fremmest meddelelsen, fordi Godskalk blev slået ihjel på hjemvejen af sachsere i Holsten. Men det er en nærliggende mulighed, at man ville forklare danerne, hvad man havde for hos abodriterne samme år (slaget ved Suentana, se ovenfor). Det er muligt, at Godskalk skulle iagttage stemningen hos danerne og søge at overbevise dem om, at frankernes forholdsregler var rent defensive og ikke indebar nogen fare for danerne — uanset hvad tilløbende sachsere måtte finde på at fortælle. Samtidig skulle han måske søge at få udleveret flygtede sachsere.

I 804 havde frankerne endnu engang støttet abodriterne og endda overdraget dem sachsisk land i Holsten. Den nye danske konge, Godfred, blev så urolig, at han samlede tropper og skibe ved »Sliesthorp« i grænselandet. Frankerne synes at have indbudt ham til forhandlinger, idet han havde lovet dem at komme til en personlig samtale med kejseren. Men måske har han alligevel ikke stolet på, at hans hærmagt ville afholde Karl fra overgreb mod hans person, i hvert fald »kom han ikke nærmere — skræmt som han var af sine folks råd, — men lod ved udsendinge melde, hvad han ville«. Skribenten tier, når det gælder de spørgsmål eller krav, Godfred fremsatte, og meddeler intetsigende, at Karl lod gå bud tilbage om udlevering af flygtninge.⁶⁶ Dette er naturligvis intet svar til en konge, som foruroliget samler tropper ved grænsen. Det må have indeholdt et udfordrende eller beroligende element, men navnlig det sidstnævnte ville den frankiske årbogsforfatter næppe finde det nødvendigt at meddele eftertiden. Under alle omstændigheder synes de nærmest følgende år at have været ret fredelige for grænselandet.

mmento reuertus est. Nam licet deus conduceret ad oditorum popula-
 rum fidei diffidens loco populis. godelabu aliu ducem dolocapu
 pabulo suscipiis. ab oditorum duas partes sibi uestigales fecisset.
 opimos tamen milium suorum de manu prumpissimos amisse. de cum
 eis filium fratris sui nomine reginoldum qui in nob pugnacione cuiusdam
 oppidii plurimis danorum primoribus interfectus est. Filius autem
 imperator karolus albia pontei uixit. Exercitum cui praeterat in lunones
 & mel dignos qui ex ipsi ad godofridum regem defecerant. quanta
 potuit celeritate transposuit. populamque circumquaque eorum
 agris transitoerum flumine cum in colome exercitu in saxoniam
 se recepit. Erant cum godofrido in expeditione praedicta. sclau
 qui dicuntur uulzzi. qui propter antiquas inimicitias quas cum
 abodritas habere solebant. sponte copiosius coniunxerunt. Ipse
 in regnum suum reuertente cum praeda. quam ab oditis capere potuerunt
 ex ipsa domum regressi sunt. Godofridus uero prius quam reuertetur
 destructo emporio quod in oceanum litore constitutum lingua danorum.
 rone dicebatur. & magna regno illius commoditate uestigalium
 persolutione praestabat. Transacta que inde negotioribus soluta
 classe ad portum qui uerthrop dicitur cum uniuerso exercitu uenit. ibi
 per aliquot dies moratus. uim regni sui qui saxonia respicit uallo
 muniri constituit. eomodo ut ab orientali maris sinu quem illi ostar
 sal. dicunt. usque ad occidentalem oceanum totam ogidore fluminis.
 aquilonalem ripam munimentum ualle praedixeret. unatam portam
 dimissa per quam carta de quibus emig. de capi potuissent. Quis
 itaque opere interduces copiarum domum reuertus est. Inter ea rex
 nordanumborum. debrittania insula nomine cardulf regno
 & patria pulsus ad imperatorem dum adhuc nouiomagi moraretur

Fig. 4. Udsnit af de Frankiske Rigsårboeger for året 808. De er overleveret i mange håndskrifter fra 800-tallet. Dette stammer fra Worms og opbevares i Wien. På billedet er der sat strek under ordene „som hedder Sliesthorp“ (qui Sliesthorp dicitur). At der i dette håndskrift står „Sliesthorp“ er uden betydning. Hvis det ikke er en fejlskrivning, illustrerer det en i både Tyskland og Danmark almindelig lydudvikling fra -torp til -trop og -trup. „Dicitur“ er forkortet til „dr“. De talrige forkortelser og den ringe afstand mellem ordene skyldes snarere mangel på pergament end på tid (om stednavnet Sliesthorp, se I. del, s. 7 f.).

TRANSSKRIFTION:

detrimento reversus est. Nam licet Drasconem ducem Abodritorum popularium fidei diffidentem loco pepulisset, Godelaibum alium ducem dolo captum patibulo suspendisset, Abodritorum duas partes sibi vectigales fecisset, optimos tamen militum suorum et manu promptissimos amisit et cum eis filium fratris sui nomine Reginoldum, qui in obpugnatione cuiusdam oppidi cum plurimis Danorum primoribus interfectus est. Filius autem imperatoris Carlus Albiam ponte iunxit et exercitum, cui praeerat, in Linones et Smeldingos, qui et ipsi ad Godofridum regem defecerant, quanta potuit celeritate transposuit populatisque circumquaque eorum agris transito iterum flumine cum incolomi exercitu in Saxoniam se recepit. Erant cum Godofrido in expeditione praedicta Sclavi, qui dicuntur Wilzi, qui propter antiquas inimicitias, quas cum Abodritis habere solebant, sponte se copiis eius coniunxerunt; ipsoque in regnum suum revertente, cum praeda, quam in Abodritis capere potuerunt, et ipsi domum regressi sunt. Godofridus vero, priusquam reverteretur, destructo emporio, quod in oceani litore constitutum lingua Danorum Reric dicebatur et magnam regno illius commoditatem vectigalium persolutione praestabat, translatisque inde negotiatoribus, soluta classe ad portum, qui Sliesthorp dicitur, cum universo exercitu venit. Ibi per aliquot dies moratus limitem regni sui, qui Saxoniam respicit, vallo munire constituit, eo modo, ut ab orientali maris sinu, quem illi Ostarsalt dicunt, usque ad occidentalem oceanum totam Egidorae fluminis aquilonalem ripam munimentum valli praetexeret, una tantum porta dimissa, per quam carra et equites emitti et recipi potuissent. Diviso itaque opere inter duces copiarum domum reversus est. Interea rex Nordanhumbrorum de Britannia insula, nomine Eardulf, regno et patria pulsus ad imperatorem, dum adhuc Noviomagi moraretur

(F. Kurze)

OVERSÆTTELSE:

(Men Godfred vendte hjem efter at have ligget i lejr ved kysten i flere dage og med store tab erobret nogle slaviske borge). Thi skønt han havde fordrevet abodriternes hertug, Drazjko, der ikke havde sine landsmænds tillid, og skønt han med list havde fanget en anden hertug, Godelaib, og klynget ham op i en galge, og skønt han havde gjort to dele af abodriternes land skatskyldige, mistede han dog de bedste og raskeste af sine soldater, heriblandt en broders søn ved navn Regnald, som under belejringen af en by blev dræbt sammen med mange af danernes stormænd. Kejserens søn, Karl, slog imidlertid bro over Elben og førte - så hurtigt det kunne lade sig gøre - den hær, han stod i spidsen for, mod linonerne og smeldingerne, som også var faldet fra og gået over til kong Godfred. Han hærgede overalt deres marker, gik atter over floden og vendte med uskadt hær tilbage til Sachsen.

I det nævnte felttog var på Godfreds side de slaver, som hedder wilzer, og som på grund af gammelt fjendskab over for abodriterne frivilligt sluttede sig til hans tropper. Da han var vendt tilbage til sit rige med det bytte, han havde taget hos abodriterne, drog også de hjem. Før Godfred vendte tilbage, lod han imidlertid ødelægge en handelsby, der ligger ved havets kyst, og som på dansk kaldes Reric og var hans rige til stor nytte ved at betale skatter. Han førte handelsfolkene bort herfra, lettede anker og kom med hele sin hær til den havneby, som hedder Sliesthorp. Her blev han nogle dage og besluttede at befæste sit riges grænse mod Sachsen med en vold, således at dette fæstningsværk dækkede hele Ejderflodens nordlige bred fra den bugt af det østlige hav, som de (danerne) kalder Ostarsalt, og ud til det vestlige Ocean. Den skulle kun være afbrudt af én port, hvorigennem vogne og ryttere kunne udsendes og modtages. Da han nu havde fordelt arbejdet mellem sine befalingsmænd, vendte han hjem.

Imidlertid kom northumbrenes konge, Eardulf, der var fordrevet fra trone og fædreland, fra øen Britannia til kejseren, medens denne endnu opholdt sig i Nymwegen ...

(H. Schledermann)

Begivenhederne i 808 åbenbarer imidlertid pludselig, at Godfred foruden det grænsepolitiske spørgsmål havde andre vitale interesser i det Holsten, som frankerne ønskede at omdanne til et venligsindet stødpudeområde. Måske var det disse interesser, der var den afgørende hindring for, at kongen kunne holde sig neutralt i baggrunden og lade Karl favorisere abodriterne. Årbøgerne fortæller,⁶⁷ at den abodritiske by Reric »var hans (Godfreds) rige til stor nytte ved at betale skatter«. Ud fra ordlyd og sammenhæng må vi slutte, at det var et forhold, der havde varet nogen tid. Nu ødelagde Godfred denne handelsby (emporium) og gjorde »to dele af abodriternes land« skatskyldig.⁶⁸ Handelsfolkene førte han med sig, da han sejlede tilbage til »Sliesthorp«. Som begrundelse for sin fremfærd angav han, at det var abodriterne, der først havde brudt aftalerne.⁶⁹ Et påskud for krig kunne man tro,⁷⁰ men det holder næppe stik. Det forekommer mere end rimeligt, at abodriterne efter at have opnået mere land og det mægtige Frankerige som forbundsfælle søgte at slippe for at yde flere skatter til Godfred. De har udnyttet situationen, men er kommet til kort. Karl reagerede påfaldende spagfærdigt: han sendte sin søn »med en stærk hær af franker og sachser til Elben og pålagde ham at gøre modstand mod den vanvittige konge, hvis han skulle forsøge på at angribe Sachsens landområde«. ⁷¹ Det var jo en ret begrænset opgave, og enden på det hele blev, at hæren hærgede markerne i de områder, der tilhørte de slaviske stammer, linonerne og smeldingerne, som havde sluttet sig til Godfred. »Uskadt« trak hæren sig derefter tilbage over Elben (fig. 4).

Da frankerne var mest aktive på abodritisk område, sendte de også en udsending til danerne (798), og da Godfred havde gennemført sin lynaktion over for abodriternes Reric, sendte han snart efter forhandlere til kejseren (809). Om dette giver årbogsforfatteren os udførlig besked: »Han havde hørt, at kejseren var blevet vred på ham, fordi han året før havde ført sin hær mod abodriterne og hævnnet de krænkelser, de havde begået over for ham. Han tilføjede, at han ønskede at rense sig for det, man beskyldte ham for, og at det var de andre, som først havde brudt aftalerne. Han anmodede også om et møde mellem kejserens grever og sine egne ved sit riges grænse nord for Elben, så at begge parter kunne fremstille sagen og anføre over for hinanden, hvad

der burde korrigeres«. ⁷² — Hvorfor nu denne forekommende holdning hos vikingekongen? Grunden må have været, at Godfred trods alt spillede højt spil, da han angreb frankernes forbunds-fælle, abodriterne, for at genvinde sin tabte indtægtskilde. Det var den massive invasion til lands af en frankisk-abodritisk hær, han frygtede. Straks efter hjemkomsten til »Sliesthorp« var han begyndt med opførelsen af Danevirke, og det gjaldt nu om at afværgе invasionen gennem forhandlinger eller i hvert fald at vinde tid. Volden har næppe haft som hovedformål at beskytte handelsvejen eller »Sliesthorp«; heller ikke at skulle standse et alvorligt invasionsforsøg. Over for en overlegen styrke er en sådan langvold ikke meget værd. Modstanderen kan koncentrere sine tropper, hvor han vil, og bryde igennem. I 815 hører vi da heller ikke om kampe ved Danevirke (jfr. s. 18 f.). Hovedformålet har sikkert været at gøre indtryk på fjenden, at fremkalde den opfattelse, at man var fast besluttet på at yde modstand. Godfred gik ikke af vejen for tilmed at bluffe: han skal senere have truet med at ville opsøge Karl i Aachen med en stor hær. ⁷³ Et godt vidnesbyrd om, at Danevirke i første omgang tjente sit formål, er den kendsgerning, at det er det udførligst omtalte fæstningsværk i de Frankiske Rigsårbøger. ⁷⁴ Og ikke nok med det: Karl den Store indvilligede øjensynlig straks i at forhandle. En medvirkende årsag har det måske været, at Karl ikke ønskede, at slaverne satte sig op mod Godfred i en sådan grad, at danerne engagerede sig militært i området. På den anden side ønskede han naturligvis heller ikke at slaverne allierede sig med Godfred, som linoner og smeldinger havde gjort.

Forhandlingerne fandt sted i Holsten allerede i 809. Men »efter at have diskuteret frem og tilbage og stillet en række forslag opløste man mødet uden at have opnået noget som helst«. ⁷⁵

Hermed var en fase af forholdet mellem frankerne og danerne afsluttet. Den havde været karakteristisk ved, at man undgik direkte sammenstød. Den ene part bekæmpede sachserne og støttede eller betjente sig af abodriterne. Den anden part sympatiserede med sachserne og udnyttede økonomisk handelen over abodriternes område.

Hvorfor brød forhandlingerne sammen i 809, trods de mange diskussioner? Spørgsmålet kan næppe besvares. Måske har abo-

Fig. 5. Legemsstor kejserfigur fra klosterkirken i Müstair, Graubünden, Schweiz. Den forestiller Karl den Store og er ifølge nyere undersøgelser (C. Beutler) fra 800-tallet, dog med senere restaureringer. Kunstneren har næppe tilstræbt en naturalistisk lighed med Karl, men ønsket at skabe et monument for kejseren, der var klosterets grundlægger. Dragt og smykker udgør en kombination af frankiske og antikke elementer.

driterne formået frankerne til at indtage en stejl holdning; måske har Karl indset, at vikingeoverfaldene på kysterne ikke kunne standses gennem aftaler med den danske kongemagt. Men det er også muligt, at Godfred virkelig på dette tidspunkt — opblæst af sin hidtidige krigslykke — har stillet sådanne krav med hensyn til abodriterne, at man fra frankisk side ikke kunne gå ind på dem. Eller det var et samspil af flere faktorer? At de gad tale så længe sammen, tyder på, at trådene var spegede.

I hvert fald trak det nu for første gang op til et alvorligt, direkte opgør mellem daner og franker. Karl den Store besluttede straks på grund af Godfreds »pralen og overmod« at lade opføre en fæstning nord for Elben, Esesfelth,⁷⁶ og i 810 planlagde han fra Aachen et felttog mod den danske konge.⁷⁷ Medens kejseren var optaget af dette, indløb meddelelse om, at en flåde på 200 skibe fra »Nordmannia« (Danmark) var kommet til Frisland og havde hærgnet alle øerne ud for den frisiske kyst. Endog på fastlandet havde hæren allerede udkæmpet tre slag mod friserne. Sejren var danernes, og de havde tvunget beboerne til at udbetale sig

100 pund sølv »under betegnelsen skat«. »Kong Godfred var imidlertid hjemme«, hedder det.⁷⁸

Den gamle kejser blev nu så foruroliget, at han personlig brød op fra sin residens i Aachen og ilede nordpå. Samtidig sendte han bud i alle retninger for at få samlet en hær. Der var god grund til ængstelse, for det var ikke alene danerne, men også den slaviske stamme, wilzernerne, der gik til angreb. De havde erobret det nylig anlagte, frankiske kastel Hohbuoki (Höhbeck) ved Elben.⁷⁹ Karakteristisk er det imidlertid, at Karl efter at have samlet troppeperne blot rykkede frem til floden Aller og slog lejr dér, hvor Aller og Weser løber sammen. Her »afventede han, hvad der ville komme ud af kong Godfreds trusler«.

Situationen ændredes hurtigt og uventet i frankernes favor. Allerede samme år — 810 — sejlede den danske flåde hjem, og Godfred blev dræbt af en af sine hirdmænd.⁸⁰ Hans nevø og efterfølger, Hemming, sluttede straks fred med Karl. Betingelserne kender vi ikke, men under de givne omstændigheder har de næppe énsidigt begunstiget den ene af parterne. Begge har formentlig været optaget af at sikre egne besiddelser. I sine sidste år førte Karl ingen offensiv politik, og det store rige var med datidens midler meget vanskeligt at administrere.⁸¹ Kun Holsten blev efter forhandlingsbruddet med den danske konge knyttet nærmere til riget,⁸² og først efter fredsslutningen med danerne gjorde Karl op med de frafaldne slaviske stammer, linoner og wilzer. For Hemming har det velsagtens været vigtigt at sikre sin kongemagt over for mulige tronkrævere. I hvert fald meldte der sig straks medlemmer af Godfreds og Haralds slægt, da han døde allerede i 812.⁸³

Fredsslutningen mellem Karl og Hemming er — som Lauritz Weibull har sagt — den ældste statsakt, der vides at være resultatet af forhandlinger, hvori skandinaver har medvirket. Han har også påpeget, at den foregik efter et bestemt skema.⁸⁴ Straks efter Godfreds død blev der sluttet våbenstilstand, bekræftet ved edsaflæggelse. Dernæst sluttedes i foråret 811 den endelige fred ved Ejderen, hvor tolv frankiske og tolv danske stormænd mødtes i egenskab af forhandlere og vidner. Og som sidste led bekræftedes — vi ville sige ratificeredes — aftalen af de regerende fyrster, Karl og Hemming. Dette skete i løbet af sommeren og efteråret samme

år. Proceduren bærer præg af en kombination af romersk og germansk tradition.⁸⁵

Sammenfatter man resultatet af undersøgelsen, tegner der sig et andet billede af Godfreds udenrigspolitik end det tilvante. Vi tør ikke mere se hans troppesamling ved »Sliesthorp« i 804 og hans togt til Reric i 808 som en optakt til dristige vikingetogter og hele vikingetidens plyndringer i øvrigt. At gøre det er en tilbageslutning fra senere begivenheder og hans mulige pralerier i 809-810. Hvis man betragter de to parter — frankernes og danernes — muligheder i det tidligste stadium, ser man, at de begge på en gang var sårbare og havde trumfer i baghånden. Karl havde utvivlsomt den landmilitære overlegenhed (jfr. bygningen af Danevirke) og desuden indflydelse på den vigtige handelsrute fra Frisland til Reric. Godfred derimod havde den sømilitære overlegenhed. Det ses af Karls flådebyggeri i 800 og især af danernes angreb på Frisland i 810. Han kunne endvidere give ly for sachsiske flygtninge.⁸⁶ Begge parter virkede i området mellem Elben og Ejderen, men undgik direkte sammenstød ved at forhandle sig til rette. Det er betydningen af disse forhandlinger, man hidtil ikke rigtig har hæftet sig ved. De indledes fra såvel frankisk som dansk side, og de må have været forsøg på at opnå resultater. Der var jo dengang ingen offentlig opinion, som man måtte stille tilfreds ved at holde nytteløse forhandlinger i gang. De må enten have sigtet mod en løsning ved tilfredsstillende kompromiser, eller også har de været bluff, der skulle dække over krigsforberedelser. Den sidstnævnte mulighed er usandsynlig, hvis den skal gælde alle forhandlingerne i årene 782, 798, 804 og 809. Den forsigtige forhandlingspolitik brød imidlertid sammen i 809. Forholdene var så spændte og begivenhederne så dramatiske, at det førte til krig mellem daner og franker. Hvor langt Godfreds planer gik i retning af erobringer, kan vi ikke vide. Døden tog ham for hurtigt.

Det er ikke opgaven at følge den politiske udvikling længere ned i tiden. Hensigten med den udførlige omtale af Godfred har været at vise den måde, hvorpå en stærk, dansk konge kunne føre politik selv med farlige ydre og sandsynligvis også indre fjender.

Fig. 6. For- og bagside af en byzantinsk guldmønt fra 800-tallets 1. halvdel, fundet i Hedeby. Den bærer navnene Michael og Konstantin, skrevet med en blanding af latinske og græske bogstaver. Bagsidens nålefæste og øsken med ring viser, at den har været anvendt som smykke. - Størrelse: 2:1.

Kongemagt og danske byer i 800-tallet

Vi er nu kommet til det vigtigste punkt: Godfreds og hans efterfølgeres forhold til Slesvig/Hedeby. Men de historiske oplysninger herom er så få, at vi i høj grad må bygge på indirekte slutninger. Derfor har resultaterne fra de to foregående afsnit stor betydning. Det første viste, at Godfred — og andre udadtil stærke konger, foruden enekonger i almindelighed — sandsynligvis har hersket over et større eller mindre rige omkring Kattegat. Og i det andet afsnit blev det påpeget, at Godfred og hans efterfølger, Hemming, ikke alene var i stand til at føre krig, men også kendte til forhandlingsteknik. Begge midler anvendtes af vikingerne. I Godfred står vi over for en konge, der med sin overlegne, søbårne krigsmagt beherskede Sønderjylland og de tilgrænsende farvande. Det er utænkeligt, at fremmede eller danske handelsfolk skulle have kunnet oprette handelspladser, sejle og drive handel uden kongens tilladelse og beskyttelse. Men vi må naturligvis tage det forbehold, at man dengang — som senere — undertiden omgik myndighederne.⁸⁷

Af de Frankiske Rigsårbøgers notitser fremgår det, at kongen optrådte med stor styrke over for handelsfolk. Han tog købmæn-

dene med sig fra den abodritiske by Reric, da han sejlede hjem til »Sliesthorp«. Og året efter anvendte han dem som mellem-mænd, da han ville optage forhandlinger med Karl den Store. De lod sig også bruge indirekte: det har næppe været uden interesse for Godfred, at de kunne give førstehåndsberetninger om hans magtdemonstration ved Sliesthorp i 804, om det vældige fæstningsbyggeri i 808 og om hans tro på at kunne angribe kejseren i dennes egen residens i Aachen.

Den største fordel, handelsfolkene kunne bringe Godfred, har dog sikkert været af økonomisk art. For at forstå det må man tænke på, at vikingetidens konger kun havde ringe — om overhovedet nogen — mulighed for at beskatte deres eget lands indbyggere. Det er tvivlsomt, om der var lovmæssig hjemmel for det, og dertil kommer de rent praktiske vanskeligheder. Det ville vel have krævet en ligning med støtte i jordebøger og administreret af embedsmænd og skrivere, hvis ikke en tronkræver straks skulle kunne rejse et oprør. Ganske vist må vi regne med, at kongen i vikingetidens Danmark — ligesom senere og i alle andre lande — tilbragte en væsentlig del af sin tid på rejse i riget. I så fald har den stedlige befolkning nok måttet underholde både ham og hans følge, den pligt, der senere kaldes »nathold«. I forskningen taler man ligefrem om »rejsekongedømmet« som en styreform, der i Europa først afløstes ved udviklingen af større byer, skabelsen af en embedsstand og et pengevæsen, der lettede inddrivelsen af skatter.⁸⁸

Som nævnt véd vi imidlertid ikke, om vikingetidens konger kunne afkræve befolkningen væsentlige beløb i naturalier under rejserne, og disse havde givetvis også andre formål. Dels kunne kongen fastholde sit greb om riget, dels eventuelt deltage i religiøse ceremonier. Endelig kunne han pleje sine økonomiske interesser på anden vis. Vi véd, at kongerne toges af de fornemste og rigeste slægter, hvad der var ensbetydende med store, private besiddelser, som udmærket kunne ligge spredt. Om der derudover eksisterede offentlig jordejendom (senere: »kongeleiv«),⁸⁹ som kunne overleve de skiftende politiske vilkår, er meget usikkert. Muligvis var et så udpræget »statsligt« anlæg som Danevirke »kongeleiv«. For at voldene kunne være i forsvarsstand, måtte det foranliggende område være ryddet for skov, så ingen

fjende kunne nærme sig uset. Bag voldene skulle det være muligt at bevæge egne tropper uhindret.⁹⁰

Foruden de allerede nævnte indtægtskilder kunne kongen plyndre fremmede egne, eventuelt organiseret som tributbetaling, og endelig kunne han kræve afgift af handelsfolk. Det sidste rummede den store fordel at være risikofrit, og indtægten lod sig i højere grad forudberegne end ved plyndring. Man skulle måske tro, at en sådan tankegang var fremmed for vikingerne, hvis trang til heltedåd er besunget så højt af islandske skjalde. Samtidige kilder — der er nøgterne i denne henseende — siger noget andet. I England drog vikingerne ofte fra sted til sted, idet de lod sig betale for at sejle bort uden blodsudgydelse og plyndring. Det samme skete i Skandinavien. I Ansgars levnedsskildring gives en opbyggelig skildring af, hvordan Birka med Guds hjælp reddedes fra plyndring.⁹¹ Den er imidlertid ganske velegnet til at illustrere vikingepraktis i 800-tallet: En fordrevet svensk konge, Anund, samlede en flåde på 32 skibe, hvoraf de 21 var danske. Danskerne havde han hvervet ved at fortælle om Birkas enorme rigdomme, som de ville kunne skaffe sig, »uden at hæren led tab«. Det gik, som han havde sagt. Birkas indbyggere måtte trække sig op i borgen og tilbyde forhandling. Aftalen blev 100 pund sølv, som straks blev betalt. Danskerne mente nu, at de var blevet narret, og at handelsfolkene havde meget mere sølv. De planlagde et pludseligt overfald for at »plyndre grundigt«, men Anund overtalte dem til at afgøre sagen ved en lodkastning, som heldigvis faldt ud til fordel for byen. Det fremgår nemlig af den senere udvikling, at Anund ikke ønskede at gøre sig ilde lidt hos sine egne. Han vendte tilbage til Birka og erstattede byens tab med penge, som han synes at have skaffet sig ved plyndring af en slavisk borg.

At få størst mulig økonomisk gevinst med mindst mulig risiko for ejendom, liv og lemmer var ikke blot et mål for kongerne og deres folk. Det samme gjaldt naturligvis handelsfolkene. Men for dem var situationen blot en anden. Vi véd, at de undertiden sluttede sig sammen i flåder, og at de forsvarede sig mod sørøvere,⁹² men vi kan ikke regne med, at de i 800-tallet var i stand til at hævde sig militært i danske farvande. Både handelsfolk og kristne missionærer var i den situation, at de skulle rejse, og at de som

fremmede — dette var skåninge måske også i Jylland — utvivlsomt stod uden enhver retslig beskyttelse.⁹³ Der er intet, som tyder på, at andre myndigheder end en stærk kongemagt kunne yde dem effektiv beskyttelse.⁹⁴ Desværre er det ikke muligt at bevise dette med de få udenlandske kilder, men indirekte mærkes det flere steder i Ansgars levnedbeskrivelse. Klarest kommer det frem, hvis man sammenligner Ansgars to rejser til Birka. Den første foregik omkring 830 og under de værste tænkelige vilkår. Ansgar var i 826 blevet den nyomvendte, danske konge, Harald »Klak«s hofpræst, men allerede et års tid efter blev Harald fordrevet af Godfreds sønner. I 829 havde disse tilmed overskredet Ejderen med en hær og derved hensat den frankiske kejser, Ludvig den Fromme, i stor skræk, fordi man regnede med invasion i den »nordelbiske del af Sachsen«.⁹⁵ Ligesom på Karl den Stores tid var mission og politik knyttet tæt sammen, og vi må antage, at Ansgar overhovedet ikke har kunnet vinde fodfæste på dansk område, så længe hans virke kunne opfattes som den åndelige side af den uheldige, frankisk støttede Haralds krav om magten. Det må have været denne fejlslagne politik og Ansgars sikre forvisning om at skulle lide martyrdøden, der drev ham ud på missionsrejsen til Birka, selv om ideen ikke var hans egen.⁹⁶ Han sejlede med nogle handelsfolk, og undervejs blev de overfaldet af sørøvere. Ansgar mistede alle de kongelige gaver foruden hele sin bogsamling. Kun ved at springe i vandet og svømme i land reddede han og nogle af hans ledsagere liv og frihed. Resten af vejen tilbagelagde de til fods »under stort besvær«.⁹⁷

Hans anden Birka-rejse, der synes at have fundet sted i året 852, fik et helt andet forløb. På kun 20 dage nåede han uden vanskeligheder til byen. Det kan naturligvis have været et held, men det er interessant at se, hvordan rejsen var nøje tilrettelagt af den danske konge. På dette tidspunkt var Frankeriget delt, og politisk havde danerne intet at frygte fra den kant. Horik den Ældre havde da »alene kongemagten i danernes rige«.⁹⁸ Ansgar bad kongen om hjælp under rejsen til det svenske rige, idet han »i alle henseender havde et særdeles venskabeligt forhold til kong Horik«.⁹⁹ Kongen forsynede ham nu med en slags pas, der bestod i et »tegn« (signum), og desuden fik han en udsending med, der skulle fortælle den svenske konge, at Horik »i sit eget rige havde

tilladt ham (Ansgar) alt, hvad han ønskede at gøre med hensyn til den kristne religion«, og at man i Sverige burde gøre det samme.¹⁰⁰

Gennem hele Ansgars levnedbeskrivelse mærkes hans afhængighed af kongemagten, og der er grund til at tro, at handelsfolkene i større eller mindre grad har delt skæbne med ham. En stærk og venligsinde kongemagt har været forudsætningen for at kunne færdes trygt i danernes rige, hvad enten man rejste i åndelige eller verdslige anliggender.

Men hvordan udøvede kongen sin magt i de tidligste danske byer? Han synes at have disponeret over — og dermed utvivlsomt ejet — grundstykker i byerne. I Ansgars levnedbeskrivelse hedder det, at Horik den Ældre gav bispem lovtil at bygge en kirke i »Sliaswich« og »tildelte præsten en grund (tribuens locum), hvor han kunne bo«. ¹⁰¹ Dette skete i begyndelsen af 850'erne. Nogle år senere gav Horik den Yngre på samme måde en grund (similiter locum) i Ribe til kirkebygning. ¹⁰² På dette punkt synes kongen i Birka at have haft lignende muligheder. Han overlod præsten Erimbert »én grund (atrium) til opførelse af et bedehus; endvidere købte hr. biskoppen (d. v. s. Ansgar) en anden med et hus (domus), hvor præsten skulle bo«. Teksten er noget uklar; »atrium« betegner dog undertiden det lukkede område, hvorpå en kirke eller en bolig ligger. Derfor er kildestedet oversat, så meningen svarer til de ovenfor anførte passager om Slesvig/Hedeby og Ribe. ¹⁰³

Omtalen af grundstykker leder tanken hen på de nøje udstukne parceller, som er blevet afsløret ved de senere års udgravninger i den centrale boplads eller by ved Hedebybækken (I. del, s. 42 f.). Efter fundene at dømme stammer opdelingen allerede fra de første årtier af 800-tallet. Beklageligvis véd vi ikke, om kongen ejede alle grunde i Slesvig/Hedeby eller blot en del af dem. Men det er værd at lægge mærke til, at så snart de skriftlige, danske kilder dukker op, hører vi om kongens krav på grundafgifter i byerne. Det ældste kongelige gavebrev, hvis tekst vi kender, er Knud den Helliges brev af 21. maj 1085. Heri overdrager han til Lunds domkirke en del af »den årlige pengeydelse, der gives af byggegrundene« (annualis pecunia, quae datur pro areis) i tre skånske byer. Alt taget i betragtning må man spørge, om ikke vikingetidens konger måske undertiden selv lod anlægge byer på

jord, som de ejede eller købte. Herom har vi dog kun senere og mindre pålidelige kilder.^{103a}

Det ville også være af betydning at vide, om kongemagten sikrede handelsfolkernes virksomhed og sine egne deraf flydende indtægter ved traktater med udenlandske fyrster. Dette emne ligger desværre i reglen uden for, hvad 800-tallets skribenter fandt det nødvendigt at meddele eftertiden.

Vi kender Godfreds tvangsoverflytning i 808 og hans brug af handelsfolk som formidlere af fredsforhandlinger. Til denne opgave har de sikkert været velegnede, fordi de ønskede et godt forhold til begge sider. Karl den Store var ikke ukendt med handelsblokade som magtpolitisk instrument. Han forbød eksport af våben til de fjendtligsindede avarer og slaver,¹⁰⁴ og i begyndelsen af 790'erne havde han en overgang blokeret sine havne for angelsachsiske handelsfolk. Det blev besvaret på samme måde af modstanderen, kong Offa af Mercia. I forhandlingerne med angelsachserne deltog abbed Gervold, Karls »handelsminister« (procurator super regni negotia).¹⁰⁵

Forhandlinger om forhold vedrørende handel har muligvis også været et felt, hvor Ansgar var virksom — afhængig som han var både af kongen og af de små kristne menigheder, der vel for en stor del bestod af handelsfolk. Måske skimter vi det i en bemærkning om, at Ansgar ofte brugtes som sendebud mellem Horik den Ældre og Ludvig den Tyske. Herunder »udførte han energisk og trofast det, som angik overenskomster om fred og begge rigers tarv«.¹⁰⁶ Ordvalget er dog for vagt og hele sammenhængen for tendentios til, at man kan lægge afgørende vægt på dette kildested.¹⁰⁷ Mere hold er der i en årbogsmeddelelse fra 873, hvor det i forbindelse med et dansk fredstilbud hedder, at kong Sigfred ønskede, at »handelsfolk fra begge riger gensidigt kunne overskride grænsen, føre varer med sig og købe og sælge fredeligt«.¹⁰⁸ Vi må heraf slutte, at der fandtes både danske og tyske handelsmænd. Men hvor meget man ellers skal lægge i gensidighedsprincippet er uklart. Vi må formode, at egentlige handelstraktater mellem stater hører en senere tid til, når det gælder Norden. Man har i de fleste tilfælde nok kunnet klare sig med en eller anden form for forordninger eller privilegier.¹⁰⁹

Allerede i 800-tallet havde kongen i Slesvig/Hedeby en wik-

greve (*comes vici*), der sandsynligvis havde til opgave at sørge for opretholdelse af markedsfred og inddrivelse af told og afgifter. I Ansgars levnedbeskrivelse nævnes embedet kun, fordi indehaveren af det lod kirken lukke omkring 854.¹¹⁰

Den tyske historiker, Walter Schlesinger, har fremhævet, at forholdene hverken i Slesvig/Hedeby eller i Birka var afgørende forskellige fra, hvad man kan konstatere i Vesteuropa. Han ser i Godfreds overførsel af handelsfolk til Sliesthorp »en art grundlæggelse« og henviser til, at eksistensen af en wik-greve tyder på en forfatning, der er præget af »landsherren«, det vil her sige kongen. Samtidig har han peget på, at borghøjdens ringvold (fig. 1, I. del, s. 3) kunne være et kongeligt støttepunkt. Derved ville vi også i Hedeby have den velkendte model: borgen med kongens embedsmand og en bosættelse af handelsfolk og håndværkere nedenfor.¹¹¹

Herbert Jankuhn¹¹² har delvis taget afstand fra denne opfattelse. Han mener nok, at den danske konge optrådte som »wikherre« i Slesvig/Hedeby, men at forholdene i Birka var andre. Her synes den svenske konge at have haft mindre magt, idet han for at kunne lade Ansgar prædike ikke alene måtte have tilsagn fra sit råd, men også forelægge folket spørgsmålet til ting-beslutning i Birka og andetsteds i riget.¹¹³ Jankuhn henviser til, at forfatteren til Ansgars levnedbeskrivelse i Birka var stillet over for forhold, der var ham ukendte, og at han overførte sine vesteuropæiske begreber på dem. Dette skulle især gælde begrebet wik-greve (i Birka: *praefectus vici*, *praefectus loci*) og ordet for Birkas borg (*civitas*).¹¹⁴ Hverken borgen i Birka eller borghøjdens ringvold i Hedeby har noget at gøre med vesteuropæiske, landsherrelige støttepunkter, mener Jankuhn. Begge forsvarsværker er svagt befæstede tilflugtsborge.¹¹⁵

Diskussionen er et skoleeksempel på byforskernes vanskeligheder. I dette tilfælde gælder det at udlede forfatningsmæssige begreber for nordiske byer af latinske ord, der forekommer i en frankisk-sachsisk helgenbiografi som Ansgars. Desuden vil man kombinere dem med arkæologisk-topografiske anlæg i Norden. At det volder vanskeligheder at nå til enighed, kan ikke undre. Hvad angår ringvolden på borghøjden ved Hedeby, så er der næppe tvivl om, at Jankuhn har ret. Skønt man har gravet flere steder

— sidst da Schlesinger besøgte Hedeby i 1963 — er det ikke lykkedes at finde det ringeste spor af beboelse. Men kongen har naturligvis også uden borge kunnet gøre sin magt gældende. Kongsgårde, tropper og skibe har været tilstrækkeligt.

Beretningen om Ansgars oplevelser i Birka byder på flere vanskeligheder. Det er givet, at Ansgar — og dermed vel også Rimbert, som var forfatteren til biografien og hans efterfølger på bispestolen — vidste god besked med de reelle magtforhold og de rent praktiske udslag af sædvaneretten i både Birka og Slesvig/Hedeby. Det kunne let blive et spørgsmål om liv eller død for en missionær at kende disse forhold. Skønt fortællingen om sven-skernes holdning til Ansgars mission er præget af skjulte bibel-citater og opbyggelig tendens, kan man nøje følge de offentlige forhandlinger med røster for og imod kristendommen. Imedens venter Ansgar og hans ledsagere i deres hus, beder til Gud og søger at trøste hinanden. Alligevel er det svært at udlede almindelige forfatningsmæssige forhold af dette kildested. Man må jo tage hele situationen og kildens tendens i betragtning. Gemytterne var ophidsede, og kongen skal have forklaret Ansgar: »Tidligere var her jo præster, som blev drevet bort — ikke på kongelig befaling, men ved et folkeoprør. Som følge heraf hverken kan eller tør jeg godkende jeres sendelse, før jeg har spurgt vore guder ved lodkastning og forhørt mig om folkets vilje. Lad din repræsentant være hos mig på næste tingmøde; her vil jeg tale din sag for folket. Og hvis de med gudernes billigelse er enige med dig, skal din bøn opfyldes. Hvis ikke, skal jeg imidlertid også underrette dig«. For egen regning tilføjer så Rimbert: »Det er nemlig efter deres skik således, at enhver beslutning vedrørende offentlige anliggender mere beror på folkets énstemmige vilje end på kongens magt«. ¹¹⁶ Her kan meget vel være tale om en yderligere, tendentiøs undskyldning for og forklaring på den ellers venligsindede konges beskedne indsats. Det synes nemlig ikke at være helt rigtigt. Tyve år før var det ifølge kilden alene kongen og hans nærmeste, der gav Ansgar lov til at prædike. ¹¹⁷ Under alle omstændigheder var situationen under Ansgars 2. Birkarejse usædvanlig spændt. Det mærkes tydeligt, at kongen gerne ville stå sig godt med de kristne (handelsfolkene?) og Ansgar, der havde bragt ham rige gaver. Samtidig ville han naturligvis ikke gøre sin stilling umulig

ved at sætte sig op mod en hedensk reaktion, der eventuelt omfattede store dele af befolkningen. Det lykkedes ham at balancere sig igennem den vanskelige sag ved at fremlægge den til drøftelse i sit råd og i de to folkelige ting, samtidig med at han selv gik ind for Ansgar og venskabeligt holdt denne nøje underrettet om udviklingens gang.

Hvad angår de gloser, som Rimbart anvender, så har Jankuhn naturligvis ret i, at de hører hjemme i vesteuropæisk middelalderlatin. Men Rimbart (og Ansgar?) må jo have fundet, at de på det nærmeste gengav de faktiske forhold.

Resultatet af disse overvejelser er, at vi må gengive forholdene i endnu grovere træk. Vi kan ud fra sammenhængen slutte, at wik-greven eller wik-præfekten i Slesvig/Hedeby og i Birka var en kongelig embedsmand, der vel havde visse administrative og militære beføjelser. Nærmere kan vi ikke komme det. Når vi vil vurdere kongernes stilling, må vi benytte det middel, der så ofte i denne artikel er peget på som det eneste anvendelige: deres faktiske styrke på det pågældende tidspunkt. Nu må der imidlertid gøres en tilføjelse. Det er ikke muligt umiddelbart at slutte sig til deres styrke på alle punkter ud fra et enkelt forhold.

I Slesvig/Hedeby fik den hedenske reaktion et helt andet forløb. Efter den stærke konge, Horik den Ældres død ca. 854, fik Horik den Yngre magten. Ifølge Ansgars levnedsskildring overtalte nogle hedenske stormænd — blandt dem især wik-greven Hovi — ham til at skride ind over for kristendommen. Kirken i byen lukkedes, og præsterne drog bort.¹¹⁸ Uden at vi véd hvorfor, fordrev kongen dog senere Hovi, og kristendommen blev atter tilladt, ja, støttedes af kongen. De kristne fik tilmed lov til at ringe med en klokke, »hvad der hidtil havde forekommet hedningene at være en skændsel«. ¹¹⁹

Her ser vi altså, at kongen tager affære, men vi kender intet hverken til den forfatningsmæssige eller politiske baggrund. Vi véd f. eks. ikke, om det skete på grundlag af en tingbeslutning. Beklageligvis var Ansgar ikke ved denne lejlighed til stede.

Endnu et område, hvor kongen muligvis greb regulerende ind i byernes forhold, var udmøntningen. Først fra omkring år 1000 véd vi med sikkerhed, at den danske konge udstedte mønter. Sven Tveskægs navn findes på dem. Imidlertid cirkulerede der lige si-

den 800-tallet forskellige nordiske mønter, gjort efter udenlandsk forbillede. En af de ældste typer er en efterligning af sceattas, og den har et mandshoved på den ene side og et slynget dyr på den anden (se I. del, s. 38 ff.). En anden type er en efterligning af Karl den Stores Dorestadmønt. Vikingerne har med større eller mindre held søgt at kopiere de latinske bogstaver (fig. 7). Ingen af disse mønter røber prægested, møntmester eller møntherre. Det har ført til en vældig, videnskabelig debat, der nu har været i mere end hundrede år.¹²⁰ Det vigtigste har været at fastslå prægestedet, og i de sidste årtier har man koncentreret sig om to byer: Slesvig/Hedeby og Birka.

Her skal kun nævnes nogle nyere arbejder af betydning for problemet. Brita Malmer mener i sin nylig udkomne doktorafhandling, at der er slået mønt i Hedeby allerede i 1. halvdel af 800-tallet, men hun kommer ikke nærmere ind på spørgsmålet om møntherren.¹²¹ Derimod har Georg Galster for ikke længe siden beskæftiget sig med danske konger som møntherrer.¹²² Over for den nyere engelske forsknings kritik¹²³ fastholder han en teori om dansk udmøntning i England, der åbner vide perspektiver også for Hedeby's historie — forudsat at teorien er rigtig. I England har man fundet enkelte mønter med navnet Halvdan; på bagsiden af den ene af dem står der London, og også de to andre må ifølge Galster formodes at være slået her. Han tidsfæster mønterne til midten af 870'erne, da en af Ragnar Lodbrogs sønner, Halvdan, var konge over Northumbria, og London var i hans besiddelse.¹²⁴ Da nu navnet Halvdan ikke er særlig hyppigt — fortsætter Galster — er Lodbrogs sønnen sandsynligvis den samme som den danske kong Halvdan, der i 873 omtrent samtidig med sin broder Sigfred sendte bud til Ludvig den Tyske angående fredsslutning og handelsaftaler. Galster mener, at Halvdan på samme tid har ladet slå mønt i London og i Hedeby!¹²⁵ Med lune og selvironi forudskikker Galster dog en bemærkning om, at det er »med fare for at vove sig ud på fantasteriernes vildsomme hav«.¹²⁶

Vi kan ikke her gå ind på detaljerne. Galsters engelske kolleger regner med en anden datering (ca. 895), et andet prægested (Nottingham-egnen) og en anden, mindre kendt Halvdan, der døde i 910. I tilknytning til vort emne er det springende punkt, om nav-

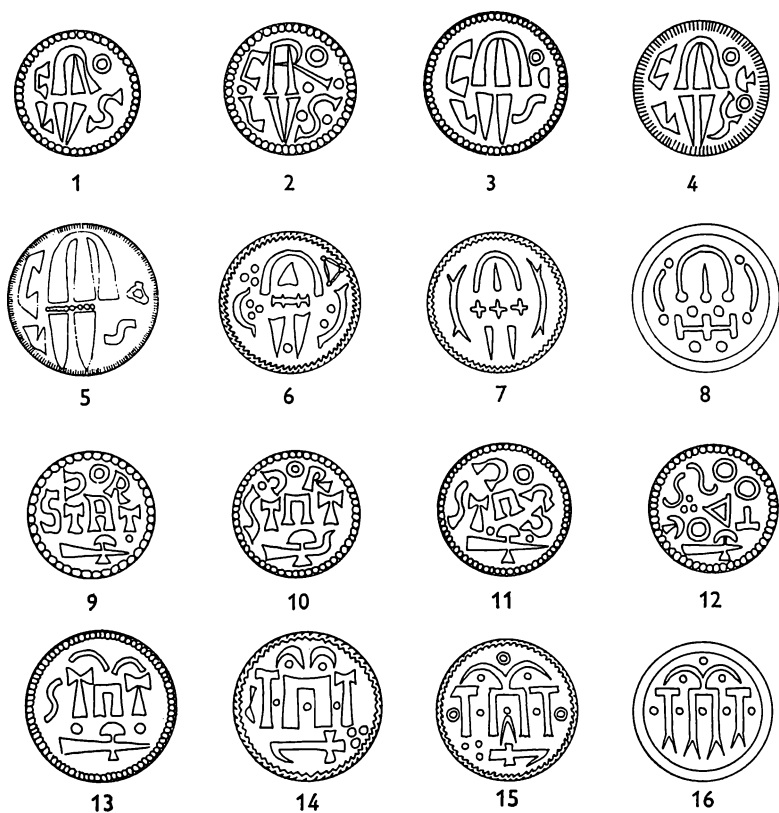

Fig. 7. Eksempler på nordfrankiske og nordiske møntsider. På nr. 1-8 ser man Karl den Stores navnetræk (CARO/LUS) blive stadig mere stiliseret, medens nr. 9-16 viser bynavnet Dorestads (DOR/STAT) og bymærkets (spydøksens) forvandling. 1. og 3. række er frankiske mønter fra før år 800, og selv de to sidste i hver række er - skønt efterligninger - slået på frisisk eller sachsisk område. 2. og 4. række er sandsynligvis præget i Hedeby, den første mønt i hver række i første halvdel af 800-tallet og de øvrige i 900-tallet. - Forskellen mellem efterligninger fra Frisland-Sachsen og Norden er undertiden ubetydelig (tegninger og tekst på grundlag af B. Malmer). - Størrelse: 1:1.

net Halvdan virkelig var så sjældent blandt danske høvdinge og konger, at det berettiger til identifikation, hvis man på samme tid møder navnet forskellige steder. Oprindeligt har det betydet »halvt dansker«, men det er sikkert hurtigt blot blevet et personnavn. Allerede i 782 kender de Frankiske Rigsårbøger en Halvdan, og i 837 blev Hemming, en søn af Halvdan (formentlig en anden),

dræbt i Frisland.¹²⁷ Navnet blev desuden meget yndet blandt norske høvdinge og konger, af hvilke Halvdan Svarte er den berømteste.¹²⁸ Den norske historiker, Halvdan Koht, har indgående behandlet vikingetidens »modenavne«, og hertil regner han også »Halvdan« i 800-tallet.¹²⁹

Det ser altså ud til, at Georg Galsters frygt for at komme ud på »fantasteriernes vildsomme hav« ikke er helt ubegrundet. Tilbage står imidlertid den interessante kendsgerning, at en dansk vikingehøvding i slutningen af 800-tallet lod slå mønt under eget navn i England. Udmøntningen i Hedeby begyndte også på et eller andet tidspunkt i 800-tallet. I perioder, hvor kongemagten var stærk, har kongen velsagtens her kunnet beregne sig »slagskat«.¹³⁰

Vi må imidlertid regne med, at en væsentlig del — måske størstedelen — af de afgifter, kongen pålagde handelsfolkene til gengæld for fri sejlads og beskyttelse, hverken blev betalt i klingende mønt eller sølvbarrer. Pengeøkonomien trængte først for alvor igennem flere århundreder senere.¹³¹ Hvad enten man betalte en grundafgift og/eller en vis procent af varernes værdi, er det sandsynligt, at en del af dem blev afgivet som betaling.¹³² Hvis den danske konge på denne måde modtog flere varer, end han selv kunne bruge, betyder det, at han har kunnet drive handel for egen regning. At herskere af skandinavisk oprindelse virkelig har benyttet deres magtstilling til at skaffe sig handelsvarer, fremgår af en græsk kilde fra 900-tallet. Vi hører, at de »russiske« — d. v. s. skandinaviske — Kievfyrster om vinteren foretog en rundrejse blandt de slaviske folk, som ydede dem tribut. Og i april, når isen i Dnjepr var smeltet, sejlede de med deres varer til Konstantinopel.¹³³

Når man vil prøve at sammenfatte resultatet af denne undersøgelse af forholdet mellem kongemagten og de danske byer i 800-tallet, tegner der sig et uklart billede. Det flimrer på grund af de spredte og tilfældige, udenlandske kildesteder; bagved aner man en virkelighed, som skifter i takt med ydre forhold og de enkelte kongers held og personlige dygtighed. Der er ingen tvivl om, at fremgangsrige konger og byerne — af hvilke vi kun kender Ribe og Slesvig/Hedeby — havde et betydeligt interessefællesskab. Vigtigst var det, at disse konger beherskede søvejene, havde ejendom i byerne og en greve til at sikre roen og deres in-

teresser sammesteds. Derfor har handelsfolkene sandsynligvis af nødvendighed og med fordel indgået aftaler med kongen. Nogle har måske ligefrem været i hans tjeneste.

Hvis de seneste udgravninger og den historiske undersøgelse ikke narrer os, fremtræder Godfreds indsats med en forunderlig klarhed. Årbøgerne fortæller, at han i året 808 drog til »Slies-thorp« med sin hær og handelsfolkene fra Reric. Han blev nogle dage i byen, gav ordre til opførelsen af Danevirke og fordelte arbejdet mellem sine befalingsmænd (fig. 4). Vi kan nu tilføje, at han muligvis reorganiserede Slesvig/Hedeby og lod udstikke grundstykker til handelsfolkene. Samtidig fortsatte han sine store politiske manøvrer af både fysisk og psykisk karakter. Danevirke fik sit åndelige sidestykke i tilbuddet om forhandling, og togtet til Frisland var tilsyneladende fulgt af trusler om foretagender, der ville ramme den frankiske kejser endnu hårdere.

Tænker man på tidspunkt og sted — det danske rige omkring år 800 — kan man nok fyldes af undren og tvivl. I et par af de følgende afsnit skal derfor gives et rids af situationen andetsteds på samme tid og i de senere, danske byer.

Landsherre og byer andetsteds

Nederlandene med berømte byer som Gent og Brügge var det område, hvor man først og mest intensivt begyndte at drive byforskning. Også Hansesæderne med Lübeck i spidsen har længe interesseret byforskere.¹³⁴ Alle disse byers betydning for handels, industriens og borgerstandens udvikling i senmiddelalderen var indlysende, og man mente her at have et godt udgangspunkt. I de sidste årtier har man imidlertid udvidet undersøgelsesområdet, og flere er begyndt at få blik for, at forholdene i den tidlige middelalder — hos os er det vikingetiden — kunne være af en anden karakter. Det er ikke mere alene købmænd og håndværkere med deres gilder og laug, der frister til undersøgelse og særlig betoning. Den gejstlige eller verdslige »landsherres« betydning for de første, små bysamfund bliver stadig mere understreget.¹³⁵ Disse landsherrer kunne være initiativtagere, finansierer, administratorer og ansvarshavende for det militære forsvar. Også i de østeuropæiske lande, Østtyskland, Polen, Tjekkoslaviet og Sovjetunionen finder man dette synspunkt inden for forsknin-

gen.¹³⁶ Her er det ganske vist undertiden sat i sammenhæng med særlige, økonomisk-sociale teorier om samfundsudviklingen. I vore nordiske nabolande har kongemagtens betydning for den tidligste byudvikling længe været betragtet som en selvfølge,¹³⁷ og det samme gælder England.¹³⁸

Flere steder kan man som følge af bedre kildemateriale i langt højere grad end for Hedeby's vedkommende belyse forholdet mellem landsherren og byerne. Den stigende selvstændighed for borgerne, deres korporationer og råd vindes langsomt og til forskellig tid i de forskellige dele af Nordeuropa. I almindelighed begynder denne udvikling først efter vikingetiden.¹³⁹

Slesvig/Hedeby og omgivelserne

På tre forskellige måder har man søgt at belyse byens forhold til sine omgivelser. Man har ved bestemmelse af dyreknogler fået et indblik i, hvad byboerne fysisk levede af; man har skønnet over kulturlandskabets karakter i nærheden og dets muligheder for udnyttelse; endelig har man prøvet på at klarlægge de befolkningsmæssige forhold i hele Sydslesvig.

Dyreknoglerne optræder så talrigt ved udgravningerne, at de ville kunne fylde flere jernbanevogne. Fundene fra 1930'erne er undersøgt af tyske zoologer, som også har givet en grundig redegørelse for resultatet.¹⁴⁰ Af det bevarede knoglemateriale stammer 54,5 % fra okser, 34,2 % fra svin, 10,1 % fra får og geder og endelig kun 0,5 % fra heste. Resten fordeler sig på åbenbart mindre anvendte dyr. Man har ingen sikre beviser for, at der er blevet importeret dyr, når man ser bort fra nogle katte. Af udseende og størrelse svarede alle dyrearter stort set til, hvad man finder andetsteds. Forædling af racerne eller blot en mere hensigtsmæssig opfodring synes ikke at have fundet sted.

For at kunne få begreb om de lokale muligheder for at drive landbrug må man kende Hedeby's nærmeste omgivelser i datiden. Et forsøg på en bevidst indsamling af materiale herom blev først gjort i sammenhæng med udgravningerne 1962-63 i forbindelsesvolden lidt vest for Hedeby (I. del, fig. 1, s. 3). Undersøgelserne omfattede et større område langs med volden, og det var derfor naturligt at sammenligne jordbundsforholdene. Resultaterne af iagttagelserne — der kombineredes med en tolkning af Hedeby's

navn — er tidligere omtalt (I. del, s. 6). Vi må regne med, at der har været betydelige lyngarealer vest for Haddeby Nor, men dette har næppe udelukket en økonomisk udnyttelse af området. Man kan tænke på tørveskær af lyngtørv til hus- og voldbygning; udgravningerne har givet beviser for, at lyngen blev anvendt på den måde.¹⁴¹ Desuden kan der have været holdt husdyr på arealerne. Ved et af de ældste huse bag halvkredsvolden, tæt ved vandet, er der endog fundet plovspor i sandet jord.¹⁴² I øvrigt er jordbunden meget forskellig omkring Sliens inderste del og norene ved Selk og Haddeby. Under sidste istid har is og smeltevand skabt et stærkt varieret terræn, hvor jorden inden for små afstande kan skifte fra moræneler til groft sand.

Et af de problemer, de tyske forskere har beskæftiget sig mest intensivt med, er Sydslesvigs bosættelse og befolkning i forhold til bydannelsen ved Haddeby Nor. Man har sammenstillet gravfund, skattefund, stednavne, historiske meddelelser og pollenkurver over græsser, korn og skovtræer. Resultatet er blevet, at egnen helt fra 500-tallet indtil omkring 900 var forholdsvis tyndt befolket eller ligefrem øde. En virkelig nykolonisation — der kom fra Danmark og Sverige — satte først ind i 900-tallet. Det vil altså sige, at Slesvig/Hedeby i 700- og 800-tallet udviklede sig som en ren handelsstation uden nogen tilknytning til sine omgivelser. Dens placering, eksistens og liv var helt bestemt af de geografiske forhold: handelsvejen mellem Vesterhavs- og Østersøområdet.¹⁴³

I diskussionen indtager problemet om anglernes hjemstavn og udvandring til England naturligvis en stor plads. Desuden angelsachsenen Bedas meddelelse fra begyndelsen af 700-tallet om Angel, der siden udvandringen og endnu på hans egen tid lå øde.¹⁴⁴ Disse forhold vil vi imidlertid lade ude af betragtning og kun interessere os for 800-tallet, da Slesvig/Hedeby som en livlig handelsby er en kendsgerning.

Der er tale om kildegrupper, som må behandles vidt forskelligt med hensyn til tolkning og datering, og det er derfor nærliggende at spørge, om de fra først til sidst er bearbejdet hver for sig, d. v. s. om de fremtræder som helt selvstændige og indbyrdes uafhængige vidnesbyrd. Det gør de ikke. Ovenfor (s. 8 ff.) er det vist, at den arkæologisk begrundede teori om et affolket Sydslesvig fik Jankuhn til at tolke de skriftlige meddelelser på en særlig måde.

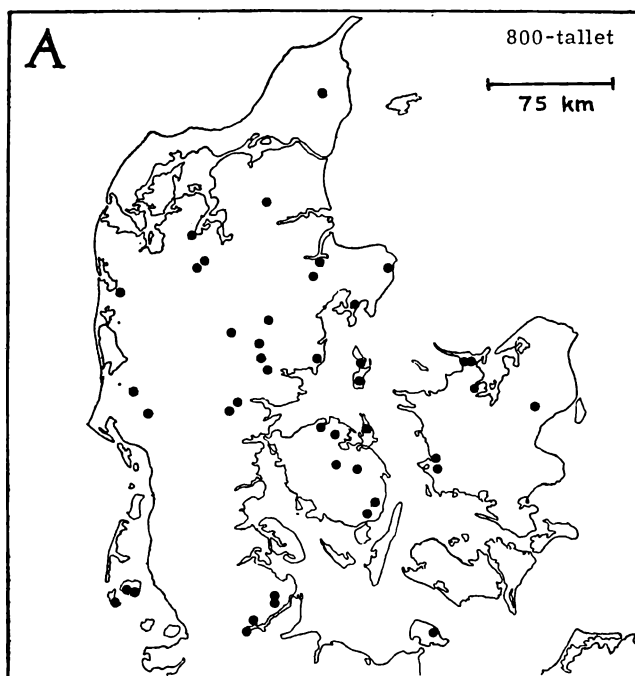
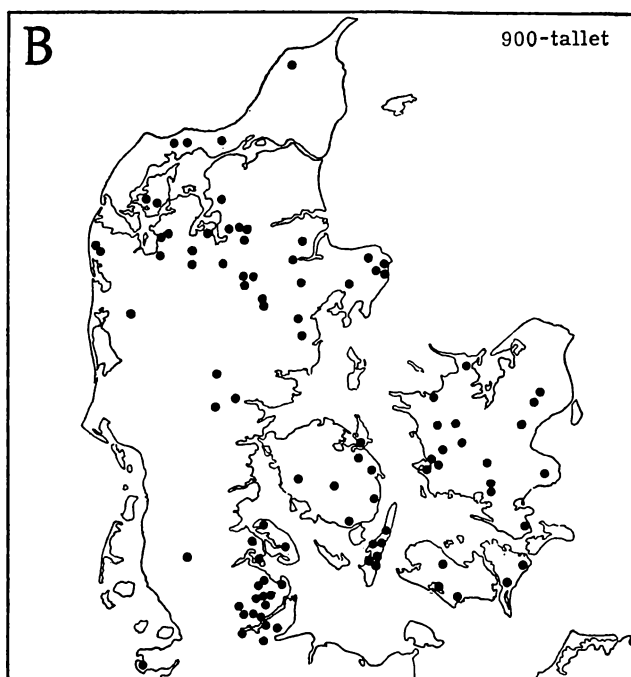

Fig. 8, A-B. Gravfund fra henholdsvis 800- og 900-tallet (efter H. Jankuhn). Optællingen fra Danmark er Brøndsteds (1940), men særlig mange fund eller større forskydninger har ikke ændret billedet væsentligt siden (efter venlig meddelelse fra T. Ramskou, 1967). Optællingen fra Sydslesvig er Jankuhns (1952). - Dateringen er imidlertid vanskelig, og ved opgørelsen er til dels anvendt for-

Hvad angår det øvrige kildemateriale, så stammer det hovedsagelig fra Angel. Her findes en mængde stednavne, som man ud fra danske forhold må tilskrive germansk jernalder og vikingetid.¹⁴⁵ Men til dels under henvisning til Jankuhns arkæologiske teori kommer stednavneforskeren W. Laur til den opfattelse, at en hel del af disse navne (torp-navne) må være fra tiden efter ca. 900.¹⁴⁶ Kr. Hald har derimod afvist tanken som usandsynlig.¹⁴⁷

Pollenanalytikerens R. Schütrumpf tilkendegiver ganske klart, at han tidsfæster de foreløbig få diagrammer over f. eks. kornpollen ad arkæologisk vej, og at det sker i grove træk.¹⁴⁸

I virkeligheden er det altså de arkæologiske fund, som må bære hovedparten af argumentationen, særlig når det gælder 800-tallets

skellige kriterier af Brøndsted og Jankuhn. Dertil kommer tilfældigheder i form af skiftende interesse hos forskellige egne befolkning i at anmelde uanselige fund. Endelig er hele materialet lille, men prikkerne ret store (ca. 20 km² hver), hvilket kan narre ved en flygtig betragtning. - Det er altså tvivlsomt, om der på grundlag af disse kort kan drages slutninger angående forandringer i befolkningens relative størrelse og de foretrukne landskaber i vikingetiden.

bosættelse i Angel. Skattefundene kan naturligvis ikke direkte sige noget herom, men Jankuhn illustrerer med sin tolkning af disse fund hele teorien om Slesvig/Hedeby i det først affolkede og det i løbet af 900-tallet atter nykoloniserede Sydslesvig.¹⁴⁹ Fra tiden ca. 850—950 viser fem skattefund mellem Ejdersted og Sliminde handelsvejen. I resten af 900-tallet fordeler skattefundene sig imidlertid således, at Hedeby's tilknytning til Angel og Østersølandene bliver tydelig. Nu har Brita Malmer i sit indgående arbejde om de nordiske mønter vist, at den traditionelle bestemmelse af mønterne, som Jankuhn har fulgt, ikke er holdbar. Rubricerer man skattefundene efter hendes system, må udbredelseskortene

ændres, og man ser da for 800-tallets vedkommende »ikke nogen handelsvej, men en koncentration af fund på Hedebyegnen og i Angel«. ¹⁵⁰

Tager vi omsider de fund, der vidner om bosættelse, nemlig grave og hustomter, så må vi til en begyndelse fastslå, at man intet kan sige på grundlag af hustomterne. De er hverken i Syd-slesvig eller andetsteds fundet i så betydeligt omfang, at de lader sig anvende. Tilbage er gravfundene, der på grund af udstyr lettere opdages og indberettes til museerne af lægfolk. Jankuhn har vist to udbredelseskort, det ene over 800-tallets, det andet over 900-tallets fund (fig. 8, A-B). ¹⁵¹ På det første finder man i Angel tre gravfund (hertil kommer også Hedeby og Frøslev uden for Angel). På det andet kort er der væsentlig flere, hvad der dog til dels skyldes, at Jankuhn her har anbragt både gravfund, der kun kendes fra museets arkiv, og fund, som blot lader sig tidsfæste til vikingetiden i almindelighed.

Nu kan man diskutere enkeltheder i statistikken og forskningens stadi i forskellige områder; afgørende er det imidlertid, at der også i det nuværende Danmark foreløbig synes at være en betydelig forskel på antallet af gravfund fra 800- og 900-tallet. Det sidstnævnte århundredes er langt hyppigere (fig. 8, B). Ud fra Jankuhns teori ville flere landskaber have været lige så tyndt befolket i 800-tallet som Angel. Dette stemmer dårligt med vor viden om de mange vikingetog netop i denne periode. Uanset om man hylder den almindelige teori om »overbefolkning« eller ikke, kan man ikke se bort fra, at der har været tilstrækkelig mange udvandrere til at præge stednavnene i England. ¹⁵² Det ville være mærkeligt, at så mange jordbrugere slog sig ned i England, hvis store strækninger i Danmark lå øde.

Her skal de mulige årsager til den tilsyneladende fundfattigdom i 800-tallets Danmark ikke diskuteres. Men det må understreges, at enhver bebyggelseshistorisk undersøgelse af Angel eller Syd-slesvig i vikingetiden fører til et højst usikkert resultat, så længe der ikke foreligger tilsvarende undersøgelser af det nuværende Danmark. Dette gælder særlig 800-tallet, da den politiske tilknytning til Danmark er uden for al tvivl. Desværre er der ikke hos os foretaget nogen større, moderne, bebyggelseshistorisk undersøgelse af den germanske jernalders og vikingetidens forhold. Af

systematiske landskabsundersøgelser, der i princippet medtager disse perioder (ca. 400-1000 e. Kr.), kan nævnes Therkel Mathiasens overvejende arkæologiske undersøgelser af Vestjylland og Nordvestsjælland. Hertil kommer Viggo Hansens studier af Vendssyssel, et arbejde med kulturgeografisk udgangspunkt.^{152 a} Disse værker viser klart, at den svigtende viden om bebyggelsen i det nævnte tidsrum ikke alene skyldes manglende forskning, men også kildematerialets art. Stenalderens flintfyldte boplads og stengrave lader sig forholdsvis let registrere; ligeså bronzalderens høje. Men det næste let daterbare og omfattende kildemateriale er 1600-tallets markbøger. Naturligvis er det lange, mellemliggende tidsrum ikke blottet for holdepunkter i form af fund og stednavne, men netop den germanske jernalder og vikingetiden er særlig vanskelige at belyse. Senere tider synes i højere grad at have udslettet de svage arkæologiske spor, og den skriftlige overlevering er endnu ikke for alvor kommet i gang.

Når de tyske forskeres argumentation om Sydslesvig på en måde gik i opløsning under den kortfattede analyse ovenfor, skyldes det især to forhold. For det første var det alene 800-tallet, som interessen var rettet imod. For det andet blev der lagt mere vægt på kildematerialets natur end på en — muligvis tilfældig — overensstemmelse mellem forskellige kildegrupper inden for et lille område som Angel eller Sydslesvig. Hvis man havde stillet andre spørgsmål, ville tyskernes metode og resultater have været til langt større nytte.

Sammenfattende må det indrømmes, at vi endnu véd meget lidt om det ældste Slesvig/Hedeby's forhold til sine omgivelser. Det forekommer rimeligt at antage, at de geografiske omstændigheder og handelsvejen mellem Vesterhavs- og Østersøområdet har været bestemmende for bopladsernes og byens placering og karakter i 700- og 800-tallet. Måske har kontakten med omgivelserne også været begrænset i 700-tallet. Men det kræver støtte i meget omfattende undersøgelser, hvis man — som Jankuhn¹⁵³ — vil hævde, at byens videre og betydelige udvikling i 800-tallet foregik i et stort set folketomt område uden mulighed for vareudveksling med oplandet. Noget sådant er mig bekendt et hidtil uset fænomen, når det gælder vikingetidens europæiske byer.¹⁵⁴

Var Slesvig/Hedeby noget enestående?

Man indskrænker sig naturligvis ikke til at beskæftige sig med Slesvig/Hedeby alene, men lader blikket glide ud over Nordeuropa for at finde lignende handelspladser eller bysamfund. Længe har man kendt de store befæstede anlæg, Birka i Sverige og Dublin i Irland, der svarer til det Hedeby, som var omgivet af halvkredsvolden i vikingetiden. Herbert Jankuhn¹⁵⁵ har nu henledt opmærksomheden på, at vi med opdagelsen af de ældre bopladser ved Haddeby Nor har fået kendskab til et forstadium til de befæstede byer. I Østersøområdet findes nemlig flere handelspladser af samme karakter. På Helgö (Lillön)¹⁵⁶ noget syd for Birka er afdækket en bosættelse med adskilte husgrupper og gravpladser; det samme skulle være tilfældet i Elbing (Elblag)¹⁵⁷ et halvt hundrede kilometer øst for Danzig og i Grobin,¹⁵⁸ der ligger øst for Libau (Liepaja) i Letland. Jankuhn mener, at »i disse tidlige handelspladser kommer en social struktur til syne, som må opfattes på en anden historisk baggrund end vikingetidens«. ¹⁵⁹

Forskningsresultaterne er dog meget vekslende de nævnte steder, både med hensyn til arten af komplekserne og dateringen. I Grobin kender man foreløbig kun gravpladserne. For Hedeby's vedkommende antager Jankuhn tre bopladser og tre gravpladser omkring år 800 (se fig. 6, I. del, s. 27). Men som nævnt er selv denne teori ret usikker (I. del, s. 44-47). At Jankuhns forskning på dette punkt er i sin vorden, fremgår desuden af et andet forhold, nemlig en famlende holdning til de begreber og sammenhænge, han prøver at opridsse. Ofte tales om en særlig »struktur« for disse handelspladser,¹⁶⁰ men hvad menes der egentlig? Som bekendt betyder ordet »opbygning« (f. eks. af sproget), og det anvendes inden for naturvidenskaberne, de humanistiske forskningsgrene og i dagspressen, undertiden med et klart afgrænset indhold, men ofte i mere eller mindre svævende sammenhænge.¹⁶¹ Jankuhn forklarer sig ikke direkte, men af hans afhandlinger — taget i deres helhed — fremgår det, at han tænker på en navnemæssig, topografisk, social, økonomisk, politisk, retslig og etnisk struktur. Han antyder mange muligheder for sammenhænge og slutter med at fastslå, at den sociale struktur i de ovennævnte opdelte handelspladser må have en anden historisk baggrund end vikingetidens befæstede byer.

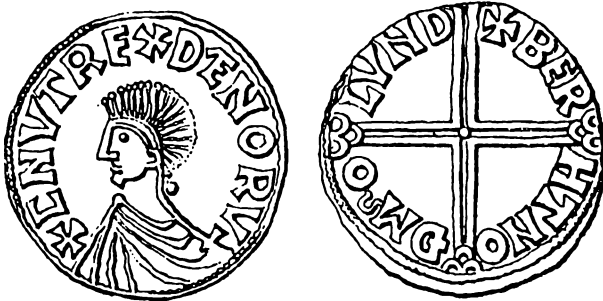

Fig. 9. Mønt, præget for Knud den Store (1018-35) i Lund. Omskrift: +CNVT REX DENORVM - +BERHTNOD M O(N) LVND. - Det er ofte vanskeligt at afgøre, om en af Knuds mønter er dansk eller engelsk. Møntbillederne kan være ens, møntmesterens eller møntprægerens navn er i reglen angelsachsisk, og på mange beviseligt danske mønter betegnes Knud som „englændernes konge“. Stednavnene kan være uklare og forkortede. LVND kan betyde både Lund og London, men den sjældne betegnelse „danernes konge“ gør det sandsynligt, at denne mønt er fra Lund. - Størrelse: 2:1.

Som nævnt er grundlaget endnu meget usikkert, begreberne vage og deres sammenhænge næsten ukendte. Men iagttagelsen og tankeeksperimenterne er overordentlig interessante.

Heller ikke på dette sted skal man helt savne tankeeksperimenter. Så at sige al vikingetidslitteratur anbringer Hedeby i store økonomiske sammenhænge, der omspænder det meste af Europa. Måske var det en idé også at kaste et blik på det land, i hvis udkant byen lå.

I moderne historieskrivning finder man byen omtalt som »Danmarks økonomiske og politiske centrum« eller »tyngdepunkt«;¹⁶² hermed sigtes til den rolle, som København senere fik. Slesvig/Hedeby har imidlertid næppe haft større betydning for det store bondeland, som Danmark var. Derimod fik byen vel før eller senere betydning for omegnen, og helt fra starten var den sikkert værdifuld for kongens økonomi.

Men hvis Hedeby spillede en væsentlig rolle for kongen — og omvendt, — har han da ikke oprettet eller støttet andre byer i sit rige? Eller var der ikke basis herfor? Selv om man accepterer Hedebys særstilling, er spørgsmålet ikke uvæsentligt. Vi véd, at der ved udgangen af vikingetiden i 2. halvdel af 1000-tallet eksiste-

rede en række byer: Ribe, Århus, Viborg, Ålborg, Odense, Ringsted, Roskilde og Lund.

Det er meget vanskeligt at sige noget om de danske byer, ikke mindst fordi vi befinder os i en mærkværdig forskningssituation. I hele Nordeuropa ligger to af de gennem 60-70 år mest intensivt undersøgte byer i det gamle Danmark, men i de fleste af de øvrige af landets byer er forskningen slet ikke påbegyndt eller kun lige kommet i gang. De to velundersøgte byer er det sydslesvigske Hedeby og det skånske Lund.

Lund¹⁶³ er efter alt at dømme en by, som er grundlagt på Knud den Stores foranledning engang i 1020'erne. I en tilføjelse til Adam af Bremens kirkehistorie hedder det, at han »ville gøre Lund lige med det britiske London«. ¹⁶⁴ Om navnet Lund kommer af »offerlund« eller af »London« er uvist. I hvert fald bekræfter de talrige fund tidsfæstelsen af byen til begyndelsen af 1000-tallet. De bedst daterede er Knud den Stores mønter, hvoraf de, der er slået i Lund, tilsammen bærer navnene på ikke mindre end 24 møntmestre. I forhold til Hedeby kan Lund ikke opvise mange importerede genstande. Et par småsager fra det sydlige Rusland har man forsøgsvis ikke regnet for at være kommet til byen som handelsvarer, men som trælles personlige ejendele.¹⁶⁵

I Roskilde har man endnu ikke i videre omfang drevet byarkæologi, men nogle kirkeundersøgelser er af stor betydning. Byen betegnes af Adam af Bremen (ca. 1075) som den største by på Sjælland og »danernes kongesæde«. ¹⁶⁶ Muligvis er Harald Blåtand eller Sven Tveskæg begravet i byen.¹⁶⁷ Man antager, at den ældste domkirke af sten, der afløste en trækirke, blev rejst på kongsgårdens grund omkring 1030.¹⁶⁸ Henved ti år senere lå der endnu en stenkirke i Roskilde, på »Bjerget« nede ved fjorden. Olaf Olsen mener, at Roskilde da har været en slags »dobbeltby«, bestående af én bykerne omkring kongsgård og herredsting — og en anden, fortrinsvis med handelsfolk på »Bjerget« (St. Jørgensbjerg) ved fjorden.¹⁶⁹

I Jylland findes de byer, som fremmede, sydlige kilder først nævner. Ribe må allerede have eksisteret i 850'erne, da kong Horik den Yngre gav en grund til kirkebygning i byen (s. 31). Trods årelang eftersøgning både i det nuværende Ribe og i omegnen er det endnu ikke lykkedes med bestemthed at fastslå,

Fig. 10. Plankelagt vej langs indersiden af søndervold i Århus. Voldfoden til venstre er sikret med risfletning og kantstillede planker. De to hvide pile på den lodrette jordvæg i baggrunden angiver henholdsvis 2. og 3. byggefase; den sidste har altså dækket vejen (udgravet 1963).

hvor den lå. I byen har man hidtil ikke gjort fund, der med rimelighed kan tilskrives tiden før ca. 1100.¹⁷⁰ Men i 1963 fandt man ved Okholm i Vester Vedsted sogn en boplads fra vikingetiden.¹⁷¹ Stedet ligger 3-4 km nord for Hviding Nakke, der senere i middelalderen omtales som Ribes vigtigste ladeplads. Også ved den ejendommelige Hviding kirke er der gjort fund fra vikingetiden.¹⁷² Det er imidlertid meget tvivlsomt, om bopladsen ved Okholm skulle være det ældste Ribe.

Århus er den by, hvor den begyndende danske byarkæologi kan opvise de største resultater. Byen omtales i udenlandske kilder i 948, 965 og 988 som bispesæde, uden at man dog ved, om der lå realiteter bag.¹⁷³ Men sikkert er det, at Århus må have eksisteret. Gravningerne 1963-64 har afsløret en lille del af denne by fra 900-tallet.¹⁷⁴ Tæt ude ved havet, i hjørnet mellem åens udløb og kysten, har den ligget, tilsyneladende fra begyndelsen omgivet af en vold. Ad arkæologisk-topografisk vej kan man beregne dens omfang til ca. 4 hektar, d. v. s. omkring en sjettedel af Hedeby's areal på samme tid (2. halvdel af 900-tallet). Der er gjort mange betydningsfulde fund i de små grubehuse, som er udgravet ved foden af søndervold. Importfundene viser især forbindelse med Norge og de slaviske egne. Frankisk keramik har man foreløbig ikke set, men brudstykker af møllesten af rhinsk basaltlava forekommer. Måske er det med kongens støtte — eller på hans foranledning, — at byen er skabt. Uanset volden har kun en stærk sømagt kunnet sikre en by i en så udsat position.

I Viborg er der netop indledt byudgravninger, og forinden har Erik Levin Nielsen fremsat en række »nye synspunkter og tolkninger«.¹⁷⁵ Hvad vikingetiden angår, er synspunkterne snarere et udslag af forventningsfuld glæde end af kritiske overvejelser. Hidtil har man kun haft det religiøst klingende navn (vi-bjerg), landstinget, møntprägningen og kongehyldningen, som kendes fra 1000-tallet, at holde sig til. Det er for så vidt også mere end nok til at begrunde undersøgelser. Men ikke for Levin Nielsen: han vil gøre Viborg til en handelsby med »årlige stormarkeder«, »et af knudepunkterne i vikingetidens handelsnet«. At den ikke var nogen egentlig havneby, ser han bort fra, bl. a. med henvisning til »den fordelagtige placering ved Skandinaviens eneste landevejsforbindelse til Tyskland, Hærvejen, . . . en rute, der blev foretrukket af de mange handelsmænd, som søgte at undgå vikingerne i de syddanske farvande«.¹⁷⁶ — Man må altså forestille sig sørøverne sidde delvis arbejdsløse på deres skibe, medens mange handelsfolk strider sig frem over øde, jyske heder med deres varer. Her har Levin Nielsen ydet et beskedent bidrag til den almindelige forvirring angående sørøveriets betydning. For få år siden hævdede den engelske historiker, P. Sawyer, at netop sørøveri er et bevis på handel. »Sørøvere må have nogle at plyndre« — men

Fig. 11. Udgravning i Hedebys centrale boplads eller by (1966). Til venstre udgravningsfeltet og til højre en barak, der huser arbejdere og administration. Her er det muligt at indkvartere en arbejdsstyrke af folk, der afsoner straffe for mindre forseelser. De nyder godt af det afvekslende arbejde i fri luft, medens arkæologerne har den fordel at kunne skaffe sig arbejdere i passende og varierende antal på tidspunkter, hvor dette er ugørligt ad normal vej. - Omkring udgravningsfeltet ses et apparatur, som minder om krocketbuer. Det er sølvgrå plasticslanger fra et anlæg, der fremkalder en lokal sænkning af grundvandsstanden. Uden sådanne hjælpemidler forvandles felterne hurtigt til søer, som det ses af udgravningerne i baggrunden.

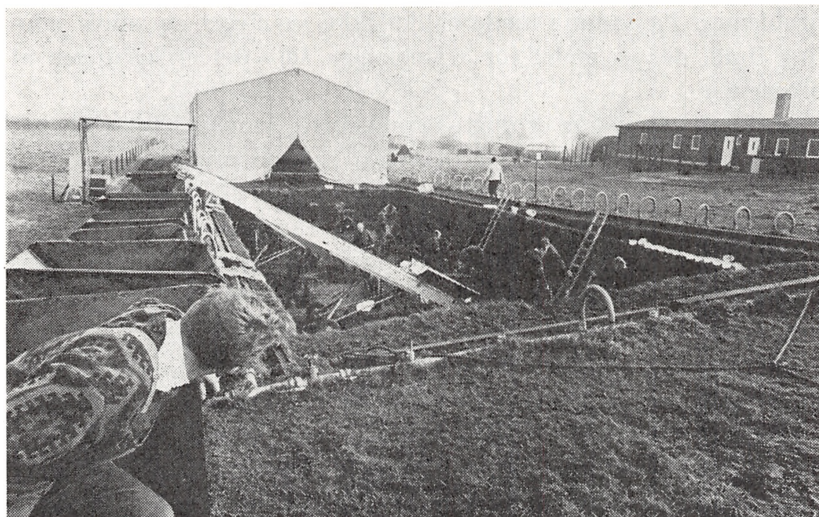
fire sider længere fremme forklarer han en handelsrutes forsvinden med »stigende usikkerhed på denne sørute«. ¹⁷⁷ I virkeligheden har forholdene sikkert været meget skiftende, og i Danmark har formentlig kun kongen kunnet sikre sejladsen. Men dette gør ikke Viborg til en handelsby på linje med Ribe eller Århus, et forhold, der også klart erkendes i den ældre Viborg-forskning. ¹⁷⁸ Byen havde sin største betydning på andre områder.

Den viden, vi i dag har om de ældste, danske byer, giver os ikke mulighed for at sige noget generelt om deres tilblivelse. Men man har indtryk af, at kongen — uanset grundlæggelse — har spillet en rolle i Lund, Roskilde, Ribe og Slesvig/Hedebys. Dette har måske først og fremmest sin forklaring i magtpolitiske forhold, og som vist ovenfor må vi alene af kildemæssige grunde arbejde ud fra dette synspunkt. Men der kan også have været en retslig baggrund, som vi desværre kun kan skimte. I afsnittet om kongens forhold til byerne i 800-tallet blev det påpeget, at vi ikke

kan slutte os til almindelige rets- eller forfatningsforhold ud fra en helgenbiografi som Ansgars. Det samme gælder stort set Adam af Bremens kirkehistorie. Man må gå den vanskelige og usikre vej at lokalisere ældre træk i senere nordisk lovgivning og eventuelt finde nordiske retsregler i engelske kilder af forskellig art.¹⁷⁹

En sådan undersøgelse kan ikke foretages her, det kan kun blive til et par antydninger. »Søretten« må være det område, som sejlene handelsfolk først stiftede bekendtskab med. I 1200-tallets nordiske love møder vi kongens ret til at pålægge »farban«, d. v. s. forbyde skibe at forlade landet uden at betale afgift. Denne kontrol med søfarten anses for oprindelsen til kongens lovhjæmmel til at udstede handelsprivilegier.¹⁸⁰ Måske ser vi det genspejlet i Adam af Bremens gemytlige afsnit om danskernes særheder. Han siger, at vikingerne skal have tilladelse af kongen og betale skat til ham for at drive sørøveri hos venderne.¹⁸¹ At man virkelig besad retsregler til regulering af søens forhold, har den svenske retshistoriker Gösta Hasselberg vist. Ved et sammenlignende studium af de ellers delvis tyskpåvirkede bylove fra 1200-tallet mener han at kunne udskille gamle, nordiske, søretslige bestemmelser. Ikke mindst de sønderjyske bylove indgår i hans undersøgelse.¹⁸²

Spørgsmålet er nu, hvordan man retsligt greb sagen an, når de sejlene handelsfolk slog sig ned i en by. Det er her, tyske byforskere som Edith Ennen og til dels Herbert Jankuhn begår en fejl. De overfører kongens sandsynligvis begrænsede beføjelser over for landstingene og desuden de almindelige germanske frihedstraditioner og organisationsformer til også at gælde byernes tidligste forfatninger.¹⁸³ Det lader sig ikke gøre. For de fleste tingbønder har det sikkert været klart, at skulle kongens ansvar for rigets forsvar have nogen mening, så måtte han ikke alene kontrollere de flåder med (bevæbnede?) handelsmænd, som sejlede rundt i farvandene; han måtte også holde justits, når disse folk — fremmede eller danske — slog sig ned i større tal på strategisk vigtige trafikknudepunkter. Den danske retshistoriker Poul Johs. Jørgensen, der har prøvet at finde gamle træk i bylovene og privilegierne fra 1200-tallet, er da også kommet til den opfattelse, at kongen oprindeligt har haft vidtgående beføjelser, ja, at han ligefrem er blevet betragtet som ejer af byerne.¹⁸⁴ Om kongerne skulle have grundlagt byer allerede i 800-tallet er dog et åbent

Fig. 12. Arbejde i samme felt som på fig. 11. Samtidig med arkæologernes fremdragning, undersøgelse og registrering af fundene foregår der et rent teknisk arbejde. Ved hjælp af flere elektrisk drevne transportbånd føres f.eks. overflødig jord op i tipvognstoget. Manden i forgrunden sidder på lokomotivet.

spørgsmål. Med mindre man vil kalde Godfreds overførsel af handelsfolk fra Reric til »Sliesthorp« for en grundlæggelse.

En nøjere sammenligning mellem vikingetidens danske byer må i fremtiden ske ad arkæologisk vej. Man må udvælge forskellige forhold eller genstande: »byplan«, hustyper, særlige håndværk eller tekniske fremgangsmåder, importgods o. s. v. — og sammenligne disse ting i forskellige byer. Også landsbyer og landbebyggelse må inddrages. Men indtil det er sket, er det klogest at udtrykke sig med forsigtighed (om definition af begrebet »by«, se I. del, s. 2).

SAMMENFATNING

H. P. Clausen har i sin bog om historisk metode fremhævet, at det »for en moderne betragtning« er afgørende, at både arkæologen og historikeren stræber mod at opnå samme art af viden om fortiden, og at de derfor stiller samme type spørgsmål til deres kildemateriale.¹⁸⁵ Dette er til dels rigtigt. En historiker nøjes ikke med at referere og tolke sine kilder, han ønsker at belyse bestemte

problemer. På samme måde er det ikke så meget en smuk samling fund, der er målet for arkæologen, som det er løsningen af problemer.

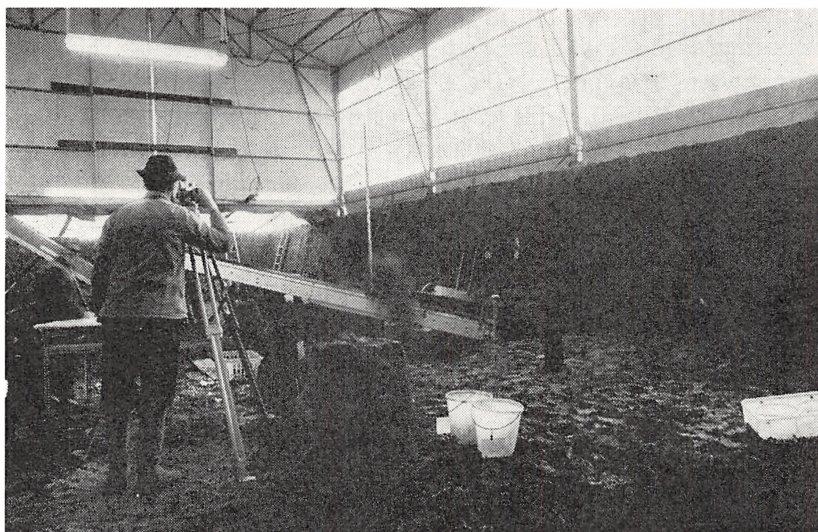
De konkrete vilkår er dog så forskellige, at man kan tvivle på, at det kan lade sig gøre at få belyst samme problem. Hvordan kan man f. eks. stille samme slags spørgsmål til nogle potteskår ved Haddeby Nor og til Rimberts værk »Ansgars levned«? I biografien får vi oplysning om, at der »fra Sliaswich opsteg en talløs mængde i hvide dåbsklæder til de himmelske riger«. ¹⁸⁶ Deres færden i byens sorte slam hører vi naturligvis intet om.

Der er heller ikke noget forkert i at stille forskellige spørgsmål til kildegrupperne. F. eks. »Den tekniske udvikling i Hedeby's pottemagerarbejder« og »Kristne klicheer og konkrete iagttagelser i Ansgarbiografien«. Begge disse problemstillinger er moderne og interessante, skønt de intet har med hinanden at gøre, ja, de er i flere henseender klarere og mere frugtbare end mange af dem, der er arbejdet med ovenfor.

Når man prøver at stille samme spørgsmål til det forskellige kildestof, så sker det via overordnede begreber, ¹⁸⁷ hvorfra der — billedlig talt — udgår tråde til både fund og skriftlige meddelelser. Man kan tænke på »handel«, der forventes at give sig udslag i fund og i skriftlig omtale. Det er klart, at selve begrebet handel, jordfundenes tavse vidnesbyrd og de få kilders spredte bemærkninger giver rig anledning til diskussion. Endnu mere udpræget bliver dette forhold, hvis vi vælger overordnede begreber som håndværkerkvarter, social lagdeling, dansk indflydelse eller Hedeby's rolle som åndelig formidler.

Det allerførste overordnede begreb er selve emnet: Slesvig/Hedeby's tilblivelse. Med ordet »tilblivelse« er måske sagt endnu mindre, end Herbert Jankuhn har sagt med sit »struktur« (smlg. s. 46). Men der er ment noget ganske præcist, som har snæver tilknytning til kildematerialet, nemlig stednavnenes tilblivelse blandt forskellige folk, bopladsernes udvikling (I. del) og endelig bosættelsens organisation fra kongemagtens side, samt hele det lille samfunds stilling i forhold til omegnen og andre af tidens »bysamfund« (II. del).

Det har været hensigten at give et tværsnit af andres og egne undersøgelser gennem de seneste år. Skønt omtalt i al korthed

Fig. 13. Vinterarbejde ved elektrisk lys i teltet (dec. 1966). Selve teltet er af glaslamineret plastic og delvis gennemtrængeligt for solens lys. Det er 9 m bredt, 4,5 m højt, 16 m langt og er egentlig konstrueret til Autobahn-byggeri. Det kører hen over udgravningsfeltet på skinner.

findes der en række større og mindre ændringer i forhold til de opfattelser, som hidtil har været gældende. Karakteristisk for de nye forslag er, at de står i forbindelse med de metodeproblemer, som er nævnt ovenfor. Det er kildematerialets egenart og den meget store afstand herfra til vore interesser, der har været afgørende.

For stednavnenes vedkommende viste Slesvig og Hedeby sig at være to navne for samme by, sandsynligvis allerede ca. 800 og givet af folk fra henholdsvis syd og nord. For den tidligste tid er dog også navnene Sliesthorp og Heiðum eller Hethum mulige. Fundene viste en kulturel forbindelse i 600- og 700-tallet mellem Vesterhavs- og Østersøområdet, senest fra 700-tallet til dels via Ejder-Trene og Slien. Ved Haddeby Nor skabtes en boplads af grube-huse og en tilhørende gravplads: søndre boplads og gravplads syd for halvkredsvolden (fig. 6, I. del, s. 27). Engang mellem 800 og 900 blev denne boplads opgivet og stedet brugt som gravplads. Da var nemlig en ny boplads eller by blevet anlagt ved Hedebybæk-

ken; dette skete ca. 800 eller i de første årtier af 800-tallet. Det lille udgravede afsnit viser en klar opdeling i parceller helt fra bosættelsens begyndelse (fig. 2 og 12, I. del, s. 13 og 41). Herfra udviklede sig den by, der i 900-tallet skulle blive den største i Norden, og som i løbet af 1000-tallet atter forsvandt til fordel for Slesvig nord for Slien.

Disse resultater er en del mere forsigtigt udformet end stednavneforskerne Kristian Halds og Wolfgang Laurs og end arkæologen Herbert Jankuhns. Men afvigelserne befinder sig hovedsagelig inden for de rammer, der beror på det personlige skøn (og det er ret vide rammer!). Kun i forhold til Vilh. la Cours opfattelse er der afgørende meningsforskelle (smlg. I. del, s. 15-22 og 45-50).

Det er noget vanskeligere at sammenfatte og karakterisere II. del af arbejdet, men så meget er sikkert: afsnittet adskiller sig på mange punkter fra den hidtidige forsknings resultater. Måske skyldes det, at Danmarks historie i 800-tallet ikke er blevet undersøgt ud fra en sproglig-historisk synsvinkel i snart et halvt århundrede, når undtages nogle detailspørgsmål. Man har i reglen nøjedes med at citere kildeuddrag — ofte i en tilfældig oversættelse — til brug for arkæologiske arbejder. Desuden har man holdt sig til autoriteter som Vilh. la Cour, Johs. Brøndsted og Herbert Jankuhn, som på deres side igen næsten ingen bredere undersøgelser har haft at støtte sig til. Selvfølgelig kan et så lille arbejde som dette ikke afbøde manglerne, det er højst blevet til små tilløb til større undersøgelser.

Når særlig kongemagtens forhold til de fremvoksende danske byer blev behandlet, var det både fordi dette emne har været forsømt, og fordi kongerne er nævnt i kilderne. Man har tidligere koncentreret sig om vikinger, bønder, købmænd og håndværkere, hvad der hænger sammen med bestemte historieopfattelser.

I dette arbejde blev der lagt vægt på den faktiske magt og funktion, som kongen ifølge vor viden må have haft. Ganske vist lod disse forhold sig kun belyse på enkelte tidspunkter eller i korte tidsrum. Metoden gav størst udbytte ved undersøgelsen af Godfreds politik over for franker og handelsfolk. Men her har vi også en udpræget politisk — omend ensidig — kilde. I hvert fald i 800-tallets 1. halvdel så vi kongen som opretholder af fred og

sikkerhed, toldopkræver og jordbesidder i byerne. Til at varetage sine interesser havde han en greve i Slesvig/Hedeby. Alt dette naturligvis kun i de perioder, hvor kongen kunne hævde sig over for andre lande og tronkrævere. Men der er grund til at tro, at handel, byer og den tidlige mission led meget, når kongemagten var svag.

For Slesvig/Hedebyes tilblivelse var vel især tre faktorer bestemmende: handelsvejen over Jyllands rod; handelsfolkene, der slog sig ned ved Haddeby Nor, og den danske kongemagt, som befordrede byens udvikling i 808 og senere.

Det er næppe muligt at lægge mere vægt på det ene end på det andet af disse forhold. Godfred havde ikke kunnet sætte skub i »Sliesthorp« og sikre sine indtægter uden handelsvej og handelsfolk. Og handelsfolkene havde næppe kunnet færdes på dansk område uden Godfreds billigelse.

Omkring disse, nogenlunde sikre resultater grupperer sig en række spørgsmål, som dels er behandlet, dels blot strejft, men som alle har fået lov at stå åbne. Det gælder problemet om kontinuiteten i det danske rige og dets karakter i 800-tallet, kongedømmets mulige religiøse præg¹⁸⁸ (kongerne støttede dog ofte missionærerne), bebyggelses- og befolkningsproblemet i Sydslesvig, muligheden for sammenligninger mellem de tidligste bysamfund, handelens størrelse og karakter, specialiserede erhverv og forholdet mellem vesteuropæisk og skandinavisk deltagelse i handels- og bylivet.¹⁸⁹

Det kunne se ud, som om der var flere ubesvarede spørgsmål efter behandlingen end før, og det er på en vis måde også rigtigt. Det skyldes naturligvis, at kravene til bearbejdelse af materiale og opstilling af problemer er blevet større, end de var tidligere. Den tid, da en arkæolog kunne nøjes med sin graveske og historikeren med sin ordbog, når begge var begavet med intuition, er ved at være forbi. Ganske vist er de gamle hjælpemidler stadig uundværlige, men adskillige nye er kommet til. I de kommende år må man vente en række tekniske undersøgelser og statistiske behandlinger af fundmaterialet. Fysiske og kemiske forsøg, datering ved kulstof 14-analyser m. m. Også det skriftlige materiale lader sig behandle med metoder, der er udviklet inden for de sidste årtier. Man vil kunne undersøge meddelelserne ud fra forfat-

ternes glosevalg og stil og foretage en opdeling i elementer og helheder af forskellig karakter. Hertil kommer den nødvendige fornyelse af problemstillingen både på de enkelte felter og ved koordineringen af hele vor viden om datidens materielle og åndelige vilkår.

Man må håbe, at de påbegyndte byudgravninger inden for nutidens Danmark vil kunne videreføres og suppleres med andre bebyggelseshistoriske og almenhistoriske undersøgelser. Det vil selvfølgelig være umuligt at skabe en forskning som den, der i øjeblikket foregår i Hedeby, hvor der blot i de seneste år har været ofret ca. 1 mill. kroner årligt og været beskæftiget omkring 20 forskere fra hele Tyskland og Skandinavien.¹⁹⁰ Men det er vigtigt, at Danmarks ældre bebyggelse undersøges lige så grundigt, som tyskerne gør det i den øvrige del af Sydslesvig og i Holsten. Ellers kommer der en skævhed i vor viden.

Slesvig/Hedeby vil måske blive ved med at »stråle ensomt i merkantil storhed«, som Hugo Matthiessen¹⁹¹ udtrykte sig. Men i hvor høj grad var den mon et »fremmedelement« i sine omgivelser, Sydslesvig og 800-tallets danske rige, sådan som nogle tyske forskere mener? Det er blot ét af de mange spørgsmål, som en bebyggelses- og erhvervshistorisk forskning måske vil kunne besvare.

NOTER og HENVISNINGER

Citater

I teksten er citaterne fra kildekrifter og udenlandsk, videnskabelig litteratur enten bragt på originalsproget eller i forfatterens oversættelse, i sidstnævnte tilfælde undertiden på originalsproget i noterne. — Af nedenstående kildeudgivelser er kun de fire første (Kurze, Waitz, Schmeidler) forsynet med tekstkritisk apparat. — v. Stein-udgaverne er dobbeltsprogede, latin/tysk, og anvender de fire allerede nævnte kildeudgivelseres latinske tekst. — S. P.-udgaven består af kildeuddrag, som vedrører Slesvig/Hedeby, og bringer dem kun på originalsproget. — Tyske og danske oversættelser må benyttes med stor forsigtighed, når det gælder så specielle problemer som visse af dem, der er behandlet i dette arbejde.

Særlige forkortelser

- Kurze** »Annales regni Francorum«. Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum, ed. F. Kurze, 1895.
»Annales Fuldenses«. Monumenta ... (som ovenfor), ed. F. Kurze, 1891.
- Waitz** »Vita Anskarii«. Monumenta ... (som ovenfor), ed. G. Waitz, 1884.
- Schmeidler** »Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum«. Monumenta ... (som ovenfor), ed. B. Schmeidler, 1917.
- v. Stein** »Annales regni Francorum«. Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte I. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, hrsg. von R. Buchner, V, 1955.
»Annales Fuldenses«. Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte III. Ausgewählte Quellen ... (som ovenfor) VII, 1960.
»Vita Anskarii« og »Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum«. Quellen des 9. und 11. Jahrhunderts zur Geschichte der hamburgischen Kirche und des Reiches. Ausgewählte Quellen ... (som ovenfor) XI, 1961.
- S. P.** O. Scheel und P. Paulsen: Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu im Rahmen der fränkischen, sächsischen und nordischen Beziehungen, 1930.

Ansgars levnedbeskrivelse og Adam af Bremens kirkehistorie findes også på dansk, men det må frarådes at benytte den førstnævnte oversættelse til andet end en overfladisk orientering. — Rimbert: Ansgars Levned, ved P. A. Fenger, 1863, med Noter af Hans Olrik. 5. Udg., 1926. — Adam af Bremen: De hamburgske Ærkebispers Historie, ved C. L. Henriksen, 1930.

1. Annales regni Francorum 811 (Kurze s. 134 — v. Stein s. 96 — S. P. nr. 28). Rejsen gælder Ejderen. — I øvrigt bør man nok

- skelne mellem landsdelsmarkeder og fjernhandelsmarkeder. De sidstnævnte var overvejende bestemt af søhandel og derfor sommermarkeder. De førstnævnte kunne lettere afholdes om vinteren, i Sverige og Norge endda med fordel på grund af tilisede søer og vandløb, som lettede slæderejser. Se »Marked« og »Disting«, Kulturhist. leks. XI, 1966 og III, 1958.
2. G. Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte I-VIII, 1843-78. — Samme: Jahrbücher des deutschen Reiches unter König Heinrich I, 1837; 3. Aufl., 1885. — Om Waitz som politiker, se: Neues Archiv der Gesellsch. f. ältere deutsche Geschichtsk., 49, 1930, s. 559. — Waitz' elever, se henvisninger i: J. Steenstrup: Danmarks Sydgrænse, 1900.
  3. Litt. i udvalg: W. Schlesinger: Beiträge zur deutschen Verfassungsgeschichte des Mittelalters I, 1963. — H. Dannenbauer: Grundlagen der mittelalterlichen Welt, 1958. — Samme i: Herrschaft und Staat im Mittelalter, hrsg. H. Kämpf, 1963. — K. F. Werner: Bedeutende Adelsfamilien im Reich Karls des Grossen. I: Karl der Grosse I, hrsg. von H. Beumann, 1965, s. 83 ff. — Samme: Die Entstehung des Fürstentums 7.-10. Jh. Studien zur fränkischen Reichsstruktur und zur Geschichte des nichtköniglichen Herrschertums (under udgivelse i München). — H. Preidel: Handel und Handwerk im frühgeschichtlichen Mitteleuropa. Eine kritische Betrachtung, 1965.
  4. W. Vogel: Geschichte der deutschen Seeschifffahrt I, 1915. — F. Rörig: Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte, 1928. — Samme: Vom Werden und Wesen der Hanse, 1940. — W. Koppe: Schleswig und die Schleswiger 1066-1134. I: Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte, Gedächtnisschrift für Fritz Rörig, 1953, s. 95 ff.
  5. Smlg.: Det nordiske syn på forbindelsen mellem Hansestæderne og Norden. Det nordiske historikermøde 7.-9. august 1957 (1957).
  6. H. Aubin: Gemeinsam Erstrebtes. Rheinische Vierteljahresblätter 17, 3/4, 1952, s. 305 ff., især 321. — Genoptrykt i: Samme: Grundlagen und Perspektiven geschichtlicher Kulturraumforschung und Kulturmorphologie, hrsg. von F. Petri, 1965, s. 100 ff., især 115.
  7. O. Scheel: Göttrik und Germanien. Germanenerbe H. 7, 1938, s. 204 ff. — Samme: Die Wikinger. Aufbruch des Nordens, 1938, s. 117 ff. (herfra citaterne). — Kritiseret af: H. Jankuhn, Z. Sch.-H. Gesch., 68, 1940, s. 365 ff. — O. Vehse, Hansische Geschichtsblätter, 65/66, 1941, s. 296 ff. — E. Zechlin: Maritime Weltgeschichte I, 1947, s. 243. — D. Stichtenoth, Offa, 5, 1940, s. 142 ff. — Når Scheel lader Godfred eftertragte »hele Germanien«, er det en ukritisk overtagelse af Einhards ord. — Einhardi Vita Karoli c. 14 (MGH SS in us. schol., ed. O. Holder-Egger, 1911. s. 17 — v. Stein, V, 1955. s. 182 — S. P. nr. 78).
  8. Således i: Topographischer Atlas Schleswig-Holstein, 3. erw. u. verb. Aufl. (C. Degn und U. Muuss), 1966, Nr. 58.
  9. W. Vogel og F. Rörig (note 4). — E. Ennen: Frühgeschichte der europäischen Stadt, 1953. — Jfr. samme: Das Städtewesen Nordwestdeutschlands von der fränkischen bis zur salischen Zeit. I: Das erste Jahrtausend II, hrsg. von V. H. Elbern, 1964.

10. H. Jankuhn: *Haithabu*, 3. Aufl., 1956, s. 69 ff., 141 ff., 227 ff. og 240 ff.; 4. Aufl., 1963, s. 77 ff., 175 ff., 261 ff. og 276 ff.
11. A. D. Jørgensen: *Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen*, 1871, s. 78 ff. — J. Steenstrup (note 2) s. 3 ff.
12. *Annales regni Francorum 808*, se i det flg. — Allerede Sach havde afvist teorien. A. Sach: *Das Herzogtum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung I*, 1896, s. 47 f. — Smlg. dog H. Schledermann, *Offa*, 21/22, 1964/65, s. 114.
13. *Sønderjyllands Historie*, red. V. la Cour, K. Fabricius, H. Hjelholt og H. Lund I, 1930-31, s. 226 ff. — *Schultz Danmarks-historie I*, 1941, især s. 436 ff. (herfra citaterne).
14. V. la Cour: *Danevirkestudier*, 1951, s. 79 f. og 84.
15. E. Arup: *Danmarks historie I*, 1925, s. 137.
16. Smst. s. 140 f., 180, 187, 267 og 287. — Ikke desto mindre mener Arup, at Godfred har forstået betydningen af handelsvejen over Hedeby for opretholdelsen af sin »kongemagt«. Smst. s. 97. — Smlg. en nøgtern gennemgang af problemerne i: Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, 2. udg., 1947, s. 189-216.
17. Ved et foredrag af P. Nørlund, hvor også Arup var til stede. Citatet efter en anden tilstedeværende, Troels Dahlerup (*dagbladet »Information«*, 2. 3. 1963).
18. H. Koch: *Kongemagt og kirke. Politikens Danmarks Historie 3*, 1963, s. 230 (citater). I øvrigt s. 13 f., 236 f. og 333.
19. C. Weibull: *Om det svenska och det danska rikets uppkomst. Historisk tidskrift för Skåneland*, 7, 1917-21, s. 301 ff. — Genoptrykt uden henvisninger i: *Samme: Källkritik och historia*, 1964, s. 7 ff.
20. C. Weibull, smst., 1917-21, s. 347; 1964, s. 42.
21. E. Arup (note 15) s. 114 ff. — Aksel E. Christensen: *Kongemagt og Aristokrati*, 1945, s. 16 ff. — Andre har stillet sig tvivlende, men uden at gå nærmere ind på problemet. P. J. Jørgensen (note 16) s. 163 ff.
22. *Annales regni Francorum 823* (Kurze s. 163 — v. Stein s. 134 f. — S. P. nr. 42).
23. S. Gutenbrunner, H. Jankuhn, W. Laur: *Völker und Stämme Südostschleswigs im frühen Mittelalter*, 1952, s. 48-58 og 148-154. — H. Jankuhn i: *Geschichte Schleswig-Holsteins*, begr. von V. Pauls, III, 1957, s. 150 ff. og 203-225.
24. H. Jankuhn (note 23, 1952) s. 52.
25. O. Scheel: *Die Wikinger*, 1938, s. 127 og 129.
26. Om ødemarker som grænser i tidlig middelalder, se C. Weibull: *Den äldsta gränsläggningen mellan Sverige och Danmark. Gränsområde och gränslinje. Historisk tidskrift för Skåneland*, 7, 1917-21, s. 1 ff. — W. Fritze: *Zur Frage des Limes Saxoniae. Bericht über den V. internat. Kongr. f. Vor- u. Frühgesch. Hamburg*, 1958 (1961), s. 292. — Hertil også K. Jordan, *Archiv f. Diplomatik* . . . 9/10, 1963/64, s. 53 ff. — K. Tagányi: *Alte Grenzschutz-Vorrichtungen und Grenzödländ: gyepü und gyepüelve. Ungarische Jahrbücher*, 1, 1921, s. 105 ff.
27. *Annales regni Francorum 804* (Kurze s. 118 — v. Stein s. 78 — S. P. nr. 18). Ordet *equitatus* forekommer kun dette ene sted.

- Ellers bruges om tropper og hære ordene *scara*, *manus*, *copia* og *exercitus*. — Angående de store vanskeligheder, der er forbundet med forståelsen af sådanne ord, se W. Stach: Wort und Bedeutung im mittelalterlichen Latein. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters, 9, 1952, s. 332 ff. — V. la Cour har oversat det med »rytteri« i Sønderjyllands Historie I (s. 227), med »hær« i Danevirkestudier (s. 52). — A. Jenkins oversætter det med »Heer« (Z. Sch-H. Gesch., 79, 1955, s. 87 f.). — R. Rau gengiver det med »Ritterschaft« (v. Stein s. 79).
28. Vita Anskarii c. 31 (Waitz s. 63 — v. Stein s. 100 — S. P. nr. 110).
  29. H. Jankuhns stilling til problemet om wik-greven har været skiftende. Smlg. Z. Sch-H. Gesch., 73, 1949, s. 55 og 82. — Haithabu, 1956, s. 144 f.; 1963, s. 178 f. — Også Vilh. la Cour har bidraget til at gøre problemet uklart. Han taler om et »jarledømme« i vikingetidens Sønderjylland (Sønderjyllands Historie I, 1930-31, s. 226 ff. og 343 ff.). Han lader både Glum (*custos Nordmannici limitis*) og Hovi (*comes vici*) være »grænsejarler« (s. 234). — Smlg. kritisk indstilling hos H. Windmann (Schleswig als Territorium, 1954, s. 23, Anm. 107) og T. Fink (Rids af Sønderjyllands historie, 3. udg., 1955, s. 29).
  30. Godfred kaldes »Kleinkönig« i: H. J. Kuhlmann: Besiedlung und Kirchspielorganisation der Landschaft Angeln im Mittelalter, 1958, s. 58.
  31. Jfr. litt. i note 26.
  32. Adam Bremensis Gesta ... IV, 29 (Schmeidler s. 261 — v. Stein s. 474 — S. P. nr. 234).
  33. C. Weibull har udførligt gjort rede for disse forhold, se a. a. (note 19, 1917-21) s. 315 ff. og 347; a. a. (note 19, 1964) s. 17 ff. og 42.
  34. B. Almgren: Vikingatåg och vikingaskepp. Tor, 8, 1962, s. 186 ff. — Samme: Vikingatågens höjdpunkt och slut. Tor, 9, 1963, s. 215 ff. (citatet herfra s. 244 f.).
  35. Annales regni Francorum 813 og 811 (Kurze s. 139 og 134 — v. Stein s. 102 og 98 — S. P. nr. 33 og 28).
  36. Citaterne fra Annales regni Francorum 813 (note 35).
  37. Smst. 826 (Kurze s. 170 — v. Stein s. 144 — S. P. nr. 46). — Vita Anskarii c. 24 (Waitz s. 52 — v. Stein s. 78 — S. P. nr. 105).
  38. Annales Fuldenses 857 (Kurze s. 47 — v. Stein s. 50 — S. P. nr. 59).
  39. Smst. 873 (Kurze s. 78 f. — v. Stein s. 88 — S. P. nr. 63).
  40. King Alfreds Orosius, ed. H. Sweet, 1883, s. 17-21. — S. P. nr. 225. — H. Jankuhn (note 23, 1952) s. 54 f. og 151 f. — Samme (note 23, 1957) s. 214 og 222. — C. Weibull (note 19, 1964) s. 39. — Ordet »Denimarca« findes dog også hos Regino af Prüm, der sluttede sin krønike med året 908 (Kurze, MGH SS, 1890, s. 122 — v. Stein VII, III, s. 226).
  41. A. Steinnes: Husebyar, 1955, s. 62 f. og 116 ff. — Samme: Gorm og Hardegon. I: Afhandlinger tilegnede Axel Linvald 1956 (1956), s. 327 ff. — Smlg. delvis kritik, S. U. Palme: Hövitsmän och husabymän. Scandia, 1958, s. 139 ff. — J. Rosèn, »Husaby«, Kulturhist. leks. VII, 1962.

42. H. P. Clausen: Dansk og tysk på Als 1812-48, II. del. SJy Årb, 1966, s. 105 ff.
43. Uden nærmere analyse er dog enkelte kritiske bemærkninger blevet fremsat. P. J. Jørgensen (note 16) s. 163 ff. og 259 ff. — Herluf Nielsen, »Konge«, Kulturhist. leks. IX, 1964, sp. 4 f.
44. Smlg. A. Steinnes (note 41) og B. Malmer: Nordiska mynt före år 1000, 1966, s. 210-219. — Brita Malmers forsøg på at kombinere politisk-økonomiske forhold og mønternes vidnesbyrd er interessant, men kræver yderligere overvejelser både m. h. t. materiale og metode.
45. A. Bugge: Die nordeuropäischen Verkehrswege im frühen Mittelalter und die Bedeutung der Wikinger für die Entwicklung der europäischen Schifffahrt. Vierteljahrschrift f. Soz. u. Wirtschaftsgesch., 4, 1909, s. 237. — W. Vogel (note 4) s. 150 f. — T. Ramskou: Hedeby. »Søndagsuniversitetet«, 1962, s. 17 og 26. — Samme noget svagere i: Politikens Danmarks Historie 2, 1962, s. 90.
46. Bjernum i: J. Bjernum, T. Ramskou: Danmarks Sydgrænse, 1948, s. 12 f.
47. E. Arup (note 15) s. 98.
48. Arup ser også i Sven Tveskægs idé til erobringen af England en tanke om hævn over ikke at kunne opnå den »fordel og ære«, som Thorkil fik ved at gå i Æthelreds tjeneste. Arup, smst. s. 129 f.
49. H. Jankuhn: Karl der Grosse und der Norden. I: Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben, hrsg. von H. Beumann, I, 1965, s. 699 ff., især 703.
50. Allerede Frahm henviste til flåden som kongens vigtigste magtmiddel, og det samme gør Jankuhn (note 49), men det får ingen betydning for sidstnævntes tolkning. — F. Frahm: Die Bedeutung des Danewerkes für die Entstehung des Herzogtums Schleswig-Nordelbingen, 8, 1930/31, s. 84 ff., især 88 f.
51. Godfred (Gotricus) er behandlet således af Sakse. Saxonis Gesta Danorum, ed. J. Olrik, H. Ræder, I, 1931, s. 247 ff. (8. bog). — Saksens kildegrundlag på dette punkt er vistnok ikke undersøgt. Om problemerne i alm., se: C. Weibull: Saxo. Historisk tidskrift för Skåneland, 6, 1915, især s. 25 ff. — Og enkelte problemer på almen baggrund, I. Skovgaard-Petersen og S. Ellehøj i: Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen, 1966.
52. Wattenbach, Levison (Löwe): Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger II, 1953, s. 245 ff. — Hartmut Hoffmann: Untersuchungen zur karolingischen Annalistik. Bonner Historische Forschungen X, 1958, især s. 69 ff.
53. Annales regni Francorum 825 (Kurze s. 168 — v. Stein s. 142).
54. Smst. 802 og 810 (Kurze s. 117 og 131 — v. Stein s. 78 og 94).
55. »in partibus Nordmanniae«. Smst. 777 (Kurze s. 48 — v. Stein s. 36 — S. P. nr. 11 a). — »ad Sigifridum Danorum regem profugerat«. Annales qui dicuntur Einhardi 777 (Kurze s. 49 — S. P. nr. 11 b).
56. Om det var 4500, 45 eller et tal derimellem er blevet diskuteret. A. Lonke: Römer, Franken und Sachsen zwischen Ems und Elbe.

- Giessener Beiträge z. deutschen Philologie, 88, 1946, s. 27 ff., især 47.
57. *Annales regni Francorum* 782 (Kurze s. 58 f. og 62 — v. Stein s. 42 f. — S. P. nr. 13 a og 14 a).
  58. Jfr. lovbestemmelser af dec. 805 med grænsekontrolpunkter til standsning af våbeneksport. MGH, *Capitulares I*, nr. 44 c. 7, s. 123.
  59. O. Scheel (note 25) s. 117 ff. — A. Jenkins: Die Eingliederung »Nordalbingiens« in das Frankenreich. *Z. Sch.-H. Gesch.*, 79, 1955, s. 81 ff. — W. Lammers: Germanen und Slawen in Nordalbingien. Smst. s. 17 ff., især 27. — K. Struve: Probleme der Burgenforschung im frühgeschichtlichen Holstengau. I: Urkirchspiel im Holstengau. *Schenefelder: Geschichtsbeiträge zum Ansgarjahr*, 1965, især s. 16, 27 ff. og 69.
  60. W. Lammers (note 59) s. 25.
  61. *Annales regni Francorum* 798 (Kurze s. 102 f. — v. Stein s. 68 — S. P. nr. 15 a). — Smlg. *Annales qui dicuntur Einhardi* 798 (Kurze s. 103 f. — S. P. nr. 15 b).
  62. Jfr. krav om udlevering af sachserne i 804 (note 27).
  63. *Annales regni Francorum* 800 og 811 (Kurze s. 110 og 135 — v. Stein s. 72 og 98 — S. P. nr. 17 a). — Einhardi *vita Karoli c. 17* (MGH SS in us. schol., ed. O. Holder-Egger, 1911, s. 21. — v. Stein, V, 1955, s. 186 f.). — Smlg. dog W. Vogel: Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie 799-911, 1906, s. 51 og 54 f.
  64. *Annales regni Francorum* 815 og 817 (Kurze s. 142 og 147 — v. Stein s. 106 og 114 — S. P. nr. 35 og 38).
  65. Udførligst i: *Annales qui dicuntur Einhardi* (note 61). — Om troværdigheden af de nye oplysninger her, se en positiv vurdering i: Wattenbach, Levison (Löwe) (note 52) s. 256, Anm. 309. — Og en mere negativ vurdering i: W. Stach (note 27) s. 340 ff. — Hele problemet om annalværkernes indbyrdes afhængighed, Hartmut Hoffmann (note 52) iflg. register.
  66. *Annales regni Francorum* (note 27).
  67. Smst. 808 (Kurze s. 125 f. — v. Stein s. 86 f. — S. P. nr. 20), fig. 4.
  68. Ofte oversættes »*duae partes Abodritorum*« fejlagtigt med »to trediedel« eller »begge dele« af abodriternes land. — Herom, se W. Fritze: Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten. *Zeitschr. f. slavische Philologie*, 21, 1952, s. 326 ff.
  69. *Annales regni Francorum* 809 (Kurze s. 128 f. — v. Stein s. 90 f. — S. P. nr. 21).
  70. Således T. Ramskou, *Politikens Danmarks Historie* 2, 1962, s. 90.
  71. Se note 67.
  72. Se note 69.
  73. Einhardi *Vita Karoli c. 14* (note 7).
  74. Man kunne indvende, at årbøgerne i det hele taget ikke beskriver fæstningsværker nøjere. Men så meget desto mere påfaldende er den omhyggelige beskrivelse af et anlæg, som tilmed hverken angribes eller erobres. Vi får at vide, at Godfred »besluttede at befæste sit riges grænse mod Sachsen med en vold (vallum),

- således at dette fæstningsværk (munimentum valli) dækkede hele Ejderflodens nordbred fra den havbugt, som de (danerne) kalder Ostarsalt, til det vestlige hav. Kun af en enkelt port skulle den afbrydes, hvorigennem vogne og ryttere kunne komme ud og ind« (note 67).
75. Se note 69.
  76. *Annales regni Francorum* 809 (Kurze s. 129 f. — v. Stein s. 92 — S. P. nr. 22). — Nogle mener at kunne lokalisere Esesfelth til »Oldenburgskuhle« vest for Itzehoe. K. Weidemann: Eine Befestigungsanlage karolingischer Zeit bei der »Oldenburgskuhle«. *Steinburger Jahrbücher*, 1959, s. 7 ff. — R. Irmisch: *Geschichte der Stadt Itzehoe*, 1960, s. 35 ff. — Smlg. note 59.
  77. *Annales regni Francorum* 810 (Kurze s. 131 — v. Stein s. 94 — S. P. nr. 23).
  78. Smst.
  79. Smst. — Höhbeck er arkæologisk undersøgt, se *Germania*, 33, 1955, s. 50 ff.; 36, 1958, s. 229 ff.
  80. »a quodam suo satellite« (note 77, S. P. nr. 25).
  81. F. L. Ganshof: La fin du règne de Charlemagne. Une décomposition. *Zeitschr. f. schweizerische Gesch.*, 28, 1948, s. 433 ff. — Samme: L'échec de Charlemagne. *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Compte-rendus des Séances*, 1947.
  82. A. Jenkins (note 59). — R. Irmisch (note 76). — Om en mulig »limes Saxoniae«, se W. Fritze og K. Jordan (note 26).
  83. *Annales regni Francorum* 812 (Kurze s. 136 — v. Stein s. 98 f. — S. P. nr. 30).
  84. L. Weibull: Fredsfördragen mellan frankerna och danerna 811 och 813. *Scandia*, 13, 1940 (1941), s. 141 ff. (=Nordisk historia I, 1948, s. 153 ff.). Vedr. sammenligningen med Emund den Slemmes grænsedragning, jfr. S. Körner: Den ældste grænslægningen mellem Danmark og Sverige. *Al. Historisk tidskrift för Skåneland*, 1962: 2, s. 1 ff.
  85. »pax ... in armis ... iurata«. *Annales regni Francorum* 811 (Kurze s. 134 f. — v. Stein s. 96 f. — S. P. nr. 28). — Smlg. C. Weibull (note 26) s. 8 ff.
  86. Jfr. krav om udlevering i 804 (note 27).
  87. Smlg. O. Hasslöf: *Sjöfart och privilegier. Handels- og Søfartsmuseets årbog*, 1966, s. 71 ff.
  88. H. C. Peyer: Das Reisekönigtum des Mittelalters. *Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.*, 51, 1964, s. 1 ff. — *Kulturhist. leks.*, »Gästning« og »Gengård«, VI, 1961 og V, 1960.
  89. Smst., »Jordejendom«, »Konge« og »Krongods«, VII, 1962 og IX, 1964.
  90. Om den senere udvikling ved Danevirke, se oversigt i: H. Windmann (note 29) s. 35 ff.
  91. *Vita Anskarii* c. 19 (Waitz s. 41 ff. — v. Stein s. 58 ff. — S. P. nr. 100-102). — C. Weibull forholder sig skeptisk til episoden, men snarest vel fordi han behandler de politiske forhold mellem Danmark og Sverige. Ovenfor er den kun benyttet som vidnesbyrd om datidens tankegang, som næppe har været Rimbart fjern. —

- C. Weibull: Sverige och dess nordiska grannmakter under den tidigare medeltiden, 1921, s. 36 (=Källkritik och historia, 1964, s. 72).
92. Vita Anskarii c. 10 (Waitz s. 31 f. — v. Stein s. 40 — S. P. nr. 88). Af kildestedet fremgår det, at der var mere end et handelsskib (naves), som måtte overlades søroverne.
93. P. J. Jørgensen (note 16) s. 213 ff., 425 ff. og 440.
94. Endog i Frankerriget var fremmedes forhold særdeles vanskelige. F. L. Ganshof: *L'Etranger dans la monarchie franque*. Recueil de la Société Jean Bodin X, 1958.
95. Annales regni Francorum 826-829 (Kurze s. 169-177 — v. Stein s. 144-154 — S. P. nr. 46, 49 og 50).
96. Vita Anskarii c. 9 (Waitz s. 30 f. — v. Stein s. 38 f. — S. P. nr. 87).
97. Smst. c. 10-11 (Waitz s. 32 — v. Stein s. 40 — S. P. nr. 88-89).
98. Smst. c. 24 (Waitz s. 52 — v. Stein s. 78 — S. P. nr. 105).
99. Smst. c. 25 (Waitz s. 53 — v. Stein s. 82 — S. P. nr. 106).
100. Smst. c. 26 (Waitz s. 55 f. — v. Stein s. 86 — S. P. nr. 107). — Det nævnte »tegn« (signum) tolkes af Adam af Bremen som et segl (sigillum). Adam Bremensis Gesta ... I, 26 (Schmeidler s. 31 f. — v. Stein s. 198). I karolingerriget kunne man vistnok medgive et bud mundtlige instruktioner og et segl til bekræftelse på hans identitet. Forholdet kompliceres naturligvis af, at Ansgar og Rimbart, der omtaler sagen, stammer fra en anden kulturkreds end de nordiske konger. Smlg. i øvrigt: H. Hoffmann: *Zur mittelalterlichen Brieftechnik. I: Spiegel der Geschichte*. Festgabe f. M. Braubach, hrsg. K. Repgen u. S. Skalweit, 1964, s. 141 ff.
101. Vita Anskarii c. 24 (Waitz s. 52 — v. Stein s. 80 — S. P. nr. 105).
102. Smst. c. 32 (Waitz s. 64 — v. Stein s. 102 — S. P. nr. 111).
103. Smst. c. 28 (Waitz s. 59 — v. Stein s. 92 — S. P. nr. 109): »Cui (d. v. s. Erimbert) etiam rex in praefato vico (Birka) atrium unum ad oratorium dedit fabricandum; dominus quoque episcopus presbitero ad habitandum alterum cum domo emit«. — Om »atrium«, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, comp. J. F. Niermeyer, 1954 ff. — *Glossarium till Finlands och Sveriges latinska medeltidsurkunder jämte språklig inledning*, M. Hammarström, 1925.
- 103a. Knuds gavebrev: *Necrologium Lundense*, ed. L. Weibull, 1923, s. 5. — Smlg. facsimileudgave med dansk indledn., *Corpus codicum Danicorum medii aevi*, red. J. Brøndum-Nielsen, vol. I (Necrol. Lund., ed. E. Kroman), 1960, fol. 1v-2v. — En af de sene meddelelser om en kongelig bygrundlæggelse i vikingetiden er Snorres fortælling om Olav den Hellige. Denne skulle omkr. 1016 have grundlagt Sarpsborg ved Glommen, idet han foruden rejningen af forsvarsvold, kongsgård og kirke også lod »udstikke byggegrunde til andre gårde og fik folk til at bygge dér«. Snorri Sturluson: *Heimskringla*, udg. af F. Jónsson (1893-1901) II, s. 94.
104. Kildedestederne er samlet i: A. Gessler: *Die Trutzwaffen der Karolingerzeit vom VIII. bis zum XI. Jahrhundert*, 1908, s. 153 f.
105. *Gesta sanctorum patrum Fontanellensis coenobii* c. 12, ed. F. Lohier, J. Laporte, 1936, s. 84 ff. — Jfr. F. Stenton: *Anglo-Saxon England*, 1943, s. 219 f.

106. Vita Anskarii c. 24 (note 98): »Aliquotiens namque regia etiam legatione ad eum mittebatur, et quae ad foedera pacis et utriusque regni utilitatem pertinebant strenue et fideliter peragebat. Qua de re cognita fide et bonitate sancti viri, praedictus Horicus rex multo eum affectu coepit venerari et libenter eius consilio uti ac familiarissimum in omnibus habere, ita ut etiam inter secreta sua, dum de negotiis regni cum consiliariis suis tractaret, ipsi liceret interesse«.
107. Jfr. L. Weibull: Ansgarius. Scandia, 14, 1942, s. 186 ff. = Nordisk historia I, 1948, s. 175 ff. = Stockholms blodbad, 1965, s. 9 ff.
108. Annales Fuldenses 873. (Kurze s. 78 f. — v. Stein s. 88 f. — S. P. nr. 63).
109. H. Jankuhn anser det for sandsynligt, at sådanne handelstraktater var almindelige, og han henviser til det tvivlsomme sted i Vita Anskarii (note 106-107), Annales Fuldenses (note 108), de byzantinsk-kievskede fredstraktater i 912 og 945 (smlg. K. Rahbek Schmidt: Soziale Terminologie in russischen Texten des frühen Mittelalters, 1964, s. 281 ff.) og endelig til Olaf Tryggvesons traktat med Æthelred i 991 (smlg. English Historical Documents I, ed. D. Whitelock, 1955, s. 402). — H. Jankuhn: Haithabu, 1956, s. 141 f.; 1963, s. 175 f. — Smlg. også »Handelsfred«, Kulturhist. leks. VI, 1961.
110. Vita Anskarii c. 31 (Waitz s. 63 — v. Stein s. 100 — S. P. nr. 110).
111. W. Schlesinger: Städtische Frühformen zwischen Rhein und Elbe. I: Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Vorträge u. Forschungen IV, 1958, s. 297 ff., især 304. — Smlg. også samme: Burg und Stadt. I: Festschrift Th. Mayer I, 1954, s. 143 ff.
112. H. Jankuhn: Frühmittelalterliche Seehandelsplätze im Nord- og Ostseeraum. I: Studien ... (note 111, 1958) s. 451 ff., især 484 og 496 f. — Andetsteds er Jankuhn mindre skeptisk, Z. Sch-H. Gesch., 73, 1949, s. 82. — Samme: Haithabu, 1956, s. 144 f.; 1963, s. 178 f.
113. Vita Anskarii c. 26-28 (Waitz s. 55-59 — v. Stein s. 86-92 — S. P. nr. 107-109).
114. Tidligere var Jankuhn mindre skeptisk over for ordet »civitas«. Z. Sch-H. Gesch., 73, 1949, s. 22 f. — Rimberts brug af »urbs« og »civitas« i flæng, se Vita Anskarii c. 16, 19 og 30.
115. H. Jankuhn (note 111, 1958) s. 497, Anm. 90. — Samme, Z. Sch-H. Gesch., 87, 1962, s. 12. — Samme: Haithabu, 1956, s. 78; 1963, s. 86.
116. Vita Anskarii c. 26 (Waitz s. 57 — v. Stein s. 88 — S. P. nr. 107).
117. Smst. c. 11 (Waitz s. 32 — v. Stein s. 40 f. — S. P. nr. 89).
118. Smst. (note 110).
119. Smst. c. 32 (Waitz s. 63 f. — v. Stein s. 100 f. — S. P. nr. 111).
120. Ældre litt., se A. Ernst: Nogle Bemærkninger om de ældste Hedebymønter. Numismatisk Forenings Medlemsblad, VII, 12, 1924, s. 164 ff. — Nyere litt., se N. L. Rasmusson: »Birkamynt och Hedebymynt«. Kulturhistorisk leksikon f. nord. middelalder, I, 1956.

121. B. Malmer: Nordiska mynt före år 1000, 1966, s. 194 ff. og 246 ff. — Ifølge Brita Malmers metode er der tale om Slesvig-Holsten, »sannolikt Hedeby« (s. 195).
122. G. Galster: König Halfdan 873. I: *Dona Numismatica*, Walter Hävernack zum 23. Januar 1965 dargebracht, 1965, s. 59 ff. — Samme: Cuerdale-fundet og de danske vikingekonger i 9. århundrede. *Årb. Old. Hist.*, 1962, s. 1 ff.
123. P. Grierson: Halfpennies and Third-pennies of King Alfred. *The British Numismatic Journal*, 28, 1955-57 (1958), s. 477 ff. — R. H. M. Dolley, C. E. Blunt: *The Chronology of the Coins of Ælfred the Great 871-99. I: Anglo-Saxon Coins, Studies presented to F. M. Stenton*, 1961, s. 77 ff.
124. G. Galster (note 122, 1962) s. 14 ff.
125. Samme (note 122, 1962) s. 20 og (note 122, 1965) s. 64.
126. Samme (note 122, 1962) s. 19.
127. Nord. Kult. VII (Personnavne), 1947, s. 56. — *Annales regni Francorum* 782 (note 57). — *Annales Fuldenses* 837 (Kurze s. 28 — v. Stein s. 22 — S. P. nr. 53).
128. Se navneregistre til udgivelser eller oversættelser af Snorres kongesagaer.
129. H. Koht: Skandinaviske motenavn i vikingtiden. I: Samme: *Innhogg og utsyn i norsk historie*, 1921, s. 52 ff., især 61 ff. — Smlg. Gunnar Knudsen, Marius Kristensen: *Danmarks gamle Personnavne I. Fornavne, 1936-40*, sp. 465 ff.
130. N. L. Rasmusson (note 120, sp. 593) har peget på, at »myntningens efter allt att döma långvariga tidsutsträckning till synes på samma orter och kontinuiteten i fråga om typval synas . . . peka på en permanent (lokal?) myndighet som den organiserande faktorn«.
131. K. F. Morrison: *Numismatics and Carolingian Trade: A Critique of the Evidence. Speculum*, 38, 1963, s. 403 ff.
132. Således i Frankerriget, E. Mühlbacher: *Deutsche Geschichte unter den Karolingern*, 1896, s. 289. — Smlg. F. L. Ganshof om »praeceptum negotiatorum« i: *Studi in onore di Armando Sapori I*, 1957.
133. *Constantinus Porphyrogenitus: De administrando Imperio*, ed. G. Moravesik, R. Jenkins, I, 1949, s. 57-63 (II, 1962, Commentary).
134. H. Pirenne: *Les villes et les institutions urbaines*, 1939. — F. Rörig (note 4).
135. H. Spangenberg: *Territorialwirtschaft und Stadtwirtschaft. Ein Beitrag zur Kritik der Wirtschaftsstufentheorie*, 1932. — E. Ennen (note 9). — *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Reichenau-Vorträge 1955-56. Vorträge u. Forschungen IV (Konstanz)*, 1958.
136. Følgende bøger — på nær den sidste — er samleværker fra de senere års kongresser: *Probleme des frühen Mittelalters in archäologischer und historischer Sicht. 3. Tagung der Fachgruppe Ur- u. Frühgesch. der deutschen Historiker-Gesellsch.*, 13.-16. April 1964, Leipzig, hrsg. von A. Knorr, 1966. — *Les origines des villes polonaises*, ed. P. Francastel, 1960. — *L'artisanat et la vie*

- urbaine en Pologne médiévale. *Kwartalnik historii kultury materialnej* X, 1/2, 1962. — *Das grossmährische Reich. Tagung der Tschechoslowakischen Akademie d. Wissenschaften, Brno-Nitra, 1.-4. X. 1963* (1966). — M. Tikhomirov: *The Towns of Ancient Rus*, 1959.
137. H. Koht: *Innhogg og utsyn i norsk historie, 1921*. — A. Schüek: *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling, 1926*, s. 53 ff. og 104 ff. — *Byer og Bybebyggelse. Nord. Kult. XVIII, 1933*. — *Nordiska arkeologmötet i Uppsala och Stockholm, aug. 1963* (Bebyggelsesarkeologiska gruppen). *Tor*, X, 1964, s. 29 ff. — *Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1963. Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Acta Visbyensia I, 1965*.
138. J. Tait: *The Medieval English Borough. Studies on its Origins and Constitutional History, 1936*. — H. R. Loyn: *Anglo-Saxon England and the Norman Conquest, 1962*.
139. *For Nordtysklands vedk., en kort oversigt i: G. Hasselberg: Studier rörande Visby stadslag och dess källor, 1953*, s. 150 ff.
140. W. Herre (med flere): *Die Haustiere von Haithabu. Die Ausgrabungen in Haithabu III, 1960*.
141. M. Beyle: *Pflanzenreste aus der Grabung Haithabu. Offa, 5, 1940*, især s. 80. — H. Schledermann: *Danevirke-undersøgelser ved Bustrup 1962-63. Offa, 21/22, 1964/65*, især s. 85.
142. *Udgravning, 1964. Efter venlig oplysning fra dr. K. Schietzel (Slesvig)*.
143. H. Jankuhn om Angels befolkning i romersk jernalder og vikingetid, samt skattefund i: *Jahrbuch des Angler Heimatvereins, 14-19, 1950-55* (seks årg.). — H. Schmitz: *Die Zeitstellung der Buchenausbreitung in Schleswig-Holstein. Forstwissenschaftl. Centralblatt, 70, 4, 1951*, s. 193 ff. — H. Jankuhn, R. Schütrumpf: *Siedlungsgeschichte und Pollenanalyse in Angeln. Offa, 10, 1952*, s. 28 ff. — H. Jankuhn: *Ein Münzfund der Wikingerzeit aus Steinfeld, Kr. Schleswig. Offa, 11, 1952*, s. 82 ff. — S. Gutenbrunner, H. Jankuhn, W. Laur (note 23). — H. Jankuhn (note 23, 1957). — H. Kuhlmann (note 30) s. 40 ff.
144. *Bedae Historia ecclesiastica gentis Anglorum I, 15*, ed. J. E. King, Loeb, 1930. — *Smlg. Hvidtfeldt, Bjerrum og Schütte, SJy. Årb., 1950*, s. 161 ff.; 1951, s. 202 ff.; 1952, s. 204 ff.
145. K. Hald i: *Sønderjyske Stednavne 1 (Danmarks Stednavne 3), udg. af Stednavneudvalget, 1944*, s. LX f.
146. W. Laur (note 23) s. 70 ff., især 74 og 77 f. — *Smlg. H. Kuhlmann, der går endnu videre (note 30) s. 53 og 68, Anm. 124 og 173*.
147. K. Hald: *Vore Stednavne, 2. udg., 1965*, s. 135 f. og 139 f.
148. R. Schütrumpf (note 143) s. 45. — *Forbehold hos Jankuhn (note 23, 1957) s. 204*. — *Om den begrænsede værdi af pollenanalyser, se H. Tauber: Differential Pollen Dispersion and the Interpretation of Pollen Diagrams. Danmarks Geologiske Undersøgelser II rk., nr. 89, 1965*.
149. H. Jankuhn (note 143, Offa, 11) s. 89 ff.

150. B. Malmer (note 44) s. 226 ff.; citat s. 228. — Selv uden hensyn til Brita Malmers undersøgelse er Jankuhns resultat tvivlsomt. Ved hjælp af blot fem fund, som han daterer inden for en så vid ramme som 100 år, tegner han et udbredelseskort, der hævdes at være »so eindrucksvoll, dass der kausale Zusammenhang zwischen Handelsweg und Schatzfunden förmlich in die Augen springt« (note 149) s. 91.
151. Abb. 9 og 12 (note 23, 1952) s. 40 og 45. Smlg. Abb. 10, s. 41 og 145 f.
152. Diskussion af dette problem, P. Sawyer: *The Age of the Vikings*, 1962, s. 145 ff. — N. Lund: *De danske vikinger i England*. »Søndagsuniversitetet«, 1967.
- 152a. Th. Mathiassen: *Studier over Vestjyllands Oldtidsbebyggelse 1948*. — Samme: *Nordvestsjællands Oldtidsbebyggelse, 1959*. — V. Hansen: *Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, 1964*.
153. H. Jankuhn, særlig (note 143, *Offa*, 11, 1952) s. 93 f.
154. Smlg. afhandlinger i »Studien ...« (note 135) og »Visby-symposiet« (note 137).
155. H. Jankuhn: *Zur Lage von Sliesthorp und Sliaswich*. *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, I. Phil.-Hist. Klasse*, 1963, Nr. 3, s. 53 ff., især 69 ff. — Samme: *Haithabu, 1963*, s. 112 f. — Samme: *Lage und Struktur des Handelsplatzes Sliesthorp. I: Visby-symposiet 1963* (note 137) s. 35 ff.
156. W. Holmqvist: *Helgö, en internationell handelsplats. Proxima Thule, hyllningsskrift till H. M. Konungen, den 11. 11. 1962* (1962). — Samme: *Excavations at Helgö I, 1961; II, 1964*.
157. B. Ehrlich: *Der preussisch-wikingische Handelsplatz Truso. I: Conventus primus hist. Balt. Rigae 1937, 1938*, s. 139 ff. — W. Neugebauer: *Die Bedeutung des wikingischen Gräberfeldes in Elbing für die Wikingerbewegung im Ostseegebiet*. *Elbinger Jahrbuch*, 14 (1), 1937, s. 19 ff.
158. B. Nerman: *Grobin-Seeburg, 1958*.
159. H. Jankuhn, *Visby-symposiet* (note 137) s. 44.
160. Samme (note 155).
161. For nylig er udgivet en bog herom: *Zur Entwicklung des modernen Strukturbegriffs in den Geisteswissenschaften seit 1930*, hrsg. von Hans Naumann (bogen har ikke været tilgængelig for mig).
162. C. Weibull (note 19, 1921) s. 346 f. — Samme (note 91, 1921) s. 51 f. = *Källkritik och historia, 1964*, s. 41 og 79 f. — T. Fink (note 29) s. 28 og 35. — T. Ramskou (note 70) s. 71.
163. R. Blomqvist: *Lunds historia I (medeltiden), 1951*. — Samme: *Die Anfänge der Stadt Lund. I: Visby-symposiet* (note 137) s. 54 ff. — R. Blomqvist, A. W. Mårtensson: *Thulegravningen 1961*. *Archaeologica Lundensia II, 1963*.
164. *Adam Bremensis Gesta ... IV, 7, schol. 111* (Schmeidler s. 235 — v. Stein s. 442).
165. R. Blomqvist, A. W. Mårtensson (note 163) s. 136 f., 173 f. og 210.
166. *Adam Bremensis Gesta ... IV, 5* (Schmeidler s. 233 — v. Stein s. 440).
167. C. G. Schultz: *Estrids Stenkirke og Svend Normands Katedral. I: Danmarks Kirker, Kbh. Amt 3, 1951*, s. 1267 f.

168. C. G. Schultz (note 167) s. 1277 og 1288. — Kongsgården, se A. Fang: Roskilde I, 1945, s. 121 ff.
169. O. Olsen: St. Jørgensbjerg kirke. Årb. Old. Hist., 1960, s. 1 ff. — Samme: Sankt Ibs kirke i Vindebode. Fra Københavns Amt, 1962, s. 61 ff. — O. Crumlin-Pedersen: En kogge i Roskilde. Handels- og Søfartsmuseets årbog, 1966, s. 39 ff.
170. H. Stiesdal: Et par bemærkninger om Ribecudgravningen. Skalk, 1957: 1, s. 16 f. — L. Edelberg, M. Bencard: Ribes lod. Smst., 1962: 3, s. 20 ff. — Smlg. Margot Jespersen: To verftlandsbytyper i den sydlige Nordsø-marsk. Geografisk Tidsskr., 63, 1964, s. 64 ff.
171. H. J. Madsen, Skalk, 1965: 3, s. 7 f. — Møntfund fra 1966 i Dan-kirke (Madelinmønt) og Okholm (Hedeymønt med skib og hjort), se Kirsten Bendixen: Norden og Vesteuropa. Nord. Numism. Unions Medlemsblad, dec. 1966, s. 169 ff.
172. K. Krogh, Skalk, 1964: 3, s. 14 ff., især 20.
173. H. Søgaard: Det ældste Århus, 1961, s. 29 ff.; nr. 26, 29 og 30.
174. O. Klindt-Jensen, H. Andersen: Det ældste Århus. Kuml, 1963 (1964), s. 75 ff. — P. Crabb: Lodret gennem Århus [voldsnit]. Skalk, 1964: 2, s. 3 ff. — H. Andersen: Fra det gamle voldkvarter. Skalk, 1965: 2, s. 3 ff.
175. E. Levin Nielsen: Det ældste Viborg. Nye synspunkter og tolknin-ger. Fra Viborg Amt, 32, 1965, s. 137 ff.
176. E. Levin Nielsen (note 175) s. 171 og 164.
177. P. Sawyer (note 152) s. 183 og 187.
178. J. Hvidtfeldt: Viborg Bys Historie indtil 1660. I: Viborg Købstads Historie I, 1940, s. 69. — Her nævnes dog også eksempler på betydningen af havnen ved Hjarbæk Vig.
179. Det er desværre en almindelig opfattelse, at man på grundlag af Rimberts oplysninger i Ansgars levnedbeskrivelse og Adam af Bremens sandsynligvis heraf afledte bemærkninger kan skrive forfatningshistorie for det gamle svenske rige. A. Schück (note 137) s. 59 ff. — Poul Johs. Jørgensen (note 16) s. 270. — H. Jankuhn (note 112). — W. Schlesinger: Über germanisches Heerkönigtum. I: Das Königtum. Vorträge u. Forschungen III, 1956, s. 105 ff., især 140. — Om skandinavisk indflydelse på engelsk ret, se Johs. Steenstrup: Normannerne IV (Danelag), 1882. — A. Schück (note 137) s. 107 ff. — Smlg. J. Tait (note 138).
180. »Handelsprivilegier« og »Handelsafgifter«, Kulturhist. leks. VI, 1961.
181. Adam Bremensis Gesta ... IV, 6 (Schmeidler s. 233 — v. Stein s. 440 f.).
182. G. Hasselberg (note 139) s. 74 ff. — »Farmannsloven« (note 180) IV, 1959. — Smlg. F. Frahm: Das Stadtrecht der Schleswiger und ihre Heimat. Z. Sch.-H. Gesch., 64, 1936, s. 1 ff. — Også Frahm antager, at søretsbestemmelserne er af nordisk oprindelse (s. 71). — Opfattelsen støttes af W. Ebel: Über skandinavisch-deutsche Stadtrechtbeziehungen im Mittelalter. I: Visby-symposiet (note 137) s. 152 ff.
183. E. Ennen (note 9, 1953) s. 166 ff.; smlg. s. 52 ff. — H. Jankuhn: Haithabu, 1956, s. 244 og 241; 1963, s. 280 og 277. — Samme i: Studien ... (note 112) s. 484, Anm. 56.

184. P. Jørgensen: Udsigt over den danske Retshistorie, 1913, s. 103 ff. — Samme i: Nord. Kult. XVIII, 1933, s. 63 ff. — Samme: Dansk Retshistorie, 2. udg., 1947, s. 213 ff., 268, 277 og 420 ff. — Jfr. Danmarks gamle Købstadlove, udg. af E. Kroman.
185. H. P. Clausen: Hvad er historie?, 1963, s. 51.
186. Vita Anskarii c. 24 (Waitz s. 53 — v. Stein s. 80 — S. P. nr. 105).
187. Smlg. J. Jensen: Arkæologi og kulturforskning. (Dansk) Hist. Tidsskr. 12. rk. II, 1, 1966, s. 1 ff.
188. Undertiden betones kongedømmets sakrale karakter stærkt (Höfler). Man bør dog lægge mærke til, at vi ikke har en eneste pålidelig oplysning om, at en dansk vikingetidskonge principielt og gennem længere tid var fjendtligt stemt over for den kristne kirke (Horik den Yngre skiftede jo hurtigt opfattelse). Selv ikke Sven Tveskæg tør man regne blandt kirkens fjender (I. Skovgaard-Petersen). Hvis vikingetidens konger havde en religiøs funktion, så har den altså ikke sat sig pålidelige spor i overleveringen. — Litt.: O. Höfler: Der Sakralcharakter des germanischen Königtums. I: Das Königtum, seine geistigen und rechtlichen Grundlagen. Vorträge u. Forschungen III (Konstanz), 1956, s. 75 ff. — I. Skovgaard-Petersen: Sven Tveskæg i den danske historiografi. En Saxostudie (note 51).
189. Om problemet nordboer/frisere, A. E. Christensen: Birka uden frisere. Handels- og Søfartsmuseets årbog, 1966, s. 17 ff. — Dette spørgsmål vil jeg vende tilbage til i et senere arbejde.
190. For tiden er et stort samleværk om udgravningerne 1963-64 i trykken. Arbejdstitlen er: Die Ausgrabungen in Haithabu 1963-64. 2. vorläufiger Grabungsbericht.
191. Hugo Matthiessen i: Byer og Bybebyggelse. Nord. Kult. XVIII, 1933, s. 46.

KILDEHENVISNINGER FOR ILLUSTRATIONER

- Fig. 1. Schlesw.-Holst. Landesmus. (Slesvig). — Mus. foto.
- Fig. 2. Skib: Centraal Museum Utrecht, Mus. foto. — Mønt: Karl d. Grosse, hrsg. W. Braunfels, I, 1965, Pl. III, 31 ved s. 528.
- Fig. 3. Bayeux. — Der Wandteppich von Bayeux, Phaidon (Köln), 1957, Ausschnitt 5.
- Fig. 4. Annales regni Francorum 808. Codex Vindobonensis 473 (hist. eccl. 90) saec. IX, fol. 138v, efter SJy Hist I, 1930-31, s. 228. — Annales regni Francorum, MGH SS, F. Kurze, 1895, s. 125 og 127.
- Fig. 5. Karl d. Grosse, Ausstellungskatalog, Aachen, 1965, Abb. 14(30).
- Fig. 6. Schlesw.-Holst. Landesmus. (Slesvig). — Forf. foto.
- Fig. 7. B. Malmer: Nordiska mynt före år 1000, 1966. — 1. række: Pl. 4,2; 4,15; 5,1; 5,3. — 2. række: 6,1; 7,1; 11,1; 14,21. — 3. række: 15,1; 15,3; 27,11; 27,26. — 4. række: 16,1; 17,2; 19,1; 26,17.
- Fig. 8. A-B. Gutenbrunner, Jankuhn, Laur (note 151).
- Fig. 9. P. Hauberg: Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146, 1900, Tab. II, 4.

Fig. 10. Foto, Forhist. Mus., Århus (1963). — Museumsinspektør Hellmuth Andersen har venligst stillet dette billede til rådighed.

Fig. 11-13. Fotos, Abt. f. Wikingerforsch. d. Schlesw.-Holst. Landesmus., Slesvig (1966). — Dr. K. Schietzel har venligst stillet disse billeder til rådighed.

RETTELSER TIL I. DEL

- S. 6, l. 3 f. *fra oven*: »ai på Skarde-stenen« skal være »ai på Erik-stenen«.
- S. 6, l. 5 *fra oven*: »Erik-stenen, hvor der er brugt l« skal være »Skarde-stenen, hvor der er brugt i«.
- S. 22, kapitlet »Handelsvejen«, 1. afsnit, l. 9: »et slavisk folk, avarernes fremtrængen« skal være »et asiatisk nomadefolk, avarernes fremtrængen«.
- S. 64, note 220: K. Schietzels arbejde er mod forventning endnu ikke blevet offentliggjort. Jeg skylder dr. Schietzel megen tak for at have måttet benytte manuskript og offentliggøre udgravningsplan og fotografier (I. del, fig. 12-17).

Rasmus Thomsen - en sønderjysk frimenighedspræst

Af *Jens Holdt*.

Den kerde sønderjyske lægprædikant, gårdejer og frøavlskon-
sulent Ma ls Jensen, Jegerup, var i august 1869 taget til Anslet
strand for at få havbade. En dag hørte han fløjtetoner ved stran-
den. Da han gik nærmere, traf han en ung mand stående i skov-
brynet, skuende ud over havet og spillende vemodige melodier
på sin fløite. Det var Rasmus Thomsen fra St. Anslet, som han i
forvejen havde set nogle gange som tilhører ved sine kristelige
møder i byen og lagt mærke til for hans dybe øjnes og indsigende
opmærksomheds skyld. »Hvad tænker du på, unge mand«, spurgte
han. Og svaret lød: »Det, der ligger bagved«. De kom i dybtgå-
ende samtale om liv og død, tid og evighed. Fra den dag var de
fortrolige venner, der begge livet igennem led og stred for den
danske sag; i det af Bismarck erobrede grænseland — ud fra det
grundsyn, at befolkningens kristelige vækkelse var det bedste
grundlag også for dens folkelige bevarelse som dansk — med en
tilbagevenlæn til moderlandet for øje.

Barndom og ungdom

Rasmus Thomsen var den næstældste af 4 sønner i et skræd-
der- og kådnerhjem. Han blev født 2. aug. 1849, altså i den dan-
ske grundlovs skelsættende år. Hjemmet var kristeligt og folke-
ligt vakt i Grundtvigs ånd — med forbindelse til Christiansfeld
brødre menighed før 1864. Thomsen kom der som barn, også i
kirke, og »havde altid en følelse af, at der hver dag var søndag
der«.

Faderen fulgte vågent med i tidens kirkelige og nationalpoliti-
ske begivenheder. Danskhedens nye fremstød i hertugdømmet
efter treårs-krigens sejrige afslutning prægede således drengens
opvækst. Han havde sømandsblod i årerne, var blevet betaget af
det nære havs vælde og tænkte engang som voksen at fare ud på

de store verdenshave, som hans forfædre — efter faderens livlige fortællinger — havde gjort det, bl. a. på hvalfangst til Grønland.

Den livlige dreng var et kvikt hoved med vågen sans for naturens skønhed. Han tumlede sig især nede ved Gravenshoved strand, hvor havets frie bølgeslag nærrede hans udlængsel og satte sit dybe præg på hans sind for bestandig. »Jeg har alle dage lidt af en ulykkelig kærlighed til havet«, skriver han siden. »Jeg har som barn og ung tilbragt megen tid ved stranden, og det var og er endnu min store lyst at dvæle der og lade stå til for fulde sejl i en stærkt krænget båd hen over bølgerne. Jeg kan tit gå og sove indvendig og drømmer da om, at verden er lille og nærmest et fængsel, men når jeg hører en anden nævne havet, da bliver jeg pludselig vågen og ser, at verden er stor og livet frit.«

Men hans livsbåd blev tidligt stærkt krænget af sygdom, formentlig af tuberkuløs art. Allerede som 11-årig blev han i længere tid bundet til sygelejet. Hans stærke livsdrift hjalp ham igennem, og omfattende læsning modnede hans ånd tidligt. I konfirmationsalderen kom ved et uheldigt fald på en sten ved stranden en knæskade til, som ikke ville læges. Og i 20-års alderen måtte han efter lange hospitalsoophold i Kiel, København og Haderslev lade sit højre ben sætte af over knæet. Han fik et træben, som han som snedkerlært selv lavede.

Også denne svære operation, som lægerne mente, han næppe ville overleve, hjalp hans livsenergi og åndsstyrke ham over. Hans legemlige førlighed var dog nu stærkt nedsat. Men sygdomsårene var ikke spildte. Kundskaber og tænkning var blevet betydeligt udviklede og hans kristentro modnet gennem adskillige fortvivlelsesanfald. »Det var under disse lange ophold på hospital, jeg lærte kraften i min dåbspagt at kende. Og jeg lærte tillige, at jeg ved selv at være trøstet også kunne trøste andre.«

Sygdommen syntes med det radikale indgreb at være standset. Men hvad nu med fremtiden og manddommens gerning? Da han en dag i disse tanker gik og grublede ved stranden, kom det til ham: »Du kan uddannes, få åndelig rigdom og så dele ud til børn og syge, gamle og fattige, da skal dit liv ikke blive fattigt på kærlighed.« Hans ønske blev da at uddanne sig til en fri dansk lærer- eller måske præstegerning, som hjemstavnen under fremmedherredømmet havde så hårdt brug for.

De nye tyske statskirkepræster og skolelærere kunne den danske befolkning ikke vente sig noget godt fra, i hvert fald ikke på det folkelige område, højst på det kristelige. De havde med deres embedsed forpligtet sig til at fremme den tyske sag på kirkens og skolens område i grænselandet, så dette efterhånden sprogligt og kulturelt kunne blive helt tysk. Hvis den danske folkesjæl ikke ville dø, måtte den altså hjælpe sig selv og ud af folkets egen midte skaffe sig kristelige, folkelige og politiske ordførere, som kunne tage kampen op med den tyske akademiske embedsstand.

I november 1873 tog Thomsen da som 24-årig på Ryslinge højskole, hvortil en lille arv også gav ham lidt midler. Højskolen her lededes dengang af den kendte sognepræst på stedet Johannes Clausen — i nær tilknytning til den lige så kendte valgmenighedspræst Vilhelm Birkedal. De var begge meget aktive kirke-mænd på Grundtvigs linje og stærkt interesserede i den danske sags fremme i Sønderjylland. På skolen uddannedes også en række unge mænd til at tage en præstegering op blandt udvandrede danske landsmænd i Nordamerika, blandt disse adskillige fra grænselandet, der ville unddrage sig den tyske militærtrøje og livet under fremmedåget. Thomsen sluttede sig til dette kursus, der lededes af cand. theol. Harald Engberg, bistået af Clausen og lærer, senere forstander, Rasmus Hansen, der kom fra Rødding højskole. Men hellere end til Amerika ville han forberede sig til en fri gerning blandt sine landsmænd hjemme. Ved Hansens mellemkomst modtog han også en henvendelse fra Cornelius Appel, der i 1874 på Askov højskole af Birkedal, bistået af Clausen og andre, var blevet ordineret til den nydannede frimenighed i Rødding, — om at vende tilbage til den betrængte hjemstavn, hvad jo bestyrkede hans eget ønske herom. En bevaret fristil fra Ryslinge-tiden fortæller også adskilligt karakteristisk om eleven Thomsen selv, hans livssyn og digteriske evne. Lad den følge her:

Gud ske lov for det, som glimter
gennem muld og sol og sky,
det er glimt af evigheden,
af dens jord og himmel ny.

Naturens bog er vidunderlig righoldig at læse i og af velsignet betydning, når man kan læse den som under en åben himmel, modtage dens indvirkning med troen i hjertet på den forsoning, der også må kaste sit

skær til forklarelse af selve naturen. Han, som selv er blevet lignet ved en rose i Saron, en lilje i dalene, som selv lignede sig ved vintræet og selv brugte så mange naturting til lignelser om åndelige ting eller om menneskelivet, har jo selv — og vist ikke for intet — henvist os til at betragte naturen: Ser til figentræet, ser til fuglene under himmelen, til liljerne på marken o. s. v. Her i vort fødeland, hvor årstider veksler, hvor der kommer høst efter sommer og vår efter vinter, ja, her er der vel næppe nogen tid så rig på indhold for hjertet, som når naturen vågner til liv og mangfoldig skønhed efter sin vintersøvn.

Som det især er planteverdenen, der ejer billeder for ånd og hjerte, er det da også denne, der taler mest tydelig i denne tid, og da især træerne, når de således står i overgangen med halvt udsprungne knopper ligesom i forventning efter, at den skarpe vind skal tage afsted, for at de ret kan komme til at udfolde sig. — Og mangan gang bliver jo ventetiden lidt lang. Hvor lærer træerne da ikke i denne tid hjertet at forstå og synges sangen: Her vil ties, her vil bies. Rigtignok må der have gået noget forud, for at man ret kan forstå dette naturens suk i dens kamp, når det gule løv flagrer hen over havet, hvirvles omkring af vinde på gangens grus og om mellem kors og grave. Dette suk må være hørt og forstået af menneskehjertet. Og når dette naturens suk har været hjertets suk, fordi også der ligger gravstene over så mangt et håb, at også der hvirvles gult og vissent løv omkring, ja, da først glædes og løftes man ved naturen, når våren kommer.

Det er så dejligt at se ud i denne morgenstund. Den tørre og skarpe vind, som vi nu har haft i så mange dage, har givet plads for en mild luft og en sagte regn. Det er, som naturen i stilhed sendte sin takkebøn til Ham, der våger over hvert lille blad, hver lille fugl. Spurvene kvadder så glade ved taget. Storcken spadserer hen ad tagrygningen, og duer gør med vellyst en runding i den bløde, milde luft.

Træerne, ja, der er en gruppe kastanjer. Der har bladene povet sig en smule frem, og de har vist ikke i de sidste par timer taget de mindste skridt. Der står en anden gruppe i frastand med nøgne grene. Det er, som den hilste på kastanjerne og sagde: Ja, bliver det nu sådan, da tør vi også nok tjælde os. — Ja, i fald det sådan varer ved, så står det hele som ved et trylleslag i fuld pragt og herlighed. Og selv om man så end har sagt nok så mange gange: det varer længe i år, så kan man dog ikke lade være at tænke og sige: Det er da underligt, så hastigt. Der er vel næppe noget sted, hvor våren eller især træerne træder frem med en sådan pragt som ved den danske strand. — Det er en rig nydelse en morgen i slutningen af maj at få en lille sejltur langs med kysterne. Ja, kysten må man så have imod vest, og når så skyerne i baggrunden ikke er alt for lyse, og den kommende sol klart belyser søjleraden af træstammerne, der bærer de svulmende løvmaster, da har man et billede for øje, som man slet ikke skal gøre forsøg på at beskrive, og som man vist forgæves skal søge i noget andet land.

Men det varer jo kun så kort med denne herlighed. Man vil snart se,

*Rasmus Thomsen.
Ungdomsbillede fra Ryslinge-årene.*

at lovet på vort smukkeste løvtræ, bøgen, begynder at mørknes i farven, og hvis man ser nærmere til på de enkelte blade, vil man finde dem i al deres pragt fyldt med små huller. Det er dødens orm, der all begynder sit værk lige fra fødselen, thi skabningen er underlagt forkrænkelighed. — Men den har vel også udrettet det, som den tør gøre for mennesket, har vist med sin pragt, at som den stod, stod alverden da himlens Gud tjældede paradishaven, har ladet et glimt lyse frem af evigheden, af dens jord og himmel ny, har talt levende om opstandelsen for mennesket. — Og ikke alene det, men for ganske at tage det bogstaveligt, som apostlen siger: Dog med det håb, at skabningen skal og selv blive frigjort for forkrænkelighedens trældom til Guds børns herlige frihed (Rom. 8, 21), da har træet i dets vårpragt talt til mennesket, at det skal ihukomme skabningen i sit håb, at af det forkrænkelige skal opstå uforkrænkelighed, og at selve naturen værdisættes at træde med mennesket ind under forklarelsen.

Rasmus Thomsen.

Efter at have aflagt prøve for det dansk-amerikanske udvalg i Odense tog Thomsen i januar 1875 til København og søgte her videregående præsteuddannelse. Hos den lærde cand. theol. P. N. Petersen fik han undervisning i græsk, bibeludlægning og kirke-

historie. På universitetet hørte han professorerne P. Madsen i troslære og Rasmus Nielsen i religionsfilosofi. Det må antages, at han gik i kirke i Vartov hos C. J. Brandt, hvad en senere betydning peger på. Sønderjysk interesserede hjem støttede ham med middagsmad og andet. Hans fattige kår tvang ham til den største nøjsomhed. Men hans kundskabsfond øgedes betydeligt. Omstændighederne tillod ham dog ikke at fortsætte. Til maj 1876 rejste han da til Rødding som lærer på højskolen og huslærer for Appels to yngste sønner.

Højskolelærer og privatlærer i Rødding og Bøvlund

I Thomsens bevarede optegnelsesbog er der indført en række udkast til foredrag i sommeren 1877, vist et ret sjældent dokument om den tids højskoleundervisning. Emnerne og nogle pluk skal gengives:

Det skønne i naturen — Barnets åbne øje og øre — Landet — Folket — Sønderjylland — Nørrejylland — Barnets verden: Herre, tag i din stærke hånd barnet, som leger ved stranden. Der sluttes med en karakteristik af en børneven, dyremaleren J. Th. Lundbye. Thomsen var iøvrigt selv en fin tegner, der i sine unge dage gjorde flittigt brug af sin skitsebog, der desværre er gået tabt.

Videre: Livets bølgegang i den synlige og usynlige verden: Slå streg over den tyske poesi. Den manglede ikke følelse, men havde ikke ånd over sig. Til gengæld kræves en kristnet menneskeligheds stille fremvækst med lige værdighed i borg og hytte. — Verdensbygningen: det uendelige, stjernevrmlen, indtrykket af Guds almagt, der gør mennesket så bitte og fremkalder barnesukket. — Lyset — Luften — Havet: — dets opdragende betydning for menneskeheden. Havet er menneskeheden, skibet kirken. — Jorden — Bladet — Løvet — Blomsten — Fuglen: hanen, kongen blandt gangfuglene, vækkeren om morgenen, Heimdals fugl, udtryk for den åndelige side hos manden. Svanden, den fornemme svømmefugl, udtryk for den åndelige side hos kvinden. Sidst, hvad det hele har stilet imod: — Mennesket: en fortrinlig anlagt skabning, kan undres, spørge, modtage svar, véd, hvad al skabningen har at betyde: Mennesket er et vidunder stort, kan forstå, hvad Gud har gjort.—

Man tør nok formode, at Thomsens poetisk-historisk tilrette-

lagte foredrag i en personlig præget form har vakt de unge elevers interesse, så de kunne forstå sig selv som mennesker i tiden under evighedens synsvinkel.

I Rødding-tiden foretog Thomsen også en lille rejse syd på, til Kropp ved Slesvig, hvor den kendte præst Johannes Paulsen havde oprettet et kursus til uddannelse af diakoner og præster til Amerika. Han traf her en landsmand fra Haderslev-egnen, der i sit 10. år som forældreløs var blevet sendt til en morbroder i Holsten og her opdraget og uddannet i rent tyske omgivelser. Til at begynde med havde han været rent fortvivlet, fortalte han, nu selv sidst i trediveerne. Navnet nævnes ikke, men efter alt at dømme drejer det sig om missionær Thomas Petersen fra Hermannsburgs Tirupati-mission i Indien. Han havde været en halv snes år i Indien, men var nu ansat som rejsende bogsælger derhjemme. Han havde så godt som glemt sit danske modersmål og blev især glad ved at høre Thomsen bede Fadervor på sit barndomsmål. Egentlig følte han sig »hjemløs« i det tyske syden. Thomsen rådede ham til at rejse til Danmark, hvor han ville se at skaffe ham arbejde. Han rejste dog samme år tilbage til Indien. En hjemløs nordlesvigsk livsskæbne.

Forlovelse og ægteskab

På højskoleholdet i sommeren 1877 var også en elev fra Vellerup, Agerskov sogn, gårdejer Kresten Refslunds 19-årige datter Anne. Hun har åbenbart været en opmærksom elev, der samtidig blev indtaget i læreren. Da Thomsen i april næste år var i Bovlund, vel for at tale med L. B. Poulsen om fremtiden, kom Anne også hen til Poulsen, hendes onkel. Da hun gik, fik han overraskende et »forunderligt fast og dog så svagt håndtryk«, som vakte en stor taknemlighed i hans sind: »Kære lille, tak, tak for det. Kan jeg få lejlighed til gengæld«, skriver han i sin optegnelses bog. De mødtes et par dage senere igen: »Hun gav mig sine øjne, så inderlige. Nu tager jeg vist ikke fejl.« Han går en lang aftentur til engene og overvejer for og imod. Søndag, 3/11, fortsætter han: »Nu kom en udvej i tro. Bed Gud om kærlighed. Kærlighed overvinder alt ... «

Efter grundige overvejelser var så beslutningen om forlovelse taget. I julen var han taget til sit barndomshjem i Anslet. Herfra

skriver han et smukt brev til sin forlovede, som også fortæller adskilligt om ham selv og hans hjem. Et par uddrag:

... » De er så taknemlige mod mig, for at jeg alligevel kom hjem til dem i julen. Og især min fader gør, hvad han kan, for at fornøje mig. Han har i går og i dag fortalt mig om de gamle dage. Han véd nok, at det vil jeg gerne have. Jeg bliver så godt tilpas derunder og ønsker engang imellem, gid dog han i sin ungdom havde haft et bedre klima for sine anlæg. Men jeg er så underlig glad, når jeg i stilhed hører på ham, thi han er trods det, han har måttet gennemleve, dog ung endnu og må dog have en foryngende kilde i sig. Og så takker jeg Gud for mig selv, at jeg har tiden for mig, at jeg kan, hvad der er spået mig fra min barndom, hvad jeg tror på trods alle hindringer, at jeg kan komme til at bære åbent frem det, som hos ham spirede i løndom. Sådan er det jo lov i slægten også, at hvor der er gærende kræfter, skyder det året efter ...

Og hvor er jeg ikke glad ved mine udsigter nu, mere glad end nogensinde før. Og jeg ønsker kun, at du skulle se dem sammen med mig, for at det kunne lette det, som kan komme i vejen i øjeblikket. Jeg ønsker ikke at være fri for forhindringer, når jeg har den tro, at jeg kan modnes gennem dem, thi jeg tror på den endelige, herlige sejr. Og engang imellem, når jeg klarest ser opfyldelsen af det, som jeg drømmer om og håber på, og så ser på, hvor fattig dette liv var endnu, hvor ufrugtbart det til enkelte tider er, så ser jeg, at ånden bare lader døren stænges, at jeg får lov til at længes.«

Han flyttede nu til Bovlund-kredsen og blev foreløbig friskolelærer i sin forlovedes hjem i Vellerup, hvor så en del af kredsens børn har fået en fri undervisning. Men det varede kun så kort. I 1882 blev al dansk privatundervisning forbudt af de præjsiske myndigheder. Alle skolepligtige børn skulle fra nu af tvinges ind i den offentlige tyske folkeskole. Thomsen stod da ledig på torvet.

De forlovede indgik dog ægteskab. Den kirkelige vielse lod de foretage i Hejls kirke ved pastor Topsøe, en virksom ven af den sønderjyske sag, der snart kom til at yde et betydningsfuldt bidrag som formidler af dansk, særlig grundtvigsk salmestof til den nye danske salmebog for Slesvig af 1889.

Nu stod egentlig kun et frit kristeligt og folkeligt ordførerskab

åbent for Thomsen, hvortil hans hidtidige grundige uddannelse også måtte siges at gøre ham fuldt egnet. Men den danske frimenighedssag var jo endnu kun i sin begyndelse, Rødding i 1874 og Bovlund i 1879. De to ordførere herfra tog dog også videre ud, især til gamle grundtvigske kredse i Vestslesvig, men også til Sundeved og Als. Thomsen begyndte da foreløbig som Poulsens uordnede medhjælper i Bovlund og andre steder, således også i Sundeved. I 1881 var han formelt udtrådt af landskirken.

Kristelig og folkelig ordfører i Broager og Nybøl 1882-89

Efter frimenighedernes dannelse på vestkysten vågnede også tanken om en frimenighed på Broagerland og i Sundeved, Dybbøl-bankens blodvædede omegn. Allerede i 1879, da Poulsen og Thomsen var til møde dernede, havde gårdejerne Andresen, Skeldemark, og Philipsen, Iller, senere Nybøl, talt med Thomsen om at blive deres faste ordfører på stedet. I maj 1882 flyttede de så med to børn til Broager, hvor de fik lejlighed i enke Anne Zachariassens ejendom. Hver søndag holdtes der nu et kristeligt møde i deres to små stuer, i begyndelsen først kl. 16 — i henhold til den tyske helligdagslov, der ikke tillod frie møder før den tid — senere om formiddagen kl. 10. Om eftermiddagen kunne han så tage ud til søndagsmøder på egnen, bl. a. hos Chr. Hanssen på Nørremølle og hos P. Moos i Nybøl. Det gik jævnt godt i nogle år. Men efter Vestjyllandsturen i sommeren 1884, hvortil Thomsen også havde formidlet indbydelser fra komiteen i Ringkøbing, blev de tyske myndigheder skrappe — med særligt kik på danske undersåtter, de såkaldte optanter, der ved deltagelse i møderne nu kunne risikere at blive udviste. Blandt disse var også foregangsmanden Andresen. Møderne måtte da for en tid indstilles, idet man var ængstelig ved at møde frem. Man gik dog i gang igen og holdt nu møderne skiftevis i Broager og Nybøl kro, medens man forår og efterår samledes til nadver i Moos' storstue. Philipsen stod nu som lederen. I 1887 flyttede Thomsens til Moos' aftægtslejlighed og holdt nu også møder i en lejet sal ved Dynt mølle, hvor vandre lærer og boghandler Kasper Jensen, Broager, også talte.

I familieejere er opbevaret en række opskrifter til kristelige taler, hvormed Thomsen begyndte i Bovlund i 1882. De giver et billede

af Thomsens forkyndelse dengang, et dybt og frit vidnesbyrd på dåbspagtens grund, præget af en solid bibelsk og kirkehistorisk viden, af kendskab til Grundtvigs salmer og egne personlige erfaringer. Jeg skal give nogle pluk:

Om bønnen i Jesu navn (1882): Der er et skel mellem det at leve gudeligt og kristeligt, sat af Vorherre selv. Vi kan hårdt trænge til at følge hans formaning: Bliv i mig — som grenen på vintræet, og mit ord i eder. Vi må daglig vokse med den bøn, der er vort ord fra døbefont til nadverbord. Den går vel og tryk i verden, som har lært at bruge Fadervor. Guds fred er svaret, en fæstning for os.

Til de unge siges: De unge må se menneskelivets skønhed og storhed, at de kan komme til at elske det, deltage i dets ve og vel og vie deres kræfter i dets tjeneste. Giv dem et stort mål på, hvad mennesket er, så de kan blive glade ved det, der frelser det menneskelige, som Bjørnson synger om det i sangen om hjemmet: Jeg kører frem gennem strålefryd, og apostlen siger i Rom. 10: Ordet er dig nær i din mund og dit hjerte.

Om Jesu dåb og vor dåb (1883): Når jeg nu gerne ville give lidt lys over dåben, ved jeg ingen bedre måde end ved at fortælle, hvordan det er gået mig selv dermed. Hele min barndom, og jeg kan sige min ungdomstid med, så jeg slet ikke, hvad der var givet mig i dåben. Konfirmationen var en mørk dag. Men hvad der især ængstede mig, var de to gange om året, jeg gik til alters. Det var mørke dage, fordi jeg bestandig måtte føle mig uværdig. Da kom jeg omsider til ved brugen af forsøgelsen og troen at se, hvad der var givet mig i min dåbspagt.

Om bespisningen i ørkenen (1883): Sagen er, at både det at samle og det at nyde og glædes ved livet er et grundkrav i vor natur. Men der er skråplaner og afgrunde. Det gælder fuldtud: Vi går i fare, hvor vi går. Vi har været lunkne, når det gjaldt om at vidne og at vidne imod, når noget fik lov til at gælde for kristeligt, som var grundfalsk, imod kristeligt liv og kristelig oplysning i apostelskriften.

Om Peters fiskedræt: Ja, menneskehjertet er et underligt dyb, så dybt som verdenshavet, omskifteligt, snart stille, spejlende himlen og kysterne, snart brusende som havet majestætisk i mod, snart med lidenskabens, hævnens raseri. Men der er et suk i dybet efter kærlighed og evighed. Far derfor ud på dybet! —

Som det ses, frembar Thomsen et stærkt og vækkende ord til kristeligt liv og vækst. Den folkekirkeligt stivnede hjerteager skulle pløjes dybt op, så den kunne modtage den gode sæd og bære moden frugt til evigt liv. Væksten og frugten i de modtagelige sind udeblev heller ikke, hvad tiden siden hen viste, da der blev dannet en grundtvigsk frimenighed i Sundeved og bygget egen kirke.

Men de ydre kår med en voksende børneflokk var yderst trange.

En opfordring i 1884 fra Amerika om at komme over og blive forstander for Elk Horn højskole havde han ikke mod til at efterkomme. En stilling som den svagelige Appels medhjælper i Rødding i 1885 lod sig ikke gennemføre. Han søgte da at skaffe sig en ekstra indtægt ved at tegne portrætter, af hvilke to gode kopier af Oehlenschläger og Hostrup findes endnu. Venner i København sendte ham i 1884 ved grosserer Johannes Schrøder 100 kr. til brug ved uddannelse som tegner hos H. V. Jensen i Odense. Det lod sig dog ikke gennemføre. Men i årene 1887-89 fik han i »Nordslesvigsk Søndagsblad« optaget nogle fortrinlige historiske skildringer af St. St. Blicher, Johannes Ewald, Stavnsbåndets løsning, den amerikanske digter Walt Whitman og det allerede nævnte rejseminde »Hjemløs«. Til karakteristik af Thomsens skribentevner citerer jeg af indledningerne:

Om St. St. Blicher: Der er i gamle sagn og flere betydelige digterværker ofte tale om et horn, hvis toner har haft magt til at løse naturen af vinterens bånd, bringe den frosne strøm til at rinde og som ved et trylleslag klæde naturen i forårets pragt og skønhed.

Dette vidunderhorn med de mægtige toner er et godt billede på den magt, skjaldeordet har til at bringe liv og skønhed frem på steder, hvor man før intet kunne øjne. Og det er da også i den henseende et træffende billede på, hvad der skete ved St. St. Blicher.

Engang nævnte man Jyllands heder kun med tanken om lyng og sand. Men St. Blicher levede sit liv på disse egne, og det lød da over heden:

Stille og mørkladen er vel min hede,
dog under lyngtoppen blomsteret står,
lærken bag gravhøjen bygger sin rede
og sine triller i ørkenen slår . . .

Det var St. St. Blicher, som i sine fortællinger og digte gav dejlige billeder fra de jyske heder og derved åbnede det danske folks øje for hedelandskabets stemningsrige skønhed.

Der var også en tid, da man ved at nævne hedebondens liv tænkte på noget lige så tarveligt som lyng og sand. Kun overfor det højeste og helligste, hvor al indbyrdes afstand mellem syndige mennesker forsvinder, stillede man sig side om side med jyden: Vi er alle jyder for Vorherre. Da gik St. Blicher ind i hedebondens tarvelige hjem —

så, hvad der rørte sig i skjul
under en vadmels trøje,
tegned' i sin dunkle krog
folkelivets billedbog,
bindestuens saga,

gav os en række billeder af hedebondens liv med stor sandhed og af stor skønhed. Og ved at give disse billeder i fortælling og sang på jydens eget mål hævdede han dette fra ufortjent ringeagt og gav bevis for, at det jyske folkemål har magt til at tolke hjertets inderligste og helligste følelser.

Det er også værd at mærke sig, at mens Øhlenschläger sang om Nordens guder, Grundtvig om Oprin af kæmpelivets undergang i Norden og Ingemann om Danmarks riddertid, da viste St. Blicher, at man ikke behøvede at gå så langt tilbage i tiden, men at man i nutiden og endog i den fattige hedebondes hjem kunne finde emner til digterværker af stor skønhed.

Endelig må det over alt dette ikke glemmes, at St. Blicher var den af vore digtere, der først havde øje for, at Sønderjylland henlå som en upåagtet ødemark. Han var den, der i århundredet var først på færde for at vække folkeånden til kamp for det gennem århundreder forsømte og mishandlede grænseland.

Vel blev St. Blichers sang i sin tid lignet ved den fattige fugls på heden ved siden af de rige fugle med de skinnende fjer, hvis stemmer lød ved Øresund og i Sjællands bøgeskove. Men den fattige fugl blev ikke træt. Dens sang lød på Jellingehøjene, Himmelbjerg og Skamlingsbanke og altid med større flok i følge. Tiden har vist, hvor betydningsfuld de opgaver var, som St. Blicher helligede sine bedste ord. Og jydne især vil aldrig kunne glemme St. Blicher, hans fortællinger og sang:

Den fuglesang, den kan jeg aldrig glemme,
den lød alt som min egen moders stemme
i de dybe dale
mellem nattergale
og de andre fugle små, som tale . . .

Om stavnsbåndets løsning:

Bladet i verden sig vender
som lykkespil,
under usynlige hænder,
som Gud det vil.

Da det nu er dette minde, der i øjeblikket har kaldt til at tale til det danske folk, kan man kun ønske, det måtte få lov til at virke med sit rige væld af kræfter, med al den erfaring, det gemmer, vise vej fremad, bringe mod til de trætte og grøde til det, der i løndom spirer i folkesindet. Når grøden i folkelivet bringer fremtiden til at springe ud, kendelig, lyslevende, da er den magt kommen, der i frihed formår at samle alle hjerter og alle gode kræfter om sig i trofasthed og tillid, da vil folket fornemme det mod, som hører til for at tro, at det under en højere styrelse skal få lov til at gå frelst gennem de farer, som mange af tidens tegn varsler om . . .

At Thomsen valgte at skrive om de anførte emner, fortæller også noget om ham selv. I Blichers og Ewalds livsskæbner fandt han ligheder med sin egen. Blicher blev i sine studieår i København alvorligt syg af tuberkulose, så han måtte afbryde sine studier og tage en huslærerplads på Falster. Men hans livsenergi, »håbet i modgangens og sorgens nat«, hjalp ham igen på benene. I disse tunge år blev hans livsord: Herre, når du nedbøjer mig, gør du mig stærk. Som præst og forpagter hjemme i Jylland fik han så digterkaldet. Også hans naturskildringer fra hedelandskabet og vesterhavskysten har betaget Thomsen. Som Blicher vendte han sit »blik did op, hvor der tændes lys i nattens mørke«. Det samme gælder begges trange ydre kår, med Blichers linjer: »Skjalden sulte må, synger bedst, når han er sulten. Sig mig, hvor en fed poet du så? Næppelig ved skrivepulten«.

Hos Ewald med den stærke fantasi og den store udlængsel i ungdommens år er det igen det af sygdom kuede legeme, som har berørt Thomsen. Men, føjer han til: »Der boede en sand heltesjæl i dette skrøbelige, forpinte legeme. Og det er, som om hans ånd hævede sig med stærkere vingeslag, jo mere ulykkerne lejrede sig om ham.« Dertil kom også hans »kærlighed og interesse for den danske almue«. Da han en overgang boede blandt bønder på Bernstorffs gods, begyndte han på en afhandling »Om almuens oplysning«. Siden blandt fiskerne i Rungsted planlagde han et ugeblad med skildringer af »hverdagsmennesker«. Her skrev han så også skuespillet »Fiskerne« med kongesangen og dens hymne til det »sortladne hav«. På dødslejet dikterede han sin langfredags-salme »Udrust dig, helt fra Golgata«. Alt dette har inspireret sønderjyden Thomsen, så han da også slutter sin fine levnedtegnning med at tale om Ewalds »i sandhed store og ædle sjæl«.

Dansk præst i Amerika 1889-94

Om opbruddet fra Sundeved skriver Thomsen i sit »Vita« ved præstevielsen i Chicago samme år: »Dér i mit ulykkeligt stillede hjemland har jeg under mange vanskeligheder virket i over 12 år. Mit arbejde var skolegerning, så længe det på nogen måde var muligt at komme til dermed«. Da det omsider blev umuligt, »optog jeg arbejdet i Sundeved med kirkelige søndagsmøder og med foredrag i de efterhånden oprettede foredragsforeninger. Når jeg

så tilsidst måtte bryde op, da skyldtes dette, at min stilling ikke tillod mig at leve uden bekymringer for at få det fornødne til min familie, og endnu mere dette, at mine børn skulle tvinges ind i den offentlige tyske skole.« Der kom da opfordring fra Fredsville ved Cedar Falls, Iowa, om at blive denne danske kolonistmenigheds præst, hvilket var »meget tiltalende for mig, også fordi de fleste medlemmer af menigheden dér var fra min nærmeste hjemegn i Sønderjylland. Det forekom mig, at jeg kunne optage arbejdet dér blandt landsmænd og fremdeles stå i nært forhold til folkekampen derhjemme.«

Der er noget tragisk i, at Thomsen til sit frie kirkelige arbejde herhjemme ikke kunne få rakt de midler, han behøvede til familiens underhold, men måtte bryde op og søge præstegerning blandt udvandrede sønderjyske landsmænd hinsides Atlanten. Tiden var — i forbindelse med den rådende kirkelige sognekonservatisme åbenbart endnu ikke moden til at danne en statsfri menighed og selv underholde en fri præst.

Dertil kom vel, at man veg tilbage for at binde sig til og forpligte sig overfor en invalid ordfører, der tilmed havde 6 små børn at forsørge. De samme betænkeligheder har nok også gjort sig gældende i Rødding, hvor nogle medlemmer af frimenigheden udtalte ønske om at få ham som den fratrædende Appels efterfølger. Måske har heller ikke alle kunnet tage hans indtrængende, vækkende forkyndelse, hvad ytringen »eders sande venner« i et brev fra Nybøl til Thomsen i Amerika kunne tyde på.

Der var også tale om, at Thomsen kunne overtage redaktionen af »Nordslesvigsk Søndagsblad«, idet dets hidtidige redaktør C. F. Monrad lå for døden. H. P. Hanssen anbefalede ham stærkt hertil i et brev af 24/3 1889 til Skrumsager: »Jeg kender planerne med Thomsen og har virket for dem i København . . . Jeg synes, Thomsen i øjeblikket er bedre egnet til at overtage søndagsbladet end nogen anden preussisk borger i Sønderjylland. Han har for det første skrevet mest i det, og hans bidrag til bladet er blevet læst med interesse. Ligeledes mener jeg, at Thomsen egner sig godt til at føre tilsyn med malerisamlingen, og hvad dermed hænger sammen. Vi har ikke mange, der har så megen interesse for kunst og kunstforstand som netop Thomsen. Endelig kommer dertil, at Thomsen vistnok vil gå til Danmark, hvis der ikke på en eller

anden måde åbner sig en levevej for ham hernede. Sådan som han har haft det i de senere år, er det i virkeligheden uudholdeligt. Men vi har ikke råd til at miste en kraft, som Thomsen dog er. Han har mange evner. Hvad der hidtil har været hans svaghed, er mangel på stadighed. Ideer har han nok af, forsætter og planer ligeså, men de fleste får han ikke udført, da han optages helt af andre, inden han når så vidt. Denne svaghed vil heldigt modarbejdes i en stilling som redaktør af søndagsbladet, fordi han i den har et arbejde, som han véd skal og må gøres. Og han trænger blot til lidt tvang, for at det også bliver gjort. Jeg tror altså, Thomsen kan fylde pladsen og bør have den, hvis det er muligt. Desuden at det er både i hans egen og i vor sags interesse, at han får den, da vi derved bevarer en kraft for Sønderjylland, som ellers vistnok går tabt. Jeg var i Bovlund i forgårs og talte med Poulsen derom, han er akkurat af samme mening.«

Men redaktør Jessen, »Flensborg Avis«, som trykte søndagsbladet, satte sig imod og fik ansat journalist ved bladet R. P. Rossen, der også politisk lå på linje med ham, medens Thomsen var venstreorienteret. Han mener da også selv, at han næppe ville være faldet til i Flensborgs by-miljø. En sideløbende forhandling om en stilling i kongeriget med bl. a. H. V. Clausen og Johan Ottesen førte heller ikke til noget. På det sidste bedredes de økonomiske kår også forbigående, idet hustruen fik udbetalt 2.000 mk. af sin arv.

Men nu var udvandringen til Amerika åbenbart den eneste farbare udvej. Med sin familie begav Thomsen sig da afsted til Fredsville, hvorfra kaldet var kommet — med løfte om tilstrækkelige eksistensmuligheder. I begyndelsen af juli måned nåede de bestemmelsesstedet og blev »modtagne med megen hjertelighed og velvilje«. Det var et ret spredt farmer-samfund med egen kirke og planlagt præstebolig, dannet ud fra den i begyndelsen af 70'erne grundlagte menighed i Cedar Falls ved Missouri-floden og hidtil i 9 år betjent af dennes præst J. Jensen. I brev af 4/4 1889 skriver han til Thomsen: »De er selv sønderjyde, kender folkekarakteren bedre end jeg. . . Betingelserne er til stede både for et kristeligt og folkeligt arbejde. Der er en køn lille kirke. Man vil opføre en præstebolig. Der er 100 mandlige bidragydere, løn 3-400 dollar og fri bolig, en del naturalier foruden, køretøj til rådighed, 2 dan-

ske mil fra Cedar Falls, mest unge folk, som kom herover, 2 karle hos hver farmer, mindst 300 danske karle, som gerne kommer til aftenmøder.«

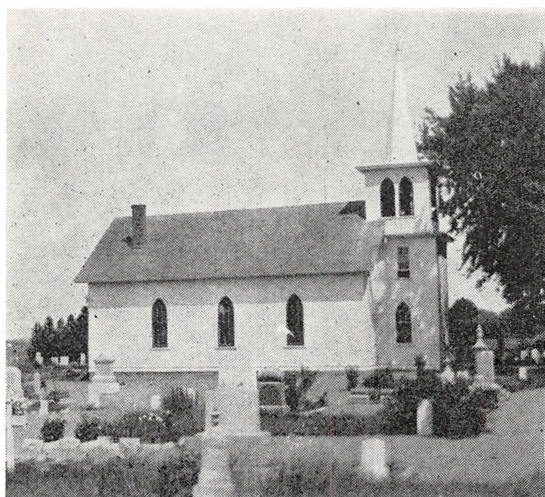
Den kendte dansk-amerikanske pionérpræst, digter og redaktør, Adam Dan, takker i brev af 4/9 1889 Thomsen for et langt brev og byder ham velkommen til arbejdet: »at svinge åndens sværd under korsets mærke«. Han meddeler, at præsteprøven forud for ordinationen vil finde sted i Cedar Falls 16/9 ved kirkesamfundets skoleråd.

I det dansk-amerikanske støtteblad herhjemme »Kors og Stjerne«, udgivet og redigeret fra 1889 af tidligere dansk præst i Amerika Jakob Holm, Vadum, meddeles 1/8 89: »En ny medarbejder fra Sønderjylland, lærer Rasmus Thomsen, er tiltrådt i Fredsville... . Efter at prøjserne mere og mere har hæmmet hans virksomhed, er han søgt til Amerika... . Det er dog med blandede følelser, vi meddeler dette, thi det er netop den slags folk som lærer Thomsen, det danske åndsliv i Sønderjylland trænger til at beholde i sin tjeneste under de trange kår. Og det var da også dér, at han helst selv ville være blevet, hvis ikke prøjserne næsten ganske havde hindret ham i hans virksomhed«. Typisk vel for kongerigsk indstilling får tyskerne her hele skylden for Thomsens »flugt til Amerika«.

Efter at Thomsen havde indrettet og orienteret sig og vel også udført en vis præstelig betjening, sendte menighedens styrelse 8/9 ved Jørgen Thuesen, Jens Østergaard og Hans Boysen, alle sønderjyske navne fra Haderslev østeramt, et kaldsbrev til formanden for den danske evangelisk-lutherske kirke i Amerika, pastor A. L. Jensen Søholm, en broder til Mads Jensen i Jegerup, udvandret som lærer og ansat som præst i 1873. Man beder om præstevielse ved det forestående årsmøde i Chicago sidst i september.

Eksamensbeviset efter den afholdte prøve har påtegningen, at Thomsen er »i besiddelse af den modenhed og de kundskaber, som samfundet kræver, og anbefales til præstevielse«. Den fandt så sted 22/9 i Chicago Trinitatis kirke ved samfundets ordinator, pastor A. S. Nielsen, den ældste danske udvandrerpræst fra 1871.

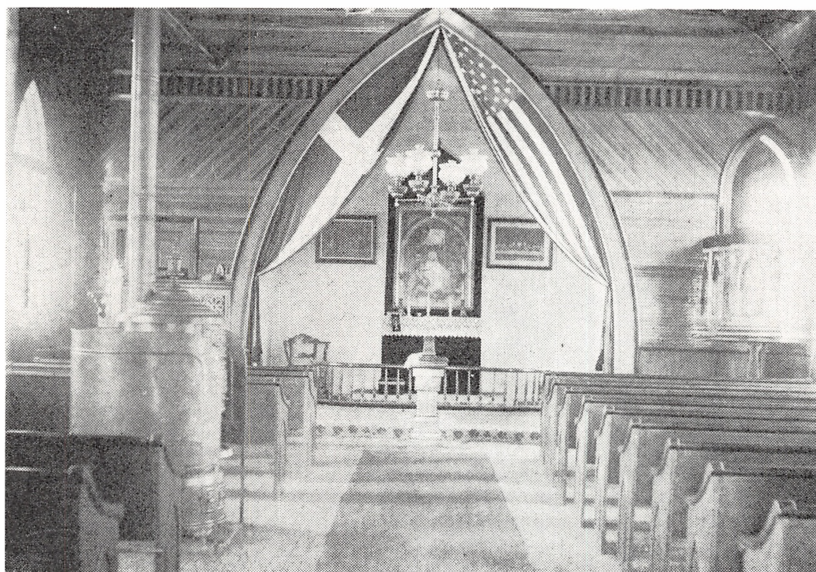
Thomsens 5-årige præstegerning i Fredsville faldt i en yderst bevæget periode i det dansk-amerikanske kirkesamfunds liv der-

Kirken i Fredsville, Iowa.

ovre, idet det skarpe opgør mellem Indre Mission og Grundtvigs tilhængere herhjemme i disse år, koncentreret henholdsvis om bibelordet og livsordet, også forplantede sig til nybygger-kirken i Amerika og her under de rådende frikirkeforhold i 1893 førte til en bitter spaltning i en indremissionsk og en grundtvigsk kirkeafdeling. Thomsen synes ikke videre at have deltaget i denne usmagelige præstestrød, hvor pietistisk snæversind mødtes med grundtvigsk frisind. Han hørte naturligvis hjemme i den grundtvigske lejr. Til gengæld har han i stilhed samvittighedsfuldt passet sit embede — med gudstjenester, kirkelige handlinger, frie kirkelige og folkelige møder, sjælesorg og kristendomsundervisning.

I »Modersmaalets Søndagsblad«, som Thomsen siden hen herhjemme startede og redigerede fra juli kvartal 1901, har han i nr. 2 skrevet »Et minde fra Amerika«. Det viser ham som den åndeligt vise sjælesørger: En 60-årig dygtig farmer, Lars Jørgen, var efter en bristet ungdomskærlighed udvandret til Amerika. Han havde levet som eneboer uden videre samkvem med andre, ville heller ikke have noget med kirke og præst at gøre. På det sidste var hans ungdomselskede som enke rejst over til ham, og de var blevet gift. Som den dygtige husmor havde hun sat det forsømte

Fredsville kirkens indre.

hus i proper stand. Men ægteskabet syntes ikke at tilfredsstille manden. Og nu lå han for døden. Thomsen var af naboer blevet anmodet om at tage derud. Han gjorde det ikke gerne uden at være tilkaldt og blev da også i første omgang afvist. Da han imidlertid sagde, at han ikke kom som præst, men som landsmand, kom de i samtale om dagens ting. Og han blev også bedt om at komme igen. Uden for mødte han en nabo, som viste sig at have et mellemværende med den døende og gerne ville have lov til at ledsage ham derhen næste gang. Det skete og blev til tilgivelse mellem de to — uden Thomsens mellemkomst. Ved tredje besøg toges farmeren efter eget ønske til alters og døde så dagen efter.

Højskoleforstander Ole Stevns, Kvissel, nævner i sin digterisk beåndede mindetale over Thomsen i Haderslev også hans gerning i Broager og Fredsville:

Det er jo så umådeligt betegnende for Thomsen bleven nævnt i dag, at han var som skipperen, der altid var på sejlads, uden altid selv at vide, om han nåede målet. Tit måtte han krydse og krydse op imod vinden, indtil den faste landkending lå klar forude. I sit eget brev be-

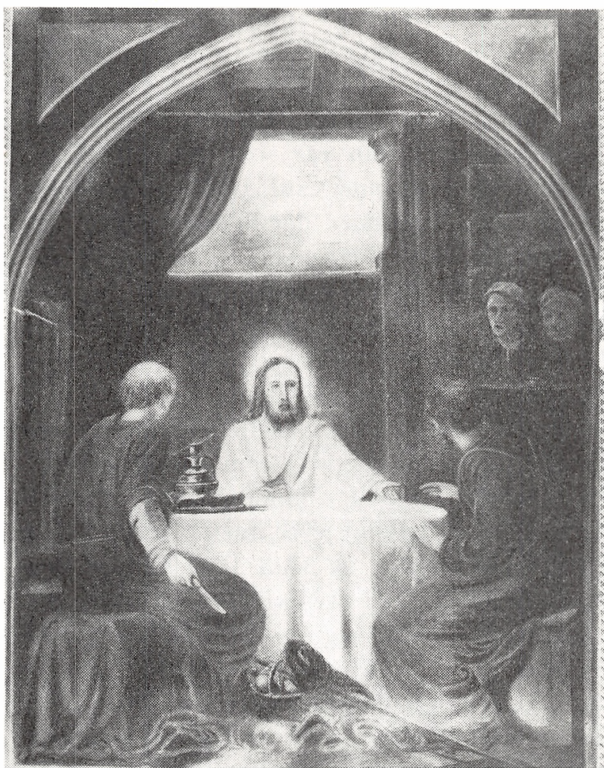
Pastor Thomsen i Amerika. „De sagtmødige, de skulle arve jorden“, har han selv på billedet føjet til som sit livs motto.

tegner Thomsen sig som havets ulykkelige elsker. Jeg forstår dette udtryk, fordi noget af det hos denne mand var i slægt med mig selv. Derfor blev vi venner, og derfor er jeg her i dag, for at sige tak. Fra min tidligste ungdom har jeg haft noget af en farende svends natur i mig, og ét af de holværker, som jeg den gang ofte fortøjede ved, det var ved den lille bro, som Thomsen havde bygget i Broager. Der drejede jeg ofte ind og fortøjede, når jeg var ude på en lille aftentur eller søndagsfærd. Disse søndage, når vi sad dér en lille flok i Thomsens stue og lyttede til hans tale over dagens evangelium, mindes jeg med taknemmelighed. Dette var Thomsens første præstevirksomhed, og kirken var hans eget hjem.

Siden hen fik Thomsen bygget sig en større havn og en længere bro derovre på Iowas sletter ved Fredsville.

Der var der den gang en hel flok af små skippere, som stadig var på langfart, og Anne og hendes store piger og drenge, som den gang var små, mindes nok, at der ofte kom sejlen en hel flåde af lystsejlere, som altid smuttede ind i havnen ved Fredsville kirkebakke. Og der var altid pæle nok til os alle at fortøje ved . . .

Thomsens eget liv var grundlagt på kampe, men i frihed, og dette var princippet i hans hjem og overfor andre. Livet er en friluftsfugl, der ikke må sættes i bur. Men det som hele Thomsens liv og gerning

Altertavle i Fredsville kirke, malet af pastor Thomsen.

gik ud på, det var at finde det grundlag, som kan bære friheden. Jeg og mange med mig . . vil have erfaret dette, at når vi unge hejsede sejl og stillede dem hver for sig i den retning, som vi helst ønskede at fare, så lod Thomsen dem stå, han greb ikke ind med kommando, ikke i det synlige, tog ikke den hånd væk, der holdt skødet, nej, men han sad så stille, uden at nogen så det, og drejede roret således, at skibet gik mod det mål, han helst ønskede, medens vi, som hejsede sejlene, troede, at det var os, der bestemte målet, at det var os, der havde vingerne . . .

Et synligt minde satte Thomsen sig i selve kirken, idet han selv snedkrede den altertavle, de manglede, og selv malede alterbilledet.

Med de øvrige danske præster synes Thomsen ikke at have haft noget større samkvem, måske på grund af afstandene og

den nedsatte førlighed. Han ses kun at have deltaget i ét årsmøde, 1891 i Clinton, hvor Frederik Lange Grundtvig var præst 1883-1900. For at samle de spredte danske også folkeligt havde denne i 1887 stiftet »Dansk Folkesamfund«, der blev en torn i øjet på de indremissionske præster. Han var som bekendt digter og skrev mange danske sange i sin faders stil. I 1889 udgav han »Sangbog for det danske folk i Amerika«, der brugtes endnu ved lejlighed. Thomsen havde skrevet til denne samstemte digterpræst og bliver da i brev af 12/4 1890 budt velkommen til at besøge Clinton menighed. Grundtvig takker ham for hans bebudede indtræden i vort »hudflettede samfund« og beder ham ved sit besøg at »fortælle os lidt om danskhedens skæbne i Sønderjylland . . . Et folk, der stadig må kæmpe med udslættelsens rædsel for øje, trænger til en forening. Og farerne er — om end af ganske anden art — vel næsten større her end i Sønderjylland«. Heri fik han jo ret. Danskerne i Sønderjylland lever, mens de dør i Amerika.

Brevvekslingen fortsætter, og 13/3 1892 skriver Grundtvig, at han gerne ser en højskole i Fredsville, hvad Thomsen åbenbart har haft i tankerne og udtalt sig om: »Dansk Samfund vil sikkert støtte med penge — med Dem som forstander, men jeg må ærligt sige Dem, at jeg er bange for, at evnen ikke vil svare til viljen.« Måske kan der tænkes på en »bevægelig højskole« eller en »udvidet«. Mangen i Danmark vil sætte alt ind på at støtte en udvidet højskole. Men adskillige ønsker skolen i én af de større byer«. Thomsens højskoledrømme i Amerika måtte dog, som så mange andre, han drømte, skrinlægges.

Redaktøren af amerikansk »Dannevirke«, M. Holst, Cedar Falls, bad Thomsen om at anmelde A. Kiellands sidst udkomne roman »Jakob« i sit blad. Det skete 21/9 1891, hvor Thomsen har en længere positiv-kritisk omtale af denne naturalistiske samfundsatire under synspunktet: »styret fra oven og strømmen fra neden«. Han anerkender den som »virkelighedsskildring«, men mener, at den er for negativt overdrevet. Den giver en »alt for mørk skildring af livet«, som dog også har sine lyse sider. — Også her åbenbarer Thomsen sine litterære evner. Mærkeligt nok findes der ikke andre indlæg fra hans hånd i bladet.

Nævnes kan endnu, at det synes at have været tradition i Fredsville hvert år at holde en større folkelig fest på den danske grund-

lovsdag, hvortil formanden for »Dansk Folkesamfund«, J. C. Bay, da kunne skrive en festsang. Fra Danmark, siges der, kom adskillige unge fars sønner, som fik deres tilhold i Thomsens hjem den første tid, mens de lærte sproget og efterhånden fik en stilling. De holdt siden forbindelsen ved lige, også helt til Haderslev.

Årene i Amerika blev på sin vis Thomsens lykkeligste. Helbredet var godt i det solrige, tørre fastlandsklima. De led ingen ydre nød, var fri for alt øvrighedstryk og har åbenbart været agtede og afholdte som præstefolk. Men der var atter opbrudsstemning i Thomsens sind. Han var en god igangsætter, men hans følsomme natur magtede mindre fortsættelsen. Muligvis har han også haft svært ved at bære de præstelige skuffelser, som en nidkær præst altid kommer ud for. Det nævnes, at ungdommen alligevel var for ustadig i sin tilslutning, og at adskillige hjems lunkenhed nedbøjede ham. Da kaldet så atter kom fra hans nødstedte hjemstavn og denne gang fra hans snævrere hjemegn omkring Haderslev, sagde han ja og forlod atter Amerika, måske også igen for børnenes skyld, deres videre uddannelse og hele fremtid. Han havde jo altid følt, at hans livskald lå hjemme i Nordslesvig.

Jakob Holm skriver i den anledning i »Kors og Stjerne« nov. 1894: »Derved er en dygtig kraft gået bort fra den dansk-amerikanske kirke. Men det kan kun glæde alle venner af danskhedens sag, at sønderjyderne har kaldt så stærkt på ham, at han har forladt en stor »påskønnet virksomhed«. Da opbruddet fra Fredsville blev kendt, fik Thomsen adskillige kaldsbreve fra andre større menigheder, hvor han havde været som gæsteordfører, således fra Carlston, Waterloo og West Denmark med højskolen Danebod. Fra gamle Ryslingle-venner fik han hjertelige afskedsbreve. De havde set hinanden for lidt i det store land.

Dansk frimenighedspræst i Haderslev 1894-1905

Thade Petersen, Thomsens efterfølger i Haderslev og frimenighedernes historieskriver, har ud fra et personligt nært forhold til sin forgænger givet værdifulde skildringer af Thomsens liv og virke i hjemstavnen, hvilke jeg også støtter mig til i det følgende: Den oftere nævnte Mads Jensen, også en følsom drømmer og igangsætter, syntes i 1894, at nu måtte tiden være inde til at få dannet en grundtvigsk frimenighed for Haderslev og omegn. Han selv

hørte jo til Rødning frimenighed fra dens begyndelse. Det har nok været hans lyse nytårsdrøm, måske i forbindelse med de tyske statskirkepræsters lunkne og haltende holdning overfor det danske krav på Nordslesvigs provstisynoder om to danske sprogtimer i landsbyskolerne. Allerede to år før havde han skrevet til Thomsen om sagen. Men nu, 8/1, retter han — foreløbig helt på egen hånd og i fortrolig form — en direkte forespørgsel til ham, om han kan tænke sig at begynde som fri præst i sin nærmeste fødeegn, hvor man nu menes at være »moden til en fri forkyndelse«. Han vil garantere 2.000 mk. som løn i de første 5 år og nævner som garanter P. Skau, Musmann, Madvig, Schmidt, Fink, Vestergaard og Finnemann: »Ja eller nej? Så i gang til foråret!« Han regner med en »rask grøde«.

Thomsen giver straks sit tilsagn, hvorfor Mads Jensen takker ham 24/2: »Din timelige eksistens skal jeg nok sørge for at få sikret«. Der skal »straks være dåb og nadver iblandt os . . . . I morgen, søndag, går jeg til dr. Madvig . . . Han bliver den første, jeg åbenbarer min velovervejede plan for«. — 6/3: I går har vi haft det første møde, hvor det viste sig, at der over forventning var jordbund for tanken. Dertil kommer endnu de unge, der til efteråret kommer hjem fra højskoleopholdet i hjemlandet. Han har også haft brev fra Poulsen om sagen og nævner så en lang række fremtrædende navne fra mødet. — 3/5: Poulsen har ikke fået skrevet, som aftalt. Amorsen har derimod skrevet til F. L. Grundtvig, som svarer, »at han ikke kender dig som prædikant, mens Bruun, Levring, har anbefalet dig til P. Skau. Du vil ikke kende befolkningen igen her«. —

8/6: Der henvises til avisernes referat fra det afholdte store møde om sagen 6/6 i Haderslev og dannelsen af »Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn«. — 19/6: Kaldsbrevet kommer. Redaktør Mathiesen har været i Fredericia til forhandling med kongerigske støttevenner. Et program er opsat. Det siger, at man ikke behøver at udtræde af landskirken (hvad mange jo nødvendig ville). Derfor nøjes man også med at kalde sammenslutningen »Kirkeligt Samfund«. Det omfatter ca. 300 familier. »Indenfor denne ramme danner vi så frimenigheden, 10-12 familier, lejer teatret i Haderslev til søndagsmøder for i vinter«. — Salen har plads til ca. 800, som vi helst skal »få fuld hver søndag af folk

med hjertemuld. Gud give så, at du kunne få nåde til at så en god sæd . . . Jeg véd, at du har haft det trangt før, da du var hjemme. Jeg véd også, at du nu har det godt i timelig henseende. Bryderierne, særlig fra autoriteternes side, må du tage med som vi andre, der er i trængsel. Der er en skanse, der skal tages. Og sligt kan ikke ske uden skrammer«. — 17/7: Konsul Amorsen har sendt telegram med anmodning om at komme. Samtidig sendes et skriftligt kaldsbrev af 16/7, formet af Mads Jensen og Amorsen og underskrevet af styrelsen: Amorsen, Chr. Eriksen, Mads Jensen, Finnemann, P. Skau. — Heri står:

» . . . Som sønderjyde og som virksom deltager i vor folkekamp indtil for få år siden vil De vide, at det er såre tunge kår, hvorunder vi lever, og at udsigterne for fremtiden synes dobbelt mørke for os, idet det er klart for enhver, som vil se, at målet, der tilstræbes, er udelukkelsen af vort modersmål af kirken, ligesom det alt er bandlyst fra skolen. Med dette for øje og besjælede af den alvorlige vilje efter evne at værne vort dyrebare eje, vort kristen- og folkeliv, er vi trådt sammen, mænd og kvinder, og har oprettet »Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn«, men mangler en ordfører.

Vi henvender os derfor til Dem, der som født her i egnen, hvorfra der nu kaldes på Dem, bedst kender karakterer og forhold, med den indstændige bøn og indtrængende anmodning om at vende hjem til os og overtage stillingen som kirkelig ordfører for os.

Vi kan ingen glimrende vilkår byde Dem, men sikre Dem med familie et nødtørftigt ophold, idet vi drager omsorg for, at De årlig i fem år erholder en løn af mindst 2.000 mk. Og da vi tror at vide, at De ikke søger Deres livslykke i magelige dage og heller ikke frygter kampen for sandheden og retten, håber vi, at De ikke afslår vor bøn, men trøstigt i Vorherres navn vil komme for at dele godt og ondt med Deres folk, der er stedt i nød og trængsel . . . «

Svaret af 4/8 lyder:

» . . . Allerførst mit inderligste og bedste ønske for »Kirkeligt Samfund«, at det må få velsignelse og lykke til at løse sin opgave. Ja, og så tak for den tillid, det har vist mig ved at kalde mig hjem som dets ordfører.

Der gives for mig intet højere mål og ingen større ære på jorden end dette at måtte få lov til at arbejde for og tjene det kristelige og i det hele det åndelige livs udvikling på min hjemegn og fødeegn. Kaldelsen til virksomhed for dette store og skønne mål i forbindelse med den længsel, der altid drager mennesker til deres hjemland, har efterhånden overvundet de store betænkeligheder ved at bryde op fra min stilling og gerning som præst blandt landsmænd i Amerika.

Ja, hvad vil det ikke sige at bryde op med en stor børneflokk fra Amerikas skoler, de frie amerikanske forhold, de lysere udsigter til livserhverv og uafhængighed, til prøjsiske skoler, kaserner og trangere veje til livsstilling . . .

Men nu er terningerne kastede. Jeg ser, jeg må hjem. Og det er en lettelse . . . «

Hjemrejsen i september foregår over København. Vognmand Eriksen har lovet at køre familien fra Haderslev til Anslet, skriver Mads Jensen i et sidste brev af 24/8. Hans lyse forventninger kunne vel vanskeligt blive fuldt indfrieede. De mere nøgterne afviste også hans »fantasier«. Men hvad stort sker vel overhovedet uden lyse syner, kan man spørge. Det gustne overlæg kvæler oftere det friske tiltag. En kendsgerning var det i hvert fald, at den berygtede sproganordning af 1888 fuldstændig havde forandret klimaet i den danske befolkning. Man var blevet vågen, fordi man nu tydeligt så tyskernes hensigt: kvælningen af det danske modersmål og dermed den danske folkesjæl. Derfor stod det nye frikirkelige fremstød på østkysten nu — anderledes end i Sundeved i 80'erne — under åndelig medbør.

Efter nogle dages ophold i barndomsbyen flyttede Thomsens så ind i konsul Amorsens hus i Skolegade. Det første lukkede møde med kredsen fandt sted i teatersalen 25/10 med fuldt hus. Amorsen indledte. Thomsen begyndte med trosbekendelsen og talte så — betegnende nok — ud fra beretningen om pinseunderet varmt og overbevisende om, at »Guds store gerninger endnu den dag i dag var nærværende, en arv, som det enkelte menneske under fuld ansvarlighed skulle tage op af. Kristentroen giver mod og kraft under alle slags prøvelser og tryk«. Efter talen lyste han velsignelsen over forsamlingen. Der sluttedes med Luthers kampsalme: Vor Gud han er så fast en borg. — »Tonen var fra præ-

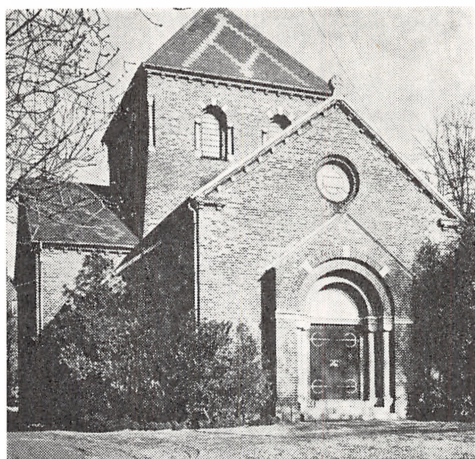
stens side slået rent an, sådan som den kom til at lyde under hele hans virksomhed«.

De regelmæssige gudstjenester begyndte i teatersalen 11/11 med god tilslutning, desforuden kristelige møder på egen, det første allerede 6/11 i Anslet, hvor stuerne ikke slog til, og videre i Christiansfeld, Djernæs, Vojens, Øsby og andre steder. Et møde i Fjelstrup kro blev forbudt af amtsforstanderen. Fra 1896 af kom Thomsen en gang om måneden til søndagsmøder i Åbenrå på hotel »Phoenix«, fra 1900 på »Folkehjem«.

En kristelig tale i teatersalen i 1896 om »Brødet« er trykt i »Mодersmaalets Søndagsblad« 1901, nr. 3.

»Dannelsen af en egentlig menighed skete først«, skriver Thade Petersen, »efter at Thomsen havde arbejdet i fem år herhjemme under opfyldelse af kræfter, man næppe skulle have troet ham i besiddelse af — og med et held, der vel nok til tider var en overraskelse for ham selv, og i hvert tilfælde var det for hans venner. Han havde bedømt forholdene fuldstændig rigtigt, da han ved sin afrejse til Amerika i et brev til Mads Jensen gav stærkt udtryk for det håb, at Amerika ville for ham være den nærmeste vej til Sønderjylland. Han havde derovre fået vejr under vingerne, og her hjemme var der imens vokset så megen trang frem, at han kunne finde forståelse for det vidnesbyrd, han havde at føre. Skønt han tog tungt på genvordigheder, navnlig dem, der havde deres grund i lunkenhed og ligegyldighed, havde han dog en forunderlig evne til at arbejde med håb under slige forhold«.

De tyske myndigheder søgte fra begyndelsen af chikanere det nye frodige frimenighedsarbejde på enhver tænkelig måde, bl. a. ved at true salejerne til at nægte udlejning til frimenighedens gudstjenester. Det gjaldt også teatersalen, som en ny tysk ejer snart overtog. Man planlagde derfor på Thomsens stærke tilskyndelse allerede i januar 1895 at bygge egen kirke i Skolegade. Og da man fra maj 1896 stod uden sal, måtte forsamlingerne afholdes i Thomsens små stuer, hvilket var yderst besværligt for alle parter, men så også satte fart i kirke- og præsteboligbyggeriet. Det gik dog yderst trægt med at få de nødvendige penge samlet. En dag gik Thomsen udenfor byen og bad til Gud om hjælp. Da han kom hjem, kom hans hustru ham glædestrålende i møde med den efterretning, at en sjællandsk bonde (ved pastor Johs. Clausens

Kristus-kirken i Haderslev.

formidling) havde skænket 10.000 kr. til kirkens opførelse. Da var sorgen slukket.

Da kirken under Thomsens energiske og kunstneriske bistand stod færdig i efteråret 1897, og menigheden 24/10 var samlet til en festlig indvielsesgudstjeneste i den korsformede Kristus-kirke, som man havde kaldt den, var den tyske politibetjent også mødt op i fuld udrustning. Han havde taget opstilling i koret og blev den første, som tog ordet. Han udtalte på tysk med henstilling til Amorsen om oversættelse til dansk: »Ich habe Ihnen, verehrte Anwesende, mitzuteilen, dass es polizeilich verboten ist, vorläufig bis auf weiteres Versammlungen in diesem Lokal abzuhalten, und ersuche Sie jetzt, das Lokal zu verlassen«. — Til oversættelsen føjede Amorsen til: »Kirkeligt Samfund vil hævde sin lovlige ret overfor dette forbud, men som rolige og lovlydige borgere bøjer vi os for det og går hjem«.

»Talen blev holdt af en politibetjent«, lyder Thade Petersens bedømmelse af dette usmagelige optrin, »der stod oppe i koret med pikkelhue på hovedet, sabel ved siden og revolver i bæltet. — Den tæt fyldte kirke med politibetjenten i kordøren — bedre billede har man ikke af kampen mellem den rå magt og det frie menighedsliv, ja, dansk åndsliv i Sønderjylland i det hele«. — Kirkegængerne måtte da indtil videre vandre forbi den stængte

Kristus-kirkens indre

kirkedør til søndagsgudstjenesten i den nye præstebolig bag ved kirken. Først efter 3 års forløb — med en foreløbig, men atter udsat afgørelse i 1898 — gav myndighederne efter højeste retskendelse af 11/5 1900 omsider nødtvungent efter. Det varede dog igen 4 måneder, inden den skriftlige besked nåede til Haderslev. Kirken kunne da endelig tages i brug søndag 16/9. Herefter steg også de kirkelige handlingers tal, da de nu kunne foregå i en »rigtig« kirke, hvad de traditionelt indstillede hjem jo foretrak.

Thade Petersen siger i sin ædruelige skildring, at der i Haderslev-kredsen ikke fandtes nogen videre kirkelig trang, der brød på indefra, som det havde været tilfældet i Rødding og Bovlund. Thomsen fik således som helhed en noget hård jordbund at arbejde i. Des mere må hans ufortrødne præstegerning på stedet frem mod skabelsen af en fast frimenighed anerkendes. Men med sine erfaringer fra Amerikas nybyggerksamfund var han »som skabt til en gerning netop i den kreds og under disse forhold«. Kirkebyggeriet havde naturligvis også aktiveret hjemmenes interesse. Han havde gennemkæmpet sine anfægtelser og ejede et stort fond af kristelig og menneskelig erfaring og kærlighed til at pleje det her fremspirende liv. . . .

»Og der har øjensynligt været velsignelse over Thomsens gerning«, fortsætter Thade Petersen, »Hans hjertelige, tankevægtige forkyndelse, bag hvilken tilhøreren altid føler en prøvet mands

Pastor Thomsen ved stranden med den næst yngste søn, Sigurd, på armen.

frejdige, sejrsglade, dådkraftige tro og dybe forståelse af menneskehjertets mangeartede rørelser, har ikke lydt forgæves i denne kreds. De uklare længsler og ønsker, der kaldte ham hjem, har lidt efter lidt samlet sig til en stadig voksende higen mod et mål, der vokser i klarhed, som tiden går. Og det er lykkedes ham at få dannet en menighed, der i ham ikke kun ser den kristelige ordfører, den helst vil høre, men den præst, den slutter sig til som sin og alene vil betjenes af ved bad og bord, og hvor det ellers monne være.«

Marie Skau, Sommersted, omtaler i sine breve fra disse år til

fru Stemann, Helsingør, jævnligt Thomsens præstevirke i Haderslev og omegn. Han talte også ved hendes mors begravelse i hjemmet i 1895: »Vi bliver mer og mer glade for pastor Thomsen i Haderslev . . . Hans øjne stråler, når han taler om den nye kirke.« At frimenighedspræsterne så ikke måtte kalde sig præster, men kun »talere« og ikke måtte bruge præstekjole, generede dem ikke. Nu stod de netop frem som én af kredsen, der i gudstjenestens time førte ordet om deres fælles Herre.

Da der i 1899 var gået 5 år, som aftalen lød på, og Thomsen stadig måtte savne dannelsen af en fast menighed i stedet for den uforbindende tilslutning fra de enkelte hjem, og kirken fortsat stod lukket, fik han påny opfordring til at komme over til sin gamle menighed i Fredsølle. Han fremlagde sagen for styrelsen. Og der blev talt om det med dem af medlemmerne, han havde været præst for, på et møde 14/12. Det viste sig da, at der var ca. 30 familier, der ville slutte sig sammen i en frimenighed og alene bruge ham som præst, hvad Thomsen krævede af dem som betingelse for at blive. Han traf da med glæde en ny overenskomst med disse hjem for de næste 5 år og fortsatte sit voksende virke.

Da kirken så året efter endelig kunne tages i brug, tilskyndede Thomsen også stærkt til kirkebyggeri i Åbenrå og Sundeved. De derværende frie kredse, som han betjente, gik også i gang med arbejdet og fik deres kirker rejst i 1903, da man samtidig ad retens vej vandt en indbragt sag om ret til brug af kirkenavnet, hvad myndighederne hidtil havde forbudt. Sundeved kirke i Stenderup, Nybøl sogn, tegnet af arkitekt Nyrop, blev indviet 2. søndag i advent, 13/12 1903, og Åbenrå 2. påskedag, 4/4 1904. Thomsen var som igangsætter naturligvis udset til at foretage indvielserne, men da var hans kræfter udtømt under arbejdets tyngsel og et svigtende helbred. Han kunne ikke være med, som han selv så brændende havde ønsket det. Han talte dog ved rejsningen i Stenderup 27/6, eftersom det var ham, der havde »oppet os mest til at tage fat.« — Fra foråret 1902 foreligger der to længere breve til Johannes Schrøder i Kolding som mellemmand, der viser Thomsens aktive, kunstneriske deltagelse i udformningen af tegningen til kirken i Åbenrå. Den skal passes ind i landskabet og »udtrykke i stilen, at det er en kirkebygning . . . Den skal være lys og venlig, indbydende.«

Thomsen havde i sin Haderslev-tid også en livlig forbindelse nord på til kredse i kongeriget, der aktivt støttede den sønderjyske kirkesag. Således pastor Ludvig Hertel, Nr. Lyndelse på Fyn, hvis fader havde været en fremtrædende dansk præst i Åstrup og Moltrup-Bjærning før 1864: »Jeg kender ingen dansk præst herhjemme med vanskeligere opgave«, skriver han i en julehilsen i 1895. Videre Carl Kruse, København, der havde været en taknemlig tilhører i teatersalen i Haderslev og nu i 1898 sender 400 mk. fra sønderjyske foreninger i hovedstaden: Vi vil »række Dem en vennehånd, idet vi i fuld forståelse af Deres arbejdes, Deres forkyndelses værd i Dem ser den mand, der vil komme til at hjælpe befolkningen til kirkelig klarhed og bevidsthed som og til national opvågnen og fasthed«.

Den tidligere kendte hospitalspræst i Haderslev indtil 1870, J. Johansen, Svanninge, der sørgede for stof til »Nordslesvigsk Søndagsblad« og selv kom til lukkede møder i Haderslev, sender i 1901 1.000 kr. som gave fra danske præster. Men han er ikke tilfreds med, at Thomsen har begyndt at udgive et eget søndagsblad som tillæg til »Modersmaalet«. Formentlig har tanken dog været at skabe et mere grundtvigskpræget blad, der jo så siden fortsattes af Thade Petersen med »Den nordslesvigske Kirkesag« fra 1907.

Den stærkeste forbindelse havde Thomsen nok med sin gamle ven og læremester fra Ryslinge, Johannes Clausen, nu i Vonsild: »Gud ske lov, at De blev«, skriver han. I 1900 omtaler han det afholdte sønderjyske møde i Askov, men vil have det fulgt op af et større i Kolding. Hans nye tanke er, at Indre Mission i kongeriget skal drages kraftigere med ind i støttearbejdet for den danske sag i grænselandet og da særlig søge forbindelse med Indre Missions kredse i Nordslesvig. De hidtidige drøftelser har ikke bragt noget resultat. Men nu vil han gennem pastor Tomasson, Horsens, se at få indremissionær Anders Stubkjær, Bording, til at rejse til Nordslesvig og optage kontakter. Indre Mission må tage fat på egen hånd, men skal skubbes i gang. Fælles optræden med grundtvigske mænd vil kun vække mistanke nord og syd for åen, hvilket sikkert var rigtigt tænkt.

Stubkjær, veteran fra 1848, kom da også villigt afsted i 1901 og opsøgte foruden P. K. Petersen, Sillerup, og H. P. Hanssen,

Familiebillede fra Haderslev-tiden: Sigrid, Kræsten, Rasmus Thomsen, Sigurd, fru Thomsen, Nanna, Gunhild. De to ældste: Magdalene og Hans er fløjet fra reden, den yngste, Ejner endnu ikke født.

præsterne Nielsen, Sommersted, og Tonnesen, Hoptrup. Resultatet udeblev ikke. De danske indenfor Indre Mission kom efter århundredskiftet mere og mere med i den folkelige og politiske kamp, hvilket tydeligt gav sig udslag ved valgene.

Ved sommertide kom der hyppigt gæster nord fra på besøg i præstehjemmet i Haderslev, også mange studenter. Alle blev venligt modtagne og informerede om stemninger og tilstande sønden å.

Thomsen blev også jævnligt selv indbudt til at tale nord på. Nævnes kan i 1899 til et julemøde i Kolding, i 1900 på Askov og Kvissel højskoler og hos Bruun i Levring. I 1901 deltog han i Bering valgmenigheds 25-årsfest og fortalte om den sønderjyske kirkesag.

Det er givet, at Thomsen sørgede for at give sine børn, 7 i tal, en kristen-dansk opdragelse og ungdomsuddannelse. De fik klaver-

undervisning og skabte derved en festlig musik- og sangtone i hjemmet. Alt legetøj lavede han selv til dem. Han var altid munter i deres kreds, siger de. Sine tunge tanker bar han for sig selv. Den tyske skole kunne de ikke unddrages, men hjemmets ånd var afgjort stærkere end skolens. Alle kom de til videre uddannelse nord på, et par også til konfirmation. Kendt er jo blevet sønnen Kresten Refslunds dramatiske bortvisning fra Haderslev Latinskole i 1902 sammen med klassekammeraten Anker Callø, fordi de på en klasseudflugt havde undladt at rejse sig under udbringelsen af en skål for Bismarck som »Nordslesvigs befrier«.

Om gudstjenesten i den lille frimenighedskirke fortæller fru Marie Petersen, født Lycke, plejedatter af den kendte ejendomsmægler, fhv. lærer J. H. Schmidt, Haderslev: De var hver søndag til gudstjeneste. Thomsen begyndte altid med bønnen: Kom sandheds ånd og vidne giv. Hans indtrængende prædiken gjorde et stærkt indtryk, ikke mindst i unge sind. Ligeså salmesangen. En inderlig højtid lå over søndagsgudstjenesten. En betagende prædiken ud fra hans yndlingstekst, Peters fiskedræt, et vidnesbyrd om den modenhed, han nu var nået frem til, stadig med minder fra hans egne oplevelser ved stranden med solopgangen af havet, er trykt i »Modersmaalets Søndagsblad« 1901, nr. 1.

Sygdom og død. Eftermæle

Rasmus Thomsen bød sig mere, end hans aftagende kræfter kunne holde til. Især de hyppige ture i åben vogn i al slags vejr ud i landet til møder tog på hans helbred. Da frimenighedernes fælles årsmøde i Haderslev den 1. søndag i advent 1903 var overstået, måtte han holde igen og sende afbud. Vinteren over gik det såre trægt. Og da sommeren ikke bragte større bedring, måtte han sidst i august 1904 lade sig indlægge på Diakonissestiftelsen i København. Overlægen, professor Paulli, gav til at begynde med ikke meget håb. Det viste sig at være en ondartet nyrelidelse, den uhelbredelige Brightske syge. Men med sengeleje og medicinsk behandling syntes der at indtræde en bedring, der dog pludseligt ind mod jul ved en influenza sattes til igen. Hen i det nye år viste sig uventet en ny bedring, der syntes at holde sig og give håb om at komme hjem i arbejde påny. Men da hjemrejsen så var fastsat

Den gamle Hans Thomsen i Anslet med sine fire stoute sønner: Rasmus, Mads (overlærer i Nykøbing F.), Kirsten (i Amerika), og Thomas, der fik stavn.

til 7/5 og sygevoغن bestilt, kom igen et tilbageslag, så udskrivningen måtte udsættes.

Hustruen var utrøstelig og stolede ikke ret på ægtefællens fremsatte forhåbninger i breve hjem, især efter at have fået fortalt en ytring af ham til en besøgende: »Jeg har det som zaren i Rusland. Han véd ikke, hvad morgendagen bringer.« Thomsen søgte at forberede hende på det værste: »Du skal styrke og hærde din sjæl imod græmmelse og bekymring. Skulle den dag komme, da jeg var borte, så bliver den dags arbejde at komme det over. — Du har den bedste lov til at håbe, at jeg kan komme hjem igen. Men bliv selvstændig og stærk under denne skolegang. Se åbent opad. — Lys og varme ind i dit sind, ellers ødelægges livet. — Du er ikke fattig, du har så meget, så meget at leve for. Jeg kommer, om Gud vil, hjem til jer, men mon jeg ikke kommer sikrest, når du kunne lære at se, at du har en stor rigdom at leve for — også uden mig? — Græd ikke.«

To af de ældste børn var i København og besøgte jævnligt deres far. Ligeså venner fra gamle dage. Juleaften bragte C. Nyrop og J. Schrøder fra vennerne en syvarmet lysestave, som tændtes til

hans glæde. Den var en gave til Kristus-kirkens alter derhjemme. Til sølvbrylluppet 21/2, da han havde det bedre, kom hustruen og blev i længere tid. Fra vennerne sendtes en festlig dannebrogsmappe med indklæbede markblomster og teksterne: I sne står urt og busk i skjul — Lyksaligt det hjerte i menneskebryst med frygt og håb. —

Karakteristisk for Thomsens videnskabelige åbenhed turde det være, at han på sygelejet ønskede sig til læsning den lige udkomne omstridte bog af professor Harnack, Berlin, om kristendommens væsen.

Vennekredsen i de 3 frimenigheder på østkysten sendte hjertelige takke- og opmuntringsbreve til sygelejet.

Thomsen kom dog hjem og håbede atter på hjælp fra sommerens sol og den friske havluft i sit sommerhus hos fiskerne ved Kjelstrup strand. Men sygdommen tog snarere til. Sidst i juli bragtes han hjem til Haderslev, til hustruens fødselsdag på Isted-dagen. Døden kom 8/8, da han lige var fyldt 56 år. På dødslejet sagde han til en ung besøgende journalist og ven, N. Petersen, det kendte ord: »Det er ikke nødvendigt at leve, men derimod at sejle.«

Jordefærden foregik 11/8 fra Kristus-kirken. Præsterne Poulsen, Lycke og Jørgensen talte. Jordpåkastelsen måtte foregå i kirken, da myndighederne ifølge Kiel-Konsistoriets anordning ikke tillod noget som helst offentligt ord på kirkegården ved udmeldtes begravelse. Et meget stort følge fulgte så i stilhed til graven — med to politibetjente lige efter kisten. Man havde i forvejen haft vanskelighed med at erhverve gravplads. Thomsen havde da sagt til sin hustru: »Så læg mig ned i plænen her uden for kirken.«

En høvding i Israel, en foregangsmand forud for sin tid, en banebryder i grænselandets danske frimenighedsbevægelse under tysk statskirkevælde var stedt til hvile. Alt for tidligt. Men som hans liv var også hans død et vidnesbyrd om den levende Kristus i menighedens fællesskab. En gylden sæd var sået i modtagelig hjertemuld og spirede til liv og vækst. Thade Petersen, hans fortrolige yngre ven og efterfølger, har nok skrevet det smukkeste og sandeste eftermæle om ham. (Højskolebladet 1905, 6/10).

Biskop V. Ammundsen, Haderslev, karakteriserer i sin over-

sigt i Sønderjyllands historie V, 1933, Thomsen kort: »Han var en betydelig mand med et bevægeligt sind, der let tyngedes, dog med en særlig sans for det spirende liv.« Frederik Schrøder, i sin tid præst i Fjelstrup, giver i »De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder«, 1944, følgende karakteristik: »Han var en stemningsrig natur, der af egen erfaring vidste, hvad sjælekamp er. Ydre modgang kunne tynde hans let modtagelige sind, men hans kække tro til det godes vækst og sejr bar ham alligevel oppe. Det var en enfoldig, sund og handlekraftig kristentro, han forkyndte«.

Ja, Thomsen er utvivlsomt én af de betydeligste præster, grænselandet Nordslesvig har fostret i skæbnetiden efter 1864. Både i kristelig dybde, kunstnerisk evne, frisindet indstilling og kirkelig indsats på dansk folkeligheds grund har han i sin forholdsvis korte virketid øvet dagens dåd.

KILDER og HENVISNINGER

Papirer og breve i familiens eje.

»Nordslesvigsk Søndagsblad«. Blicher: 1887, 27-34. Ewald: 1888, 1-6. Stavnsbåndet 1888, 14-19. Walt Whitman 1889, 15-18. Hjæmløs 1889, 15.

»Kirkelig Samler«, 1889, nr. 26 (amerikansk, vita).

»Kors og Stjerne«, 1889, 94, 1901, 05.

»Illustreret Tidende«, 1900, 30/9.

»Sønderjyden«, 1900, okt.

»Modersmaalets Søndagsblad«, 1901-04.

»Søndagsbladet«, 1902, 2/3 (Thade Petersen).

»Modersmaalet«, 1905, 9/8 (N. Petersen).

»Haderslev Avis«, 1905, 12/8 (jordefærden).

»Modersmaalet«, 1905, 30/8 (Mads Jensen).

»Søndagsbladet«, 1905, 1/10 (Johs. Schrøder).

»Højskolebladet«, 1905, 6/10 (Thade Petersen).

»Dannevirke«, 1905, 11/10, amerikansk (Ole Stevns).

»Sprogforeningens Almanak«, 1907 (Thade Petersen).

»Haabets Mænd«, 1923 (Thade Petersen).

»De sønderjyske Frimenigheders Historie«, 1924 (Thade Petersen).

»Sønderjyllands Historie«, V, 1933 (V. Ammundsen).

»De grundtvigske Fri- og Valgmenigheder«, 1944 (Fr. Schrøder).

Sundeved Frimenigheds protokol.

Marie Skaus breve til fru Stemann, Helsingør, 1887-97 (ejes af pastor emer. Detlefsen, Sommersted).

Skrunsagers privatarkiv, LA, Åbenrå (venligst meddelt af forstander Hans Lund, Tanderupgård).

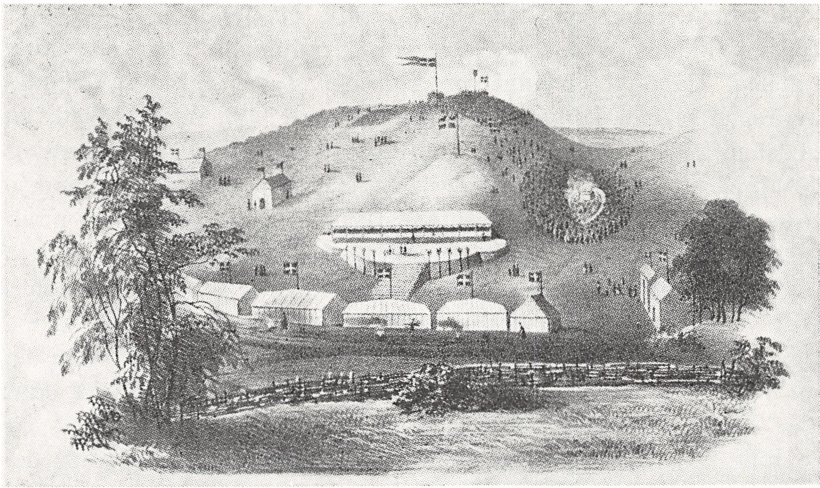
Laurids Skau og Goldschmidt

En skildring på grundlag af breve og artikler

Af *H. V. Gregersen.*

»Laurids Skau korresponderede med det halve Danmark . . . lige fra sit 20. år . . . og i meget forskellige retninger, med den danske sag som hovedsag«, hedder det et sted i et brev fra broderen Peder Skau,¹ og til dette »halve Danmark« har han givetvis regnet 1840'ernes liberale opposition, mænd som H. N. Clausen, Orla Lehmann, Carl Ploug, A. F. Tscherning og »Corsaren«s redaktør Meir Aron Goldschmidt. Laurids Skaus brevveksling med de tre førstnævnte »politiske venner« i hovedstaden er nu udsendt i bogform, og hans forbindelser med A. F. Tscherning er stort set tilgængelig i udgaven »Af Anthon Frederik Tschernings efterladte Papirer«, I—III, 1876—78, og ved offentliggørelsen af »Et par breve fra A. F. Tscherning til Laurids Skau« i Sønderjyske Årbøger 1963. Også hans brevveksling med Goldschmidt foreligger nu, nemlig — på nær et par nyfundne breve fra januar 1846 — i Morten Borups udgave »Breve fra og til Meir Goldschmidt«, I—III, 1963.

Laurids Skaus kontakt med Goldschmidt blev ikke langvarig. Den begyndte engang i 1844, noget før det store Skamlingsbanke-møde, og sluttede med »Corsaren«s standsning i 1846 og Goldschmidts påfølgende udenlandsrejse. I martsdagene 1848 stod de klart i hver sin lejr, og de synes ikke senere at have nærmet sig til hinanden. Goldschmidt omtaler overhovedet ikke Laurids Skau i sine »Livs Erindringer og Resultater«, I—II, 1877, ej heller Peter Chr. Koch, med hvem han vekslede nogle få breve.² Kun nævner han den skelsættende betydning, som Peter Hiort Lorenzens optræden i Slesvigs stændersal i 1842 fik for ham og hans samtidige.³ Forbindelsen mellem Laurids Skau og Goldschmidt blev således kun en kort episode i de to mænds tilværelse, og alligevel

»Festen på Højskamling d. 4. Juli 1844« kaldes denne litografi,
der findes på Frederiksborg Museet.

var der tilløb til en tilnærmelse mellem deres standpunkter, hvilket ikke mindst det ene af de nyfundne breve fra 1846 tyder på.

2: Digteren Goldschmidts navn vil for stedse være knyttet til Sønderjyllands historie på grund af hans deltagelse i Skamlingsbanke-mødet 4/7 1844. I sine erindringer har han betroet sine læsere, hvorledes festkomitéens anvisning af logi til ham hos en jøde i Kolding ramte hans sensible sind og fik vidtgående følger for hans forfatterskab såvel som for hans tale ved Skamlingsbanke-festen. Han skriver således følgende om festen, som han fejlagtigt henlægger til maj måned:⁴

»Denne fest var en folkelig besiddelsestagen af Sønderjylland, en højtidelig planten af flaget på dets grund, og som forholdene var, kunne det ikke ske i det sydlige Slesvig eller blot i midten, men tæt ved Jyllands grænse. Landingsstedet for os københavnere var derfor Kolding.

Overfarten var i sandhed skøn, fordi der var majdag i os som i selve naturen, det spirede i os med håb og glæde, den nye fuglesang lød, vi var i den danske nations forårmorgen og bar den med os.

Jeg havde levet ombord i fuldstændig og ublandet dansk luft, følt mig indoptaget i, del af den danske nationalitet, haft en lykkelig dag. Ud på eftermiddagen kom, hvad der vel også hændes andre, efter den lange selskabelighed en vis sindets træthed, en nedstemthed eller sørgmodighed, der forøgedes, da vi nærmede os Kolding, og det foreløbige mål fik form, blev mindre eller anderledes, end det var tænkt. Formodentlig blev jeg derved mere modtagelig for det forstyrrende eller skærende, da vi lagde til broen, og en mand trådte frem med velkomsthilsen og derpå med høj røst anviste hver af os bopæl, mig hos en jøde. Jeg havde naturligvis intet imod min ubekendte blodslægtning, men jeg følte det på den måde, at vi nu ikke længer var danske, der skulle til danske, men kristne til kristne, jøder til jøder, hver i sin bås. Det var jo ikke sådan ment, men med min sensibilitet opfattede jeg det sådan, og da Ove Thomsen⁵ tidligere på dagen havde foreslået mig, at vi slet ikke skulle blive i Kolding, men straks tage ud til Vonsild, ved foden af Skamlingsbanke, og nu fornyede opfordringen, tog jeg derimod, og vi forsvandt.

I visse måder var dette en lykkelig beslutning, thi der blev os en mageløs herlig aften til del i Vonsild kro. Vi sad på en trappe ud til haven og så et stort blus i det fjerne; det var et glædesblus tændt på Skamlingsbanke i anledning af vort komme. Der var i natten og dens blus noget romantisk, halvt krigersk, en luftning fra Valdemar Sejrs tid; vi var som fortropper af den danske befrielseshær. Mænd og kvinder kom og hilste på os og talte med os, som fremmede mennesker ellers ikke taler til hinanden. Vi lyttede til hverandres stemmer og fandt dem danske. Ordene var danske i slesvigsk mål. Medens det blev tyst om os, vedblev det store bål at brænde hist oppe, noget syntes at blive forkyndt mellem himmel og jord.

Men da vi så ud på natten skulle have et par timers søvn, kom den tanke, at nu var der i Kolding en familie, som jeg havde været uhøflig imod og måske følte sig krænket af mig, blodslægtningen, jøden, som om jeg ikke havde villet vedkende mig slægtskabet. Hvor var skylden, hos mig eller hos de ildesindede indkvarteringschefer? Jeg fik ingen søvn og var om morgenen som i feber. På Skamlingsbanke blev det ikke bedre. Deroppe på toppen, nærved talerstolen, traf jeg en bekendt, en litterat og døbt

jøde, der spurgte mig, hvor jeg var blevet af den foregående aften. Jeg fortalte ham det og tilføjede, at jeg nu kunne have lyst til at stige op på talerstolen og råbe ud til alverden, at jeg var jøde. Han sagde: Jeg vædder, at De ikke tør sige højt, at De er jøde. — Det kunne der ikke væddes om, men få sekunder efter stod jeg på talerstolen og sagde det til de mange tusinde mennesker: Jeg er en jøde, hvad vil jeg imellem jer?

Det var mit livs store spørgsmål, som jeg på begrænset, omhyllet, dunkel måde bar i mig og kastede ud.

Det blev mødt med et umådeligt råb: Jo, jo! velkommen! og de nærmeste rakte hænderne op imod mig. Dette burde have inspireret mig til, eller det kunne hos en anden have frembragt sand veltalenhed om nationalitet og frihed, men der var feber og disharmoni i mit sind — noget vredt og ondt ved siden af selvbebrejdelsen —, og jeg fortsatte med at forklare, hvorfor jeg som jøde stod der med dette: Fordi jeg bragte dem ordet »øje for øje og tand for tand«, fordi det ikke gik an, som foreskrevet fra anden side, at vende kinden til, når den blev slået, men slå igen på slesvigholstenerne, hårdt mod hårdt, ondt mod ondt, gøre gilde for dem, som de ville for os!

... På langt hold gav talen på Skamlingsbanke et stød til fortællingen »En Jøde.«

Peder Skau har fortalt Goldschmidts biograf Hans Kyrre,⁶ at der var et spottende smil om Goldschmidts mund og ironi i tonen, da han indledede med sit spørgsmål. Men Goldschmidts slutningsreplikker gik heller ikke upåagtede hen, da han omskrev det gammeltestamentlige gengældelsesord: »Når slesvigholstenerne vil give jer på hovedet, så skal I give dem lige så meget på hovedet... Derfor et hurra for et lystigt gilde med slesvigholstenerne på gammel-jødisk manér!«⁷

Man har i al almindelighed glemmt, at Goldschmidts tale på Skamlingsbanke fik et efterspil, som måske er forklaringen på, at pastor Marckmann over for Koch⁸ gav udtryk for, at det nok ikke var tilrådeligt at gøre brug af Goldschmidt ved næste års sammenkomst på Skamlingsbanke. Slesvigholstenske kredse udnyttede nemlig talen ved at slå mønt af den ukristelige moral, som her var anslået. »Jøden Goldschmidts frækhed at drage en parallel mellem kristendom og jødedom går desværre fra mund til mund og frem-

kalder endog hos den roligste og redeligste en sådan forbitrelse, at det kunne medføre de sørgeligste følger, hvis en sådan forhånelse af religionen og fædrelandet skulle blive gentaget«, hedder det ret omgående i »Altonaer Mercur«s referat⁹ fra festen.

For landsdelens kirkelige kredse var Goldschmidts ordvalg noget hidtil uhørt og på ingen måde egnet til at gøre den danske folkesag velanskreven hos kristeligt vakte mennesker. Det er måske ikke for meget sagt, at der går en direkte linje fra Goldschmidts tale på Skamlingsbanke i 1844 til den slesvigske præstestands altovervejende anerkendelse af den provisoriske regering i 1848. At Claus Harms's mange disciple ikke har kunnet godtage indholdet af denne tale, vidner efterstående indignerede skildring i »Flensburger Religionsblatt«¹⁰ om:

»Mange tusinde, som kalder sig kristne, har tiet til en tale, som blev holdt på Skamlingsbanke. Det var den tale, hvori en jøde for nogle uger siden antastede og hånede den hellige tale, som vi kalder Kristi bjergprædiken. I sandhed! siden Kristus vandrede her på jorden, er noget sådant ikke sket i kristenheden, og forfærdelsens mål er også fuldt i deres hjerte, som endnu elsker deres Frelser. I året 1844 turde en jøde tale således til mere end 5000 kristne. En frygtelig bespottelse hørte tusinde af kristne på hin høj, og de tav, skønt det dog kun havde været ret og pligt at stoppe munden på en sådan farisæer med hans talmudiske retfærdighed«. »Sønderborger Ugeblad« var ikke sen til at henlede opmærksomheden på, at heller ikke de tilstedeværende præster havde følt sig foranledigede til at gøre indsigelse. Hermed var der vel i særlig grad tænkt på Hans Wilhelm Hertel, Laurids Skaus gode ven, som var præst i Moltrup-Bjerning, men selveste Grundtvig havde også været blandt tilhørerne.

Laurids Skaus kristelige ballast tyngede ikke så stærkt, at han på nogen måde kunne føle sig stødt af Goldschmidts opfordring til at gengælde øje for øje, tand for tand; tværtimod, og han glemte da heller ikke Goldschmidts råd, da han aflagde beretning til denne om Peter Hiort Lorenzens slagsmål i »Borgerforeningen« i Haderslev.¹¹

3: Skamlingsbanke-stævnet indledede det personlige bekendtskab mellem Laurids Skau og Goldschmidt. Laurids Skau havde

været festens hovedtaler, og selv om Christian Flor havde forfattet talen, forstod Skau på sin egen måde at iklæde den oratorisk kraft. Alle, der har overværet mødet, har været enige om, at den blev holdt med stor dygtighed, og det var derfor selvfølgelig, at den blev modtaget med vældig begejstring, ikke mindst af de mange tilstedeværende københavnere, thi ingen af de ledende sønderjyder kunne hverken i tale eller form måle sig med den unge, stoute bonde fra Sommersted. Selv Skaus skarpeste kritiker, Peder Lauridsen, har senere måttet dømme: »Den unge Laurids Skau vil aldrig dø«. ¹²

Goldschmidt udgjorde i så henseende ingen undtagelse. I et brev til sin redaktørkollega Peter Christian Koch skrev han kort efter festen: ¹³ »... Hjertelig tak for sidst, kære danske mand. De gør Dem ikke nogen forestilling om det indtryk, jeg modtog; jeg har aldrig været så inderlig glad, så lykkelig som den dag, især i det øjeblik, da Laurids Skau talte. Thi hans tale var festens koncentration, dens brændpunkt; alle de andre taler kunne gerne have været borte. Det er en mageløs karl, den Laurids Skau; blot den megen virak ikke bedøver ham. Man har givet ham en for stor portion på eengang; man betænker ikke, at han ikke er vant dertil«.

Allerede på den tid var der altså nogen reservation i Goldschmidts bedømmelse af Skau. Om denne skyldes eget klarsyn, eller om han under Skamlingsbanke-mødet hos Koch har modtaget et vist korrektiv til den gængse Skau-begejstring, lader sig ikke oplyse, men vi ved, at Koch ikke betragtede den yngre og i ydre form og optræden langt sikrere Skau med udelt begejstring. »Lad det korte bekendtskab, vi har gjort, blive næret«, hedder det videre i Goldschmidts brev til Koch, og den tanke melder sig da, om Goldschmidt ville have udtalt sig så åbent om Skau til Koch, dersom han ikke havde haft fornemmelsen af, at en reserveret indstilling over for Skau ville blive optaget med velvilje af Koch.

Hans brev til Koch nogle dage senere ¹³ synes at bestyrke denne formodning, og selv virker Goldschmidt endnu mere sikker i sin opfattelse af Skau:

»Laurids Skau findes slet ikke omtalt [i »Corsaren«] i anledning af Skamlingsbanke-festen. Det er gjort med vilje. Midt under den virak, der omdufter ham, har han godt af en lille tilsidesættelse, en »memento mori«. Vore høvdinge begår en forfærdelig fejl ved

Meir Goldschmidt

at gøre for meget af Laurids Skau. De trækker ham op til sig, men derved risikerer de at trække ham fra bønderne, og hvad er Laurids Skau uden sin bonde-indflydelse? Gid man aldrig må komme til at fortryde denne adfærd. Jeg elsker og beundrer Laurids Skau, jeg anser ham for et mærkværdigt, genialt menneske; men netop derfor skal han behandles omhyggeligt«.

Goldschmidts brev skyldtes hans løfte om at overlade Koch 100 eksemplarer af »Corsaren« 1844 19/7 til uddeling blandt interesserede. Heri fandtes følgende om Skamlingsbanke-mødet:

»Danmarks stærkeste fæstning er anlagt på Skamlingsbanke. Oven på toppen af Højskamling er opkastet en redoute, der rigtignok kun er besat med seks kanoner, men, hvilket øjeblik det skal være, har man 12.000 mennesker til at betjene dem.

Disse 12.000 mennesker samles på følgende måde: bønderne fra Sommersted, Vonsild, Hjerndrup, Tyrstrup og Gram rykker først op og planter Dannebroge. Ved foden af bakken sejler dampskibet »Maagen« ind, besat med fynboer. Jyderne kommer frem fra Dalby hulvej og efter dem københavnernes under sangen: »Ur vägen, Moscoviter«.¹⁴

Armeen mangler kavalleri, men, når den kommer ind i Schleswig-holstein, vil den finde heste nok. Men forresten er armeen godt

forsynet; den har endog sin feltpræst, den gamle Grundtvig: den hvidhårede digter og præst, hvis tro tilhører kristendommen, hvis hjerte den nordiske hedenold; som før kampen taler fredens og velsignelsens ord og under kampen slår så godt som nogen.

Den danske hær er samlet på Skamlingsbanke. Du vil holde revy over dine soldater ved Horsens, kong Christian. Her er en hær, kong Christian, hold revy over den. Vagtblussene brænder i natten og lyser milevidt; de lyser efter dig, kong Christian«.

Kun med vendingen »bønderne fra Sommersted« var Laurids Skau blevet antydnet som deltager i Skamlingsbanke-festen, og han har naturligvis intet kunnet ane om Goldschmidts kritiske holdning. Tværtimod opretholdt Skau forbindelsen med Goldschmidt og besøgte ham endog under sit ophold i København i slutningen af 1844. »Glædeligt nytår! og god sejlads for »Corsaren«! Vil De på mine vegne ønske Deres karakteristiske far, interessante mor og skønne søster et velsignet nytår og mange glade dage, samt formelde dem min tak for den velvillige opmærksomhed, som de viste mig sidste gang, jeg var i København«, hedder det i slutningen af Skaus brev,¹⁶ der i øvrigt indeholder Skaus skildring af Peter Hiort Lorenzens slagsmål i »Borgerforeningen« i Haderslev.

4: Til Skaus dyder som politisk leder hører vel også, at han besad et klart blik for den folkepsykologiske betydning af den politiske satire. Hertil kunne han bruge Goldschmidts »Corsaren«, som i sin korte levetid fra 1840 til 1846 havde vundet ry ud over det ganske land som satirisk samfundsrevser. Ganske vist glippede hans første forsøg på at levere stof eller give tips om stof, der kunne egne sig for vittighedsbladet. Hvad det drejede sig om, ved vi ikke. Vi har kun Goldschmidts svar, et udateret brev,¹⁶ hvori det hedder: »Da vi følger det princip at omtale slesvigholstenerne så lidt som muligt, for at vore ord, når vi omtaler dem, kan have desto mere virkning, så har vi ikke kunnet benytte Deres ærede meddelelse, der omhandler en sag, der engang har været genstand for påtale i »Corsaren««. Brevet er åbenbart affattet, inden Goldschmidt lærte Skau personligt at kende, thi han slutter det: »Vel sandt, vi kender Dem ikke og ved altså ikke, om vi kan stole på Dem — imidlertid: den hånd, hvormed Deres brev er skrevet, er en gentlemans«.

Meget tyder på, at Skau har været mere heldig som bidragyder til »Corsaren« i anledning af Christian VIIIs besøg i Haderslev og omegn i sommeren 1844. I sit brev til Carl Ploug 1844 5/8¹⁷ siger Skau om denne rejse: »Ypperligt stof til »Corsaren«!« og i »Corsaren« 1844 16/8 læser man næsten i overensstemmelse med Skaus ovennævnte brev til Ploug:

»Jeg ankom, netop som kongen stod mellem de 40 sognefogder, og den lange Erich¹⁸ takkede kongen for patentet af 29. marts. Jeg var nærved at briste ud i en skoggerlatter af ærgrelse, da pludselig de andre sognefogder gjorde en næsten umærkelig bevægelse fremad, og en lille én blandt dem sagde: Ja, men det mener vi ikke. Kongen drejede sig uvilkårligt, og i amtmand Johannsen gav det et sæt, som om han fik sting. Nu påfulgte hin allerede andetsteds fra bekendte scene, da kongen sagde: Jeg er en dansk konge, og den, der siger, jeg er tysk, farer med usandhed . . .

Jeg var ikke i Hammelev kirke, men jeg fik en beretning derom fra første hånd. Det var på et hængende hår, at bønderne aldeles havde erobret kongen for sig mod Johannsen og consorter. Bønderne trængte under anførsel af Hans Skau (dette navn er ominøst i Slesvig) frem med [Algreen-]Ussingsk sejghed, klager på klager regnede ned som kartæsker, Kjær [herredsfoged Kier] tænkte allerede på retirade, amtmand Johannsen vendte alt ryggen, da kom et hjælpekorps, som sendt fra himlen: pastor Andresen angreb bønderne i ryggen som ditmarskerne fordum Valdemar Sejr ved Bornhoved, sprængte deres slagorden, trængte sig hen til kongen og skilte ham ved sin velsignelse fra bønderne.«

Første gang, vi med fuld sikkerhed er i stand til at fastslå Skaus paternitet med hensyn til stof fra Haderslev-egnen i »Corsaren«, er i anledning af dette blads omtale af »Slaget i Haderslev«, der pudsigt nok er blevet optaget to gange (1845 17/1 og 24/1) med samme ordlyd, men med forskellige tegninger. Skaus meddelelse om denne batalje er dateret 1845 8/1¹⁹ og har følgende ordlyd:

»I dette øjeblik var det måske dog ikke overflødigt at skrive Dem nogle linjer for at give Dem en autentisk beretning om den første batalje, der er forefaldet mellem danskerne og slesvigholstenerne, der foregik i overensstemmelse med Deres råd, som De gav os på Skamlingsbanke, det nemlig: »Når slesvigholstenerne giver os på hovedet, så skal vi give dem på hovedet igen o. s. v.«

*Lange Erich, der takker kongen
for patentet af 29. marts.
Tegning i »Corsaren« nr. 206).*

Vi var blevet enige om at holde os sammen for at passe på de rebelske faner, hvis man vovede at udhænge dem ved kronprinsens gennemrejse den 2. januar . . .

Da nu kronprinsen var ledsaget ud af byen, traf en del danske borgere og bønder sammen hos [Peter Hiort] Lorenzens svoger, gæstgiver Otto H. Schröeter, hvorfra vi trak løs til »Borgerforeningen« og gik ind i den offentlige skænkestue, hvor blot advokat Stibolt og to andre borgere befandt sig. Jeg forlangte en bolle afbrændt vin, som værten bragte os, og vi drak nu, i forening med de 3 slesvigholstenere, på et glædeligt nytår. Derpå sang man: »Norden, gamle Norden« m. m., fremdeles »Der er et land, dets sted er højt mod norden« o. s. v., hvorpå man drak kronprinsens skål. Jeg sad ikke tilbords hos de andre, men gik omkring og passiarede med de forskellige slesvigholstenere, som efterhånden var kommet ind (for at passe på, at der ikke lagdes råd op imod os.) Nu istemtes: »Vift stolt på Codans bølge«, og da denne var til ende, rejste P. H. Lorenzen sig og udbragte en skål for gamle Dannebrog, at den stedse måtte vaje stolt, til trods for alle oprørske faner og emblemer, o. s. v. Der var imidlertid trængt en flok slesvigholstensksindede borgere ind i stuen, hvoriblandt borgerofficeren Burmester, Raben — som tillige er postholder og var klædt i sin røde postholderdragt —, T. Schley. Disse havde uni-

form på, men spændte sablerne af og satte dem hen i en krog.

Da nu Lorenzen talte, begyndte disse herrer, der stod i en klynge henne ved døren, at bræge forfærdeligt, og nogle opslog en hånlatter; den, der brægede, efterlignede så naturligt fårenes lyd, at man skulle have troet, at det virkelig var får, hvis ikke man havde vidst, at det var Haderslev-borgere, som var kommet ind i stuen. Men herover blev Lorenzen formodentlig vred, thi han vendte sig nu fra bordet imod de brægende herrer og spurgte, om der var nogen iblandt dem, der hyldede de rebelske faner, så skulle de komme frem o. s. v.

Nu for de ind på ham og de andre danske borgere, som havde stillet sig ved hans side, og begyndte en meget respektabel nævefægtning. Lorenzen tog en stol og holdt for sig som skjold, men han slog ikke; derimod kom gæstgiver og postholder samt borgerofficer Raben, i sin røde uniform, og tømrede løs med begge næver, på hvem han kunne ramme. — Schley, der også som ovenmeldt er officer, udmærkede sig også i at slå.

Jeg tog ikke del i bataljen, men vedblev at passiare med nogle borgere, der ligesom jeg så på kampen; sommetider stod jeg stille og med korslagte arme stod og betragtede dette aldrig før sete skuespil.

Da netop larmen var stærkest, kom den lille tykke borger og værtshusholder Hans Bertelsen farende ind, og et øjeblik efter fik han bersærkergang; thi han tog en lystestage og slog dermed til alle sider på alt, hvad han kunne ramme, skånede hverken ven eller fjende, borde eller stole; og i denne fart formoder jeg, at han uvægerlig har truffet den gamle sadelmager Bungartz i hovedet, da jeg netop i dette øjeblik bemærkede, at han havde et sår i panden, der så ud til at være forårsaget ved et sligt våben, som det Bertelsen med så stor iver førte. Jeg bestyrkedes i denne tro derved, at ingen af de andre havde synlige våben at slå med.

En nordmand, som hjalp de danske, havde 4 slesvigholstenere fået ned på gulvet og slæbt i håret ud af stuen, men i døren kom en kæmpestærk bonde til og viftede disse 4 helte bort og således frelste nordmanden, der øjeblikkelig tog anstændig hævn. Nu ophørte tildels kampen, efter at omtrent 20 vildtyskere var hårdt sårede, hvorimod kun een dansker havde et synligt sår, og de fjernede sig nu alle, hvorimod Hans Skau fra Styding og jeg blev

Peter Hiort Lorenzen forsvarer sig under slaget i „Borgerforeningen“ i Haderslev. Borger og værtshusholder Hans Bertelsen angriber med en lyststage. (Efter »Corsaren« nr. 227).

ene tilbage for at sige ordentlig godnat, og tillige vise borgerne, at vi ikke var bange, endskønt vi kun var to personer«.

I »Corsaren« 1845 17/1, samt 24/1, har Goldschmidt i vid udstrækning benyttet Skaus ordlyd og vendinger, hvilket vil fremgå af efterstående udtog: »Derfra begav de [d. e. slesvigholstenerne] sig op i »Borgerforeningen«s lokale, hvor Peter Hiort Lorenzen med flere danske borgere og bønder ligeledes indfandt sig og forlangte en bolle afbrændt rødvin, i den hensigt at drikke den. Flere slesvigholstenerne kom til, og da Peter Hiort Lorenzen udbragte en skål for »gamle Dannebrog, der stedse skulle vaje stolt til trods for alle oprørske faner«, begyndte slesvigholstenerne at bræge så forskrækkeligt og med en sådan virtuositet, at man skulle have troet, det var virkelige får.

Peter Hiort Lorenzen blev nok vred over dette uskyldige tidsfordriv, thi han vendte sig om og sagde, at hvis nogen holdt med de oprørske faner, kunne han træde frem. De gjorde mere, end han bad om — de sprang frem, de for frem, de styrtede frem og løs på ham og de danske. Peter Hiort Lorenzen greb en stol, hvormed han holdt angriberne fra livet, men på de andre punkter af stuen opstod et hårdnakket håndgemæng.

Da slaget rasede på det stærkeste, kom borger og værtshusholder Hans Bertelsen ind, og straks blev han grebet af bersærker-

gang. Han greb en lysestage og slog dermed den første den bedste. Skæbnen ville, at denne skulle være hans egen ven, regiments-sadelmager Bungartz, i det mindste har man senere fundet hr. Bungartz med et sår, hvori lysestagen passer.

Denne lille episode, hvori regimentssadelmager Bungartz blev slået til ridder af lysestagen, havde ingen videre indflydelse på slagets gang. Det rasede fortsat, og mærkeligt var det da at høre, hvorledes slesvigholstenerne, der i begyndelsen havde skældt ud på tysk, alt som de blev varme, talte dansk, og hvorledes Peter Hiort Lorenzens parti besvarede begge sprog med gammeldanske prygl.

Striden antog et øjeblik en ren skandinavisk karakter. Fire slesvigholstenerne havde fået fat i en nordmand, der var med de danske, og hvem de ret syntes at ville vise, hvor liden fordel nordmændene vil have af en union. De kastede ham omkuld og slæbte ham ved hårene for at kaste ham ud. Men her viste sig ret krigslykkens ustadighed, thi i døren mødte dem en dansk bonde, og efter et øjebliks kamp var det ikke nordmanden, men slesvigholstenerne, der kom udenfor.

Efter at tyve vildtyskere var blevet mere eller mindre sårede, sagtnedes kampen, og endelig kunne de danske kampere på valpladsen . . . «.

Goldschmidts egen tilføjelse i omtalen af denne episode, hvormed Peter Hiort Lorenzen i virkeligheden beseglede sin egen politiske dødsdom, er det lille hib til skandinavisterne, som Goldschmidt ikke havde meget tilovers for.

5: I de følgende måneder var der tavshed mellem Skau og Goldschmidt, men denne tavshed havde vel først og fremmest sin årsag i det politiske dødvande, der var indtrådt i forbindelse med Peter Hiort Lorenzens pludselige død i marts 1845. For Skaus fremtid var denne begivenhed noget afgørende, for trods sin ungdom blev han nu anset for at være lederen af den danske opposition i Nordslesvig. »Syvstjernen« i København skaffede ham midler til køb af en større gård i Hovst i Vilstrup sogn, hvilket var en forudsætning for at blive valgbar til stænderforsamlingen. »Ved Lorenzens død er der lidt et tab, som især er føleligt med hensyn

til den stænderske virksomhed. Men de danske slesvigere har endnu en talsmand i deres midte, som derhos er i den egentligste betydning den danske nationalitets naturlige repræsentant. Laurids Skau, udgået af en kernefuld bondestand, er af byrd og dannelse ren dansk, og forsynet har i ham givet en forening af egen-skaber, af åndens og talens gaver, der gør ham til en folkerepræsentant i ordets højeste betydning og anviser ham en mærkværdig stilling i den nærværende tids krise«. Således lød de ord, hvor-med »de syv«s indsamlingskomité præsenterede den nye leder af den danske bevægelse.²⁰

Goldschmidt tav foreløbig til al denne virak, men med »Corsaren«s omtale af Skamlingsbanke-festen 1845 18/7 fik hans tanker mæle.²¹ Skau havde atter været hovedtaleren, men hans tale var denne gang noget mat. Den var nærmest formet som en oversigt over årets vigtigste begivenheder, og herunder hyldede Skau den unge kvinde, der under navnet »Frøken Valgerda«²² havde henvendt sig i et åbent brev til den tyske professor Ernst Moritz Arndt. Goldschmidt havde allerede tidligere i »Corsaren«²³ i en ironisk henvendelse til Kochs »Dannevirke« hævdet, at pseudonymet »Valgerda« dækkede over en mandsperson. Kvinders offentlige optræden var jo dengang noget højst usædvanligt. Nu tog Goldschmidt tråden op, da han i en endog meget kortfattet omtale i »Corsaren« af Skamlingsbanke-festen skrev »Frøken Valgerda! — Man kan mærke på Laurids Skau, at han kommer meget til København, siden han nu sågar kalder et mandfolk frøken«.

Skaus svar forelå prompte:²⁴ »Af »Corsaren« ser jeg, at De antager Valgerda for et mandfolk (hvis jeg nemlig forstår Dem rigtigt), og jeg må derfor til berigtigelse heraf fortælle Dem, at jeg ikke alene ved et tilfælde lærte at kende Valgerda,²⁵ da jeg rejste hjem fra København, men så endog koncepten til den afhandling, som fra hende sendtes til »Fædrelandet«, og efter den times samtale, jeg havde med hende, at dømme, er det slet ikke utroligt, at hun selv ikke alene har skrevet, men også forfattet hele brevet til Arndt. Dette var grunden til, at jeg brugte hende for at give mændene på hovedet, uden at jeg personlig udsatte mig for vore uslinges raseri . . . At jeg i København har lært at kalde et mandfolk frøken, vidste jeg ikke, før De nu fortæller det«.

Videre i brevet beklager Skau, at Goldschmidt ikke denne gang

»kom til Højskamling«. Festen i år ville i virkeligheden have været mere i Deres smag, end forrige år, og talerne var ingenlunde lange eller mange, hvilket De jo ikke kan lide.« Til slut meddeler Skau, at han har sendt Goldschmidt en beretning om Liedertafelfesten ved Haderslev, og den findes også benyttet af Goldschmidt i »Corsaren« 1845 1/8.

Men Skaus brev har en efterskrift, og den er næppe blevet tilføjet så tilfældigt, som Skau søger at give det udseende af. Oven over sin meget kortfattede notits om Skamlingsbanke-festen²⁶ havde Goldschmidt nemlig placeret en artikel med overskriften »Om pengeindsamling til offentlige mænd«. Uden at nogen er nævnt ved navn, hedder det heri til slut: »Når nu en mand fremstår, en begavet, kraftfuld, højhjertet mand, og han virker aldeles gratis, så ved man nok, hvorledes folk er. Man har en underlig respekt for ham, men man ærgrer sig i grunden over, at man skal have denne respekt... Men, når man f. eks. giver en sådan mand 11.000 rbd., for at han kan købe en større gård og holde forvalter og således kunne rejse til København, så tit det skal være, og holde taler på enhver tid af dagen, så rejser folk over for at høre hans festtaler med en ganske anden, med en ren og ublandet fornøjelse. Så siger man ved hvert godt hib, han giver fra sig: Det har jeg betalt! Jeg har s'gu dog glæde af mine penge.«

Skaus efterskrift²⁷ har følgende ordlyd: »Jeg blev, efter at brevet var afsluttet, gjort opmærksom på, at jeg sigtes i »Corsaren« for at have fået 11.000 daler som løn for min offentlige virksomhed. Jeg skal blot hertil bemærke, at jeg ikke har fået een skilling, og at jeg har købt gården uden at have forlangt penge. Derimod har man forlangt af mig, at jeg skulle gøre mig valgbar til stænderne, hvilket jeg lovede under den betingelse, at man skulle sikre mig et lån under sådanne betingelser, at jeg ikke ved min ejendomsforandring skulle blive en ødelagt mand. Så meget troede jeg at skyldte kone og børn, og jeg indser ikke, i hvad hensigt De fortæller sligt, da det kun skader mig i min virksomhed herovre, uden at det i nogen anden henseende kan gavne. — I øvrigt indrømmer jeg rigtigheden af Deres bemærkning, at danskere er i den grad forfængelige, at de ikke vil høre sandheden, når de ikke får betalt derfor, for at de dog kan smigre sig selv ved den indbildning, at de har fremkaldt det ved penge.«

Laurids Skau

Men Skaus brev er kommet for sent, hvis det har skullet have nogen indflydelse på Goldschmidts bedømmelse, eller snarere: Goldschmidt har følt, at han endnu ikke havde skrevet sig fri af dette emne. Resultatet af hans overvejelser blev en artikel i stor opsætning, hvori han først dømmer Skau og søger at kyse ham med en rival blandt hans egne, en tidligere højskoleelev, men dernæst så usminket som muligt siger sin mening om det liberale københavnske borgerskabs holdning til Skau og den sønderjyske sag.²⁸

Laurids Skau og Peter Ravn

(En erindrings fra Skamlingsbanke).

Hvor glad blev jeg ikke, da jeg så Laurids Skau bestige talerstolen! Her, tænkte jeg, bliver du da endelig forløst fra efterveerne af den ugelange skandinaviske barselsstue. Jeg kendte Laurids Skau fra ifjor; jeg kendte hans lette tankegang, der lod sig følge uden spring; hans kernefulde udtryk, der ikke var plumpe oldtidsbrokker; hans varme og hjertelige foredrag, der aldrig steg ned til moderne pathos. Men, ak hvor forandret! Laurids Skau er ikke længere bonden fra Sommersted; han er en af de køben-

havnske halvstuderede. Det, han havde at sige, var derfor kun nogle elegante og galante ubetydeligheder.

Men stille, I har intet at bebrejde ham. I har gjort ham til, hvad han er, lige så vist som I var udelagte i, hvad han var. I har bedøvet ham ved jeres akklamation, myrdet ham ved jeres feteringer. Den gamle kultus, I bereder enhver nogenlunde fremragende personlighed, har heller ikke forfejlet sin virkning: den har nivellet ham. Men, som sagt, hvad kan han derfor? Da I rakte ham jeres hånd, anede han ikke, i hvilket vantrevet broderskab han indførtes.

Som jeg nu stod der mismodig og forstemt, da så jeg et tegn på Nordslesvigs manddom: det fødte atter en taler. Peter Ravn besteg talerstolen. Tænk jer en mand, der ikke er i besiddelse af det profetiske seerblik, der mangler »det af vid og ægte nordisk skæmt idelig gennemkrydsede dybsind«, der ikke forkyndte en eneste dumdristig spådom til at besegles af de ørkesløse jabrødre, der ikke fremsagde en eneste pikant grovhed, der, for at jeg skal sige alt, endog var uvidende om, hvilken betydningsfuld effekt man opnår ved først at lade stemmen synke ned til en hvisken og derpå med et barsk åsyn lade den som en uvejrssky rulle hen over mængdens hoveder. Tænk jer, den mand forstod dog at gøre én varm om hjertet; hans sprog var enfoldigt, men hjertelig varmt; snart alvorligt, snart efter lejlighed en smule spøgende, men aldrig sentimentalt-højtideligt eller kældermands-vittigt. Han sagde ikke andet, end hvad han følte.

Gid han må bevares Danmark ren og uforjasket! Gid han derfor aldrig må se København; gid han for alting vil sky de store byer, hvor så mange tusinde lømler går og vrøvler fra morgen til aften.

6: Goldschmidts åbenlyse angreb har naturligvis ikke kunnet undgå at gøre indtryk på Skau, og det fremgår da også af et brev til Carl Ploug,²⁹ hvori han antyder, at Koch muligvis står bag ved Goldschmidts handlemåde. »Vi har vor ulykke med Koch. Det er et djævelsk menneske, som søger sin glæde i at sætte splid, hvor han kan... Jeg har en sagte anelse om, at Koch står i god forståelse og ivrig korrespondance med »Corsaren«, og at han ikke

er ganske uskyldig i, at både du og jeg skal holde for. Det er dog morsomt, sådan som Goldschmidt har fået lyst til vor pels, men det er imidlertid ikke så vanskeligt at forklare, thi forfængelighed og skinsyge er vel også det ondes ophav. Han kan imidlertid skade mig mere end dig, fordi jeg har ikke så dannet et publikum at bevæge mig iblandt«.

Heri havde Skau utvivlsomt ret. Goldschmidts satire har virket langt stærkere i det sønderjyske provinsmiljø end i den akademiske verden, som Ploug tilhørte, men Ploug har rigtignok også måttet holde for i adskilligt flere tilfælde.³⁰ I sin gengivelse af Plougs optræden ved Skamlingsbanke-festen³¹ har Goldschmidt truffet både sin egen tids og senere tiders folketalere på kornet, og den skal derfor hidsættes her. Foruden at være et bidrag ud over det sædvanlige til Skamlingsbanke-mødernes historie vil den tillige danne den fornødne modvægt imod det ensidige indtryk, som beskæftigelsen alene med forholdet mellem Skau og Goldschmidt vil kunne skabe:

»Der var en stor fest på Højskamling. Unge og gamle, mænd og kvinder, folk fra det ganske Danmark var samlede. Og her herskede fryd og glæde, taler og sang, og man var mellem hinanden brødre.

Og iblandt det meget folk var der også en kandidat fra København. Og samme var vant til, når han lod sit ord høre, at finde stormende bifald; og han tav stille.

Og folk undredes såre, og de talte med hinanden derom og spurgte hinanden, hvorfor han tav.

Men han grundede på, hvorlunde han skulle finde ord, som var bedre end de andres ord. Thi han var ærgerrig og ville ikke, at andre skulle vinde større ære end han, der var kandidat og herre i åndens rige.

Og alt folket så, at mørke skyer hvilede på hans pande. Og de søgte at forjage disse, og de vidste, at han gerne ville holde taler, og råbte derfor til ham: tal!

Og kandidaten rejste sig fra sit sæde og så med barsk blik på folket. Men folket nøs, hostede og rømmede sig, thi det ville, at hans ord skulle lyde over det ganske land og ikke forstyrres af utidig hosten, nysen og rømmen.

Og kandidaten tav, til alle var blevet stille, og han tav noget endnu, og alle stod forventningsfulde.

Og endelig lød hans tordenrøst, idet han spørgende sagde: Gives der et dansk folk? Og han tav nogen stund.

Og folket, som undredes over hans ord, tav også, og da det havde grundet nogen tid og ville svare ja, begav det sig, at han selv svarede: nej.

Og det forundrede folk undredes endnu mere, da han gav dette svar, og den ene så på den anden og tænkte: Hvad mon dette betyder? og hvad mon der nu vil følge?

Men kandidaten tog ordet, og han sagde: Skal der blive et dansk folk, da må denne anledning, som har forsamlet os, stifte det, og de slesvigske bønder blive skabere af det.

Og nørrejyderne undrede sig, og fynboer, lolliker og falstringer og sjællændere, ja selv slesvigerne gjorde det samme, så der var forundring over forundring.

Thi de troede alle at udgøre et dansk folk, og da de nu hørte, at det ikke var tilfældet, blev de alle til hobe meget ilde stemt, undtagen de slesvigske bønder, som følte sig stolte over det, at de skulle blive stamfædre for det vordende danske folk.

Og damerne betragtede de slesvigske bønder, og de hviskede til hinanden og lo.

Og der blev spist, og der blev drukket, og der blev sunget og der blev udbragt skåler.³² Og alle, både mænd og kvinder, blev meget lystige og glade, undtagen falstringerne og lollikerne, fynboerne og sjællænderne og alle dem, som ikke var udvalgte til stamfædre for det vordende danske folk.

Og de klogere af disse grublede og grundede. Og de fortrød nu, at de havde sagt til kandidaten: tal! Thi de indså alle grant, hvilke farlige følger det ville have for land og rige, når hans ord blev bekendte over al verden.

Og de kloge blev bange. Og jo mere de grundede og eftertænkte kandidatens ord, des mere bange blev de«.

7: Knud Fabricius har i sin redelige vurdering af Laurids Skau i den store Sønderjyllands Historie³³ fremhævet Skaus hjælpsomhed over for sine venner som et smukt træk i hans karakter. »Han kunne også tåle at høre sandheden, der ikke altid blev meddelt

ham på en lige skånsom måde«. Disse ord finder deres bekræftelse ved Skaus holdning til Goldschmidt i tiden efter dennes kritik. Goldschmidt har åbenbart 1845 12/8 sendt Skau et brev³⁴ for at mildne indtrykket af sine udgydelser i »Corsaren«, og Skau besvarede dette brev nogen tid senere:³⁵ »Kære ven! Deres brev af 12. august overbeviser mig om, at jeg tør bruge denne overskrift, thi af venner får man alene sandheden at vide, og det er sjældent, jeg på så god en måde er blevet gjort bebrejdelser. Jeg kan i det mindste ikke opdage noget i Deres brev, der vidner om andet end godt, og så fordærvet, som både De og andre måske tror, jeg er, så er jeg dog endnu ikke kommet så vidt, at jeg er døv for sandhed, ligesom jeg heller ikke bliver vred, selv om den åbenbare miskendelse ligger klart for mit øje, men kan endnu med naturlig ro og sikkerhed skelne mellem disse modsætninger«.

Der skulle unægtelig en god portion selvtillid — for ikke at sige ukritisk selvtilfredshed — til for at finde sig i alle de »sandheder«, som Skau atter og atter og med større eller mindre grund måtte indkassere fra repræsentanter for det offentlige liv, men uden disse egenskaber havde han vel heller aldrig fået mod til at ombytte det tilbagetrukne liv i landlige omgivelser med sin udadvendte tilværelse. At han heller ikke selv ønskede at blive slået i hartkorn med folk, som de er flest, fremgår med al ønskelig tydelighed af den »livshistorie«, der findes blandt hans efterladte papirer,³⁶ og hans forsøg på at forklare sine private forhold for Goldschmidt³⁷ som baggrund og undskyldning for hans handlemåde er i virkeligheden en forløber for den »livshistorie«, som han skrev langt senere:

»Fra min tidlige barndom, da jeg var 2 år, har jeg været på en forunderlig måde tilsidesat både af forældre og lærere. Ingen af disse forstod at behandle en sådan karakter som min, jeg var en underlig original, man kaldte mig en særling, anså mig for stiv-sindet, fordi jeg før lod mig prygle end veg et skridt fra det, jeg bildte mig ind, var ret. Jeg havde et hurtigt nemme og læste meget; men i mit 10. år dristede jeg mig til at protestere imod noget vrøvl, som skolelæreren kom frem med, og følgen var, at jeg fik prygl, og da dette ikke hjalp mere, end at jeg næste dag begyndte på det samme igen, så var følgen atter, at jeg fik prygl, og således gik det, til jeg var 14 år. Hjemme anså man mig for en balstyrig

knægt; jeg gjorde de forvovneste galskaber, tæmmede de vildeste heste, havde overordentlige kræfter, og det eneste, som man sommetider lagde mærke til, var, at jeg var påfaldende godmodig, så at jeg aldrig kunne tåle at se nogen lide, og gav den sidste skilling bort, når dette kunne hjælpe. Følgen heraf var, at jeg aldrig havde penge, og dannede derved en modsætning til min broder, som aldrig gav en skilling til bedste. Man kaldte mig en ødeland, og mine forældre behandlede mig som en sådan. De eneste mennesker, som lige til jeg blev konfirmeret elskede mig, var fattige og små børn, — de første, fordi jeg ikke alene gav dem, hvad jeg selv havde, men bad for dem hos far, og stjal endog i fornødent fald pølse og brød o. s. v., når jeg ikke kunne få noget med det gode; — de sidste, fordi jeg forsvarede dem mod de stærkere, og derved ofte selv fik prygl, men havde også ofte den tilfredselse at sejre over overmagten, fordi jeg var stærk og glubsk tillige.

Fra mit 14. år gik jeg i Klosters skole, og denne gamle praktiker forstod bedre at tumle mig. Han tog mig fra ærens side, da han snart indså, at magten nyttede intet, og jeg blev fra den vildeste til den roligste dreng på mindre end et halvt år. Jeg gjorde stor fremgang i kundskaber, læste endog Voltaires skrifter og blev derved til en slags fritænkner, endnu inden jeg kom af skolen. Historien var mit yndlingsstudium, og Munthes fædrelandshistorie kunne jeg på fingrene. Men Kloster grundlagde tillige i mig et gedigent had til embedsmændene, der har vedvaret indtil denne dag. Da jeg var konfirmeret, beskæftigede jeg mig med at læse aviserne samt hjalp min strenge far med sognefogedforretningerne, og fra den tid begyndte min far at tro, at jeg dog måske endnu kunne blive til noget. Min far var en dygtig forretningsmand, og jeg lærte snart af ham, at det ikke altid gik rigtig til, og nu studerede jeg hele nætter i arkivet, hvoraf jeg kom til kundskab om, at vor hele bestyrelse var et sandt mismask af usselhed.

Omsider kom »Dannevirke«, og jeg greb bladet af alle kræfter under armene. I mit 20. år var jeg allerede gårdmand og fattigforstander, og da sognet netop havde processer med andre kommuner i den tid, så blev jeg meddelt fuldmagt til at gennemføre disse på sognets vegne, og inden jeg var myndig, havde jeg allerede plæderet 18 gange for retten imod vore storsnudedede advokater; thi jeg både skrev og talte selv og ville aldrig bekvemme mig

til at bruge sagfører. Lykken var mig huld; jeg vandt alle sagerne, og tillige stor anseelse. Min senere virksomhed er Dem tildels bekendt.

Efter denne — alt for lange — beretning vil jeg gå over til det, jeg egentlig vil skrive om, og jeg tror nu, at De kan se, hvad jeg ønsker, det nemlig: at jeg fra tidligste barndom har så at sige måttet stå på mine egne ben.

Som følge deraf er jeg temmelig sejlglivet, og når jeg også ligesom andre mennesker kan gøre mig skyldig i fejl, så håber jeg dog, at den grundkarakter, som fra de tidligste år er ligesom fremtvungen, ikke så let lader sig bortblæse; thi jeg er ikke dannet af bøger eller fuldproppet af munkelatin, men udviklet i praksis, og jeg har også gjort den erfaring, at de, som smigrer mest, er de farligste fjender, og de, der truer mest, er ikke værd at frygte for.«

Den alvorligste anklage, som Goldschmidt offentligt havde rejst med sit indlæg om Skaus optræden på Skamlingsbanke, var påstanden om, at Skau havde forladt sit hjemlige miljø, og snart tilsluttede også Orla Lehmann sig denne klage i et privat brev til Skau.³⁸ 1840'ernes Danmark var endnu i så høj grad et stænderdelt samfund, at en bonde een gang for alle var bundet til sin herkomst, og borgerskabet i København — tilmed byens liberale borgerskab — tålte ikke, at Skau forstod at optræde som en af deres egne — og kunsten at agere forstod han jo til bunds! —, men denne afvisning var også begrundet i frygten for, at han derved skulle tabe ansigt blandt sine egne standsfæller. Det var jo som »den stolte riddersmand i bondekoft«,³⁹ at han var blevet udbasuneret over for offentligheden.

Over for Goldschmidt søgte han at retfærdiggøre sig over denne anklage ved at fremføre følgende:⁴⁰

»At jeg både i det ydre og indre skal være vendt bort fra min stand, er en miskendelse; thi vel har De grund til at dadle min tale på Skamling, måske også enkelte ytringer i det private liv, men De må ikke derefter dømme mit indre, thi fordi jeg begår enkelte fejl, er jeg ikke fortabt, eller rettere, tabt for sagen, og det ville være for stor fordring, når De eller nogen ville forlange, at jeg skulle være fejlfri. Hvad nu det ydre angår, da kan det måske med nogen sandhed siges, at jeg ikke antyder »en bonde«, når jeg er i København, men med ikke mindste ret, når jeg er i Slesvig,

thi her taler jeg og klæder mig som de andre bønder, ja meget simplere, og benytter mig ikke af ydre midler for at få indflydelse, men snarere ved mit had til aristokrati og bureaukrati, som jeg viser i alle handlinger, sætter mig i respekt ved vore demokratiske bønder.

Hvad københavnernes siger om mig, er i grunden ligegyldigt, men det er derimod ikke ligegyldigt, hvad bønderne siger, hvorfor jeg også både viser mig som en bonde og altid arbejder i bondestandens tjeneste.«

Ved læsningen af Skaus lange retfærdiggørelsesbrev vil mange måske trække overbærende på smilebåndet, men det skal selvfølgelig bedømmes på baggrund af den tids forhold og med Skaus udsatte post i tankerne, og der er vel heller ikke tvivl om, at hans udtalelser i brevets sidste del om sit forhold til bønderne har været ægte nok og også er blevet følt som værende i overensstemmelse med sandheden. Kontakten med Goldschmidt fortsatte derfor uanfægtet af, hvad der havde været dem imellem, ja Skau leverede endda nye bidrag til »Corsaren«. Det sidste stykke, som han påviseligt har søgt at få optaget i Goldschmidts ugeskrift, blev ledsaget af et længere brev,⁴¹ hvori Skau oplyser en del om de karikeredes karakteristika. Allerede i tidligere beskrivelser af haderslevske forhold havde de hyppigst omtalte fået tillagt visse faste tilnavne. Amtmand Friedrich Johannsen var således »Sultan«⁴² og herredsfoged Otto Kier hans »Storvezir«;⁴³ i forlængelse af disse navne har Skau da kaldt konrektor Volquardsen for »Mufti«. Brevets indhold taler i øvrigt for sig selv, men af Skaus slutningsbemærkninger vil man kunne forstå, hvorfor Goldschmidt ikke har turdet tage det pågældende indlæg. I udtoget skriver Skau følgende:⁴⁴

»Hoslagt noget til »Corsaren«. De ved jo nok, at jeg ikke kan skrive ganske således, som De kan bruge det, men så får De jo selv at lappe derpå. Det værste er, at fortællingen om den patriotiske slesvigholstenske forening er temmelig lang; den ville ellers i sin helhed virke fortrinligt. Den rammer nemlig de allerømmeste steder og støtter sig overhovedet til virkeligheden. At amtmanden og Kier er hovedmænd og hemmelige ledere, især den sidste, ved De sagtens, og at kirkekassens klingende mønt, som er under

Kiers bestyrelse, bliver trolig benyttet, har [De] vel sagtens også hørt.

Min hovedhensigt er nu at benytte »Corsaren« som det sikreste middel til at afværge, at ingen bønder går ind i foreningen, hvilket måske dog ellers kunne ske, fordi det ingenlunde er svært for en embedsmand, når han har sølv til hjælp, at overliste og narre den uoplyste bonde. Men når han ser, at foreningen således vorder tiltrukket, så vil han vogte sig, så meget mere, som det er imod hans demokratiske natur at arbejde i fællesskab med despotiske bureaukrater.

De nødvendige tegninger overlades naturligvis til Deres omsorg; Kier er ridder, lang og smal, med en stor næse. Meyer er ligeledes en lang rækel, med briller på næsen, da han næsten slet ikke kan se. Dr. Marcus er en lille mand med korte krumme ben og briller på. Muftien er konrektor Volquardsen, forhen redaktør af »Lyna«, nu medarbejder; han er puklet både for og bag, lille bitte, og en skinhellig kæltring. Præsidenten [sognefoged Nicolai Heinrich Posselt i Frørup] er en stor svær mand, forhen sømand, nu ejer af en gård. Sekretæren [Joh. Fr. Lorenzen i Jegerup] er ejer af en lille ubetydelig ejendom, meget drikfældig, dygtig tyk i ansigtet med store øjne, der ligesom hænger ud af hovedet; og så er han noget korpulent. Glarmester Müller er et af de mest foragtede mennesker i Haderslev og må anses for menneskehedens udskud. Forhungret er han også, og hans kone er et offentligt fruentimmer. Da han nu er medlem, så syntes jeg, det var en alvorlig hån, når man lod ham og [landinspektør] Tiedemann figurere sammen.

At sætte Kier bag et skærmbret syntes mig en god idé, da han virkelig er den værste djævel af dem alle herovre. Han er tillige despot af grundsætninger, en fanatisk bureaukrat og en listig ræv. S. Holst er en uhyre lang mand, der taler tåleligt tysk. Flere oplysninger behøver De vel ikke for at lave karrikaturer.

Siden 1836 har vi arbejdet på at rive kirkekassen ud af Kiers klør, men endnu er det ikke lykkedes for os. Nu har han dog fået ordre fra kabinettet om at indsende alle regnskaber for de sidste 20 år; men dette hjælper jo ingenting. Kunne jeg have fået fat i dem, så skulle vi få snurrige ting at se; men de vil sagtens stedse blive hemmelige for mig. —

Naturligvis er det ikke gået således til i den patriotiske forening,

som jeg har fortalt; men dette gør vel ikke noget i København. Kunne man her få fat i mig, så var jeg om en hals. De må forandre så meget, De lyster, men De må selvfølgelig også stå til ansvar. Men der er vist ikke stort i vejen, thi jeg tror ikke, nogen vover at angribe Dem ad rettens vej.«

8: Årene fra Peter Hiort Lorenzens nationalpolitiske demonstration i den slesvigske stændersal i 1842 til borgerkrigen i 1848 mellem danske og tyske i den gamle fælles helstat var i udpræget grad en overgangstid med brydninger mellem gammelt og nyt. På mange måder varslede disse år om, at noget nyt ville bryde frem, men tidens ledende mænd stod ofte famlende og usikre over for, hvad fremtiden bar i sit skød. Mening stod over for mening. Ikke alene stod danske og tyske over for hinanden med krav om at sætte skel ved Eideren eller Kongeåen, men selv blandt den nye tids mænd fandtes der nogle, som satte deres lid til, at frihedskravet lod sig forene med bevarelsen af helstatens politiske status, således som man havde taget den i arv fra tidligere slægtled.

Arvefølgespørgsmålet stod for den tids mennesker som noget aldeles afgørende for det danske monarkis fremtid, ikke mindst efter at håbet om en fortsættelse af den oldenburgske kongeslægt måtte opgives i løbet af 1844. Allerede kort efter nytår 1844 havde Goldschmidt rejst hele dette spørgsmål i en artikel med overskriften »Hertugen af Augustenburg«. Heri hedder det bl. a.:⁴⁵

»Hvad vil den gode hertug af Augustenburg? Står han der blot til stads for at lade sig beundre med sin hertugkrone? O nej, hertugen af Augustenburg er som bekendt den mand, hvis devise er »Ej blot til lyst«, men også til fordel. Han har noget i sinde, den gode hertug af Augustenburg.

Er da tiden kommet, hvorom vore liberale blade har drømt: Da han, understøttet af statholderen og den højstkommanderende i hertugdømmerne, hans broder, vil lade sig proklamere til storhertug af Nordalbingien og lade den forjættede sol skinne over sit land Slesvig-Holsten; da Güllich, Beseler og Tiedemann skal indtræde i hans paradys, da Falck skal være hans historielaver og Todsens trompeter ved hans garde?

Nej, tværtimod! Han står der med fredens oliegren: Slesvig og Holsten skal aldrig skilles fra Danmark; de skal alle tre udgøre

eet land, eet folk, have een Gud og een konge, og denne konge skal være — hertugen af Augustenborg.

Ah! — — —

Derfor var det altså, at han i sin tid erklærede, at han elskede det danske sprog så højt, ja talte det i sin families skød; derfor er den danske nationalitet i Slesvig blevet udryddet med »Lyna«s ild og »Itzehoer Wochenblatt«s sværd — for at skaffe hertugen af Augustenborg et bredt fodstykke til at stå på, når han træder op som tronprætendent.

Det står der, i »Kieler Correspondenzblatt«, at det danske folk vist ikke vil tage i betænkning at holde med hertugen af Augustenborg, når det tager hensyn til de »nærværende personligheder« (hertugen af Augustenborg og prinsen af Hessen).

Så har du da to tilkommende konger at vælge mellem, danske folk, og Gud give, at du nu lignede en pariser-opera-danserinde.

Når hun har to eller flere tilbudere, så giver hun den fortrinnet, der byder mest.

Lad os holde auktion — hvem byder mest? — Vi kan lige så godt sælge os selv som lade os sælge, endsige give bort.

Byd da, I lysthavende!

Hvem er mest dansk: hertugen af Augustenborg eller prinsen af Hessen? — Gud skal vide det.

Hvem er bedst anbefalet? — Hertugen af Augustenborg anbefaler sig selv, prinsen af Hessen anbefales af Rusland.

Hvem er mest liberal, prins Wilhelms søn eller hertugen af Augustenborg? — hvem giver en konstitution, republik, anarki? — byd, mine herrer, byd, inden hammerslaget falder!

Lyksalige Danmark, du, som hidtil har været så lykkelig under een konge — du kan få to. Hvilken lyksalighed vil det blive!... For fremtiden skal der altså ikke eksistere slesvigholstenere, ikke engang danske — augustenborger eller hesser er løsenet...«.

Omend på skrømt var tanken om den augustenborgske hertugs tronkandidatur hermed fremført i al offentlighed, og den slags gik naturligvis ikke ubemærket hen. Forsigtigvis gemmer Goldschmidt sig dog bag ved et skærmbret ved at sige til censoren: »Spids ikke øren, kære justitsråd Reiersen, slik Dem ikke om munden med håbet om en beslaglæggelse, fordi vi siger, at vi heller ikke ønsker

Anton Frederik Tscherning.

prinsen af Hessen til konge — De begriber da, at vi ønsker vores egen kronprins og hans lige nedstigende slægt.«

I maj 1844 forlod kronprinsesse Mariane imidlertid sin gemal — den senere Frederik VII — uden at have opfyldt sin mission at skaffe Danmark en tronfølger, og den danske offentlighed måtte nu se i øjnene, at der ikke ville blive nogen »lige nedstigende slægt«; det oldenburgske kongehus ville uddø med Frederik VII. Spørgsmålet om, hvem der engang i fremtiden skulle arve Danmarks trone, var dermed akut. Ved tronfølgeordenen af 1853 31/7 blev det som bekendt den senere Christian IX, der havde haft prins Wilhelm af Hessen-Philippsthal som formynder, og som i 1842 var blevet gift med Louise, en datter af landgreve Wilhelm af Hessen-Kassel. Men som antydning af Goldschmidt var den augustenburgske løsning af tronfølgespørgsmålet endnu ved midten af 1840'erne en mulighed, som man ikke ganske kunne lade ude af betragtning.

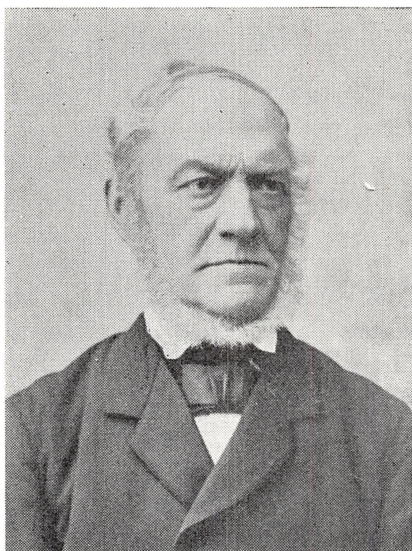
A. F. Tscherning var således inde på tanken i det selvsamme år. I foråret 1844 havde han lært hertug Christian August personligt

at kende og modtaget det indtryk af ham, at han var en fyrste, »som med megen alvor beskæftiger sig med statens anliggender, som så fuldkomment har begrebet borgerfrihedens høje betydning, at han endog kan kalde til sit selskab og søge at underholde sig med en underordnet mand [som Tscherning selv], der kun rager frem over den almindelige hob ved den åbne modstand, han viser mod flere af de af fyrster hyldede, som retsgrundlag påkrævede politiske forudsætninger« ... »Hvor mægtig en indflydelse måtte det ikke udøve på vort politiske liv, når der i hovedstaden fandtes en samlingsplads i samfundets højere kredse, hvor en så fri, en så uforbeholden forhandling af forholdene kunne finde sted; men hvor langt er vi ikke herfra endnu!« Således lød nogle af de sætninger i et takkebrev, som Tscherning i begyndelsen af 1844 sendte hertugen.⁴⁶

Brevvekslingen mellem hertug Christian August og Tscherning fortsatte endnu i 1845,⁴⁷ men på sin flere måneders bryllupsrejse gennem Jylland og Nordslesvig i efteråret 1845 opsøgte Tscherning ikke hertugen, skønt han var blevet opfordret dertil.⁴⁸ Derimod havde han 1845 19/9 et møde i Haderslev med professor Christian Flor og Laurids Skau.⁴⁹ Ved denne lejlighed er den augustenburgske tronfølgemulighed rimeligvis blevet drøftet mellem de tre, thi Skau siger senere i sit brev til pastor H. W. Krog-Meyer i Ulkebøl,⁵⁰ som han havde udset til sin kontaktmand hos hertugen: »Til hele ideens realisation er en forbindelse mellem hertugen og tvende offentlige personer nødvendig. Disse er professor Flor og kaptajn Tscherning«.

Skau kunne ikke slippe denne drøftelse af sine tanker, og snart ser man ham tage initiativet til et forsøg på at få dem sat under debat. På en af sine mange rejser til København har han gjort Goldschmidt delagtig i, hvad sagen drejede sig om, ja foreslår ham endog i et brev, skrevet efter hjemkomsten, at tage med på den påtænkte færd til Als.⁵¹

»Siden min hjemkomst har jeg næsten været syg hele tiden, og når jeg også en dag imellem har følt mig stærk, så har jeg dog ikke turdet vove mig ud på den rejse, jeg talte med Dem om. Nu er jeg dog nogenlunde rask igen og har derfor i sinde snart at afrejse til Als. Men De talte jo om at ville komme herover i julen; hvad bliver dette forehavende til? Vi kunne jo dejligt have rejst

Carl Ploug.

sammen til Als, eller hvorsomhelst det skulle være. De kunne trænge til og have godt af en sådan udflugt, og jeg havde da ikke savnet en interessant rejsefælle. Thi De må vide, at jeg hører ikke til den slags kristne, som De har skildret i »En Jøde«; i den henseende er jeg, som De vist ikke tvivler på, ganske fri for fordom, medens jeg derhos må tilstå, at der rigtignok findes mennesker blandt mine trosfæller, som De fuldkommen rigtig har skildret. Mit valgsprog er forresten: »Jude, Heide, Muselmann — ist er brav, sei mein Mann«.

Skulle De endnu ikke have opgivet rejseplanen, da skriv med omgående post, og jeg skal da vide at træffe et sådant arrangement, at jeg — efter fattig lejlighed — kan være det bekendt, og De være fornøjet dermed. At De forbliver i mit hus, så længe De kan, og at De benytter det, som var det Deres eget, anser jeg som en naturlig selvfølge. Vel har jeg det ikke videre brillant; men ligesom jeg er overbevist om, at det ikke er den slags behageligheder, som kunne drage Dem til Slesvig, således tror jeg på den anden side at kunne skaffe Dem et venligt og hyggeligt opholdssted som også hjertelige og godmodige mennesker at tale med. Min kone, hos hvem ingen vil opdage nogen fuldkommenhed i det ydre, men der-

imod et ædelt, kærligt og godmodigt indre, ville glæde sig over at være Deres værtinde; — og mine sønner, — ja de kender jo ikke Goldschmidt, men jeg tror, De i disse små poder vil finde sunde, kraftige vovehalse, der nok i sin tid kan blive brugbare. Se, kære Goldschmidt! her har De en beskrivelse af min familie; kom nu og se, om den er rigtig.«

Det kan ikke påvises, om Skau under sit Københavns-ophold også har informeret Carl Ploug om muligheden af at få en augustenburgsk tronfølge, men da deres korrespondance først igen tager fat i marts 1846,⁵² synes der at have været dem noget imellem. Muligvis har Ploug da skarpt afvist de tanker, som Skau havde gjort til sine, ligesom Skaus ovennævnte sygdom også i første række synes at have været af psykisk art. Han klager således over ikke at have mødt »den fordums venlige modtagelse« under sit ophold i hovedstaden.⁵³ Det er også betegnende, at Orla Lehmann blot fik en antydning af, hvad planen drejede sig om.⁵⁴ Tscherning derimod var den, der blev udførligst underrettet, idet Skau sendte ham en genpart af det brev, hvori han henvendte sig til sin kontaktsmand, præsten i Ulkebøl.⁵⁵

I brevet til Krog-Meyer findes nøglen til, hvad tankerne gik ud på: Hertugen skulle på sin ældste søns vegne gøre krav på arveretten til Holsten, mens han selv skulle indgå forlig med det danske kongehus og derved forberede en tronovertagelse i Danmark og Slesvig. Blev dertil hertugens anden søn gift med en svensk prinsesse, ville »mange skandinaviske hoveder vindes« for sagen.

Nægtes kan det ikke, at den fremsatte plan i nogen grad vidner om politisk diletterteri, men Laurids Skau stod ikke alene med ansvaret for, at den blev fremsat.⁵⁶ Tscherning var i hvert fald i det hele velvilligt indstillet over for de fremsatte ideer.⁵⁷ »Jeg anser kampagnen på Als for meget vel begyndt; kan det blive et middel til at overtale slesvigholstenerne om tåbeligheden og uholdbarheden af deres bestræbelser såvel for at danne et selvstændigt rige Slesvigholsten som især for at sætte dette under tysk varetægt, så har De vist vel«. Senere føjer han dog advarende til: »Vi må også vogte os for, at vor færd i nogen måde får skin af intriger, vore modstandere må vide så godt som vore venner, hvad vi vil, først derved vinder vore meninger styrke«.

Goldschmidts reaktion har hidtil ikke været kendt, eftersom

hans to efterstående breve, der her bringes in extenso, hidtil har befundet sig blandt familien Skaus privatpapirer.⁵⁸ Som man vil se, undslog han sig nok for at tage med, men gav i øvrigt sit bifald til planen:

Kjøbenhavn, d. 10de Januar 1846.

Kjære Laurids Skau!

Ret megen Tak for Deres venlige Brev og for den gjæstmilde Indbydelse. Desværre, jeg kan ikke komme ud af Buret, jeg maa blive, indtil jeg engang kan blive afløst. Da jeg fik Deres Brev, blev jeg saa utaalmodig efter at komme ud, at jeg i flere Dage ikke duede til den mindste Forretning. Nu er det gaaget over — man kan finde sig i Alt.

Hvordan staaer det med Helbredet? Jeg kunde tydelig mærke af Deres Brev, selv om det ikke havde staaet der med tydelige Ord, at De ikke var rigtig oplagt, at De befandt Dem lidende. Op Dem, Mand! Ikke forknyt, fordi det gaaer Sneglegang!

Nu har »Fædrelandet« da faaet aaben Understøttelse⁵⁹ og bliver holdt. Herregud, og slige Folk skal man agte! De tage 1400 Rbd. ud af et Selskabs Kasse til Dem selv. De er i godt Selskab, Laurids Skau.

Lev vel, vær hilset fra Deres hengivne

M. Goldschmidt.

D. 29de Januar 1846.

Kjære Skau!

Megen Tak for Deres Villie og Hensigt med at lade Lorenzen⁶⁰ sende mig de omtalte Cigarer. Det gjør mig kun ondt, at han havde indpakket dem i en Kasse af nyt Træ, der gav dem en saa verderstyggelig Afsmag, at jeg ikke kunde ryge en eneste. Kassen staaer her nu, og jeg veed ikke, hvad jeg skal gjøre med den. Jeg vil derimod særdeles gjerne have nogle *fine* Cigarer i en Kasse, der ikke lugter ilde.

Angaaende Deres omskrevne Reise og dens Grund, da giver jeg af ganske Hjerte mit Bifald til hele Planen, som jeg alt tidligere har sagt Dem. Jeg er beredt til, paa enhver lovlig Maade at kjæmpe for den, ligesom jeg maaskee er den første Danske, der offentlig har slaaget paa den Streng. Et eneste Venskabs-Raad er jeg saa fri at give Dem: Gaa ikke dybere ind paa Sagen end, at De hvert

Øieblik kan trække Dem tilbage! Thi husk vel paa, at hele Sagen er rigtignok nu aldeles lovlig, men, erklærer Regeringen sig i Arvefølgesagen i en anden Retning — hvad Gud forbyde — saa var Dem: Høiforræderi. Tro heller ikke, at noget Skridt, De gjør, bliver skjult længe. Vær, som der staaer i Skriften, snild som en Slange og uskyldig som en Due. Det er et mandigt, stolt og hæderligt Hverv, om det lykkes, men der hører ikke blot Ærlighed og Loyaltitet, men ogsaa den fineste Kløgt til for at arbeide til Sagens Fremme. Kunde gennem en høi Dame A[ugustenborgeren] og Kongen blive enige om Sagen,⁶⁰ og fik De det Hverv at forberede Gemytterne, saa vilde jeg gjøre et Spring heelt op til Loftet af bare Glæde. Thi jeg holder dog en Klat af dette fordømte regn- og sludfulde Land. De kan derfor tænke Dem, med hvilken Interesse jeg venter paa nærmere Efterretninger. Skriv nu snart til

Deres Ven
M. Goldschmidt.

Laurids Skaus henvendelse til hertug Christian August løb ud i sandet, og dette blev ikke mindst tilfældet, fordi hertugen frygtede, at der stod andre kræfter bagved, som ville lokke ham ud af busken. Hertugen havde vel ogsaa på det tidspunkt knyttet sig alt for nøje til den slesvigholstenske sag til, at den foreslåede ordning ville have haft politiske muligheder. Som det ses af efterstående brev til Goldschmidt,⁶¹ indså Skau ogsaa dette:

»Det var sikkert et år for sent, jeg kom til Als. Arvefølgesagen, med hvad dermed står i forbindelse, har været afgjort forinden, og hertugen har opgivet håbet om at opnå noget og har sikkert ikke mod nok til [at] vove ny operationer i en anden retning end den, han hidtil har fulgt. Nu trækker han sig mere og mere tilbage fra alle og indtager blot en fornem adelig godsejers standpunkt, ligesom man fortæller, at han arbejder på sine døtres giftermål med Danmarks mægtigste godsejere, nemlig Reventlow på Lolland og Frijs på Frijsenborg. Efter et rygte er amtmand og kammerherre Scheel udnævnt til præsident i den slesvigholstenske regering, hvilket endmere tyder hen på, at statsenhedsprincippet⁶² fornemmelig spøger i regeringens hoved; thi Scheel er en royalistisk despot, der ventelig med magt vil kue enhver bevægelse for at fremkalde en fuldstændig politisk død. Under sådanne omstændig-

heder er det let muligt, at vi indlader os på en slags alliance med de af vore modstandere, som i demokratisk henseende er ærlige, for med fælles kraft at møde en fælles fjende. Jeg agter derfor at røre op i retsvæsenet og forlange edsvorneretten, også med hensyn til politiske forseelser. Da denne institution er alle konstitutionelle staters helligste palladium, så må man naturligvis vente en frygtelig modstand, først af bureaukratiet, fordi juryen er dettes grav; dernæst af juristeriet, som ikke kan finde sig i det simple »skyldig« eller »ikke skyldig«, og endelig af kongen, fordi denne institution er af en altfor liberal natur, o. s. v. Jeg ved intet bedre at gribe til i en slig politisk sovetid, hvor alle fordringer er skrinlagte, fordi man æder, drikker og sover godt. Vi skal her i landet piskes ikke med svøber, men med skorpioner, inden vi vågner til politisk liv.«

9: I vor tid er »Corsaren« jo mest kendt på grund af de angreb, som dette blad fremkom med mod Søren Kierkegaard, og det er vel også dette forhold, der må anses for grunden til, at Goldschmidt i oktober 1846 afstod »Corsaren«⁶³ og tog af sted på en flere måneders udenlandsrejse. For Goldschmidts forhold til Laurids Skau betød denne rejse i virkeligheden, at forbindelsen mellem dem ikke blev genoptaget senere. For Skau havde hovedformålet med kontakten vel også været ønsket om at benytte »Corsaren« i kampen mod slesvigholstenerne.

Skaus sidste bidrag til »Corsaren« handler om »Festen på Gram«.⁶⁴ Gram slotshave var et yndet udflugtssted i pinsedagene. I 1846 endte festlighederne imidlertid med, at elever fra Ribe latinskole og Rødding højskole kom i håndgemæng med slesvigholstensksindede elever fra Haderslev latinskole, efter at de to parter først havde indledt en art sangerkrig. »Hoslagt sender jeg Dem noget, jeg i en fart har sammenskrevet i anledning af festen på Gram . . ., som De mulig kan bruge i »Corsaren«. Krogh og hans sønner trænger hårdt til tugtelse, fordi de er alle aristokrater, despoter og slesvigholstenske vindbøjtler . . .«⁶⁵

I »Corsaren«s version af de stedfundne begivenheder hedder det bl. a.:

»I flere år har det været skik, at man på anden pinsedag er kommet sammen for at more sig i Gram slotshave. Også i år var

der folk af alle klasser, bl. a. »Sultan« Johannsens søn og hans ven stenhuggeren, således også kammerjunker Kroghs to sønner med deres ven, inspektør Nissen, som de på denne dag havde gjort til politimester. Fra det øjeblik, da man havde givet Nissen politistokken i hånden, var han ikke længer et menneske, han var et væsen af spiritus og ild...

De to unge adelsmænd v. Krogh var trådt ind i et telt, hvor nogle harpespillerinder spillede og sang. Ved en folkefest er man nedladende, man kan tilsidesætte den stive etikette, der påligger Slesvigholstens vordende regering, man indlader sig i passiar, man bliver varm; idet den ene harpespillerinde har sunget en glimrende bravour-arie, rejser man sig begejstret, griber hendes harpe og synger, for at også hun skal blive henrykt, med dyb følelse og sværmerisk ild: »Schleswigholstein meerumschlungen«. Med denne sang er det nemlig, at slesvigholstenerne udtrykker deres kærlighed...«

Da sker der det, at »de unge danske bønder besvarede sangen med: »Danmark, dejligst vang og vænge«. Midt i hr. v. Kroghs idyl lød altså krigstrompeten til ham...

Ved krigsråbet strømmede fluks slesvigholstenske skarer til teltet, og imidlertid havde »Danmark, dejligst vang og vænge« ført danske til teltets anden side, unge bønder, højskoleelever fra Rødding og primanere fra Ribe. Og da hr. v. Krogh nu så sine skarer, så, at de var tidobbelt talrigere end de danske, greb han endnu engang harpen og sang en triumfsang, og dette var en sang, hvilken inspektør Nissens umusikalske øre opfattede som det vilde, sønderrivende skrig.

Nissen kom altså styrtende ind; han vaklede, han var purpur-rød, rød som druens blod, for at tale poetisk... Philip Nissen lod sig ikke sige to gange, at danske i hertugen af Augustenborgs stater havde sunget »Danmark, dejligst vang og vænge«... og styrtede mod de danske.

Nu må man imidlertid lægge mærke til terrænet: De danske stod i klynge uden for teltet, og man kunne kun komme til dem ved at passere en temmelig smal dør. I denne dør kom Philip Nissen ved sin uforsigtige fremrykken i klemme, medens hele den slesvigholstenske hær, højt syngende og blind af raseri, slog løs bag ved ham. Philip Nissen ville vende s'g om for at slå sine ven-

ner fra sig, men han sad som sagt i klemme og måtte slå på de danske, som ikke gjorde ham den ringeste fortræd og tværtimod medlidende råbte: »Hold op!« Men slesvigholstenerne, som troede, at de bad om pardon, slog kun endnu heftigere løs på Philip Nissen. Nu brølede Philip Nissen »Schleswigholstein meerumschlungen« for at tilkendegive, at han blev omslynget og maltrakteret på alle kanter, men hans hær misforstod også dette signal og hørte deri det sædvanlige sejr- og kampråb, dens begejstring steg til et sandt raseri, og den slog med næsten overmenneskelige kræfter, indtil endelig Philip Nissen sagte stønnede »Schleswigholstein meerumschlungen« og sank halvdød ned«.

10: Goldschmidts store udenlandsrejse fra efteråret 1846 til efteråret 1847 betegner det afgørende vendepunkt i hans indstilling til tidens nationalpolitiske problem. Han havde ude i Europa lært et land at kende, hvor forskellige folkeslag formåede at leve fredeligt sammen, nemlig Schweiz. Et dybt indtryk havde forhandlingerne i Berns kantonalforsamling gjort på ham: »Begge parter forstår tysk og fransk, men de tyske medlemmer taler tysk, og de franske svarer på fransk«. ⁶⁶ I Schweiz havde han fundet konflikten mellem nationalstatstanke og humanitetsprincip løst på en for alle parter tilfredsstillende måde, og han vendte tilbage til Danmark med den faste overbevisning, at en demokratisk helstatsordning måtte være fremtidens løsning af det dansk-tyske problem, ⁶⁷ men dermed kom han i strid med hele den danske liberale opposition, for hvem det nationale mål var grænsen ved Eideren.

Ved det første store Casino-møde 1848 11/3 talte Goldschmidt derfor for døde øren, da han advarede imod, at man i København søgte »at indlemme Slesvig i en konstitutionel forbindelse med Danmark uden at spørge det slesvigske folk«. ⁶⁸ Hans ord vakte voldsom larm i salen, og dirigenten L. N. Hvidt afbrød ham for at minde ham om, »på hvilket sted han stod!« Efter nogen hyssen lykkedes det ham igen at komme til orde, hvorefter han afviste tidligere taleres sammenligning mellem Slesvig og de andre danske landsdele. Hvis Lolland ville i forbindelse med Sverige, måtte man have lov til at tvinge det bort fra en sådan tanke, havde man sagt, og det samme måtte følgelig gælde for Slesvigs vedkommen-

de, men dette afviste Goldschmidt: »Lolland er ikke ved sædvaner, vigtige institutioner og kongelige løfter bragt i forbindelse med Sverige, således som Slesvig med Holsten. Derfor protesterer jeg i frihedens og retfærdighedens navn imod, at Slesvig uden at adspørges tvinges til en forening med Danmark!« Atter blev han afbrudt, og Tscherning tog da ordet for at fastslå, at dette ikke lod sig gøre, hvorefter mødet hævedes, »fordi klokken var 10!« Den følgende aften søgte Goldschmidt endnu engang at vinde tilslutning for sine tanker. Det var ved mødet i »Hippodromen«, som Håndværkerdannelsesforeningen havde indkaldt til, men her tog Orla Lehmann henimod midnat ordet som sidste taler og »bjergtog hele forsamlingen med sin veltalenheds henrivende kraft«. ⁶⁹

Skau blev underrettet om Goldschmidts optræden i et par breve fra pastor J. W. Marckmann,⁷⁰ samt gennem referatet i »Fædrelandet«s følgeblad. Marckmann hævder, at Goldschmidt var blevet »lynende hævnysg« over den behandling, som han havde været udsat for. Skau mente dog, at en slesvigsk adresse i eiderdansk retning nok skulle stoppe munden på ham. Til Carl Ploug⁷¹ skriver han således: »Den »små« Goldschmidt skal vi nok herovre fra gøre kål på, thi ved at fordre forbindelsen med Danmark opretholdt og fuld adskillelse fra Holsten både i militær og finanser, hvilket nu udtrykkelig står i adressen, gøres hans påstande til løgn«.

De citerede linjer viser, hvor langt Skau og Goldschmidt i virkeligheden stod fra hverandre. For Skau og hans ligesindede var det gamle dansk-tyske monarkis dage talte, og af dem måtte det anses for politisk bagstræveri, når Goldschmidt fortsat fremturede med Helstaten som politisk ideal, tilmed midt under borgerkrigen mellem landets danske og tyske befolkning. Det var uhjælpeligt for sent, når han fremholdt idealet fra mønsterlandet Schweiz, således i anledning af dette lands nye forfatning af 1848 12/9, hvori der var blevet proklameret en helstat af forskellige nationaliteter og med tre anerkendte nationalsprog. »Er nu danskere, slesvigere og holstenere mere forskellige end bernere, genfere og tessinere [tysk-, fransk- og italiensktalende schweizere]? ... Hvorfor kunne stammerne heroppe i Norden ikke have dannet en helstat, hvad forbyrderisk var der i tanken herom?«⁷²

Altsammen i vore øren meget rigtigt, men det var bare ikke

tidens tale! Nok havde helstatspatriotismen endnu dybe rødder i samfundets almue, men begivenhederne i 1848 havde givet borgerskabet den politiske magt, og det politiske ideal for den nye tids mænd var nationalstaten med den historiske grænse ved Eideren. Af dem måtte Goldschmidt finde sig i at blive slået i hartkorn med enevældens gamle dansk-tyske embedsmandsoverklasse, skønt han atter og atter fastslog den demokratiske helstat som sit politiske ideal, således i en programartikel under overskriften »Føderativstaten«. ⁷³ Heri sammenfatter han til slut sin politiske opfattelse i disse linjer: »Det væsentlige i vore politiske bestræbelser har været at påvirke den offentlige mening og derved regeringen således, at man benyttede sig af de udenrigske forhold i en anden ånd end Martsministeriets, henvendte den omhyggeligste opmærksomhed på at få hertugdømmet Holsten med under statshøjheden, hvilket ikke strider mod fredspræliminarierne, som indrømmet af vore tyske modstandere. Imidlertid har vi ikke opgivet opmærksomheden og omhyggeligheden for Slesvig og den danske nationalitet, men opstiller derhos for det hele rige et frihedens og mildhedens princip, som — man fører krig eller ej — altid må blive det, man til sidst tyr til som en nødvendighed«.

Helstaten havde vel også før udenlandsrejsen været den bærende faktor i Goldschmidts opfattelse af den danske stat. I hvert fald eksisterede den jo som en politisk realitet, og det var derfor, at han ved årsskiftet 1845—46 havde vist sympati for Laurids Skaus plan om at søge kontakt med hertug Christian August af Augustenborg. I det foran citerede brev af 1846 29/1 har han jo tydeligt tilkendegivet sin velvillige indstilling til en sådan tanke, men at Skau havde arbejdet for sin plan ud fra eiderstatstanken, blev Goldschmidt først klar over, da han ved læsningen af Droysen og Samwers bog »Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und das Königreich Dänemark« fik kendskab til ordlyden af Skaus tidligere omtalte brev til pastor Krog-Meyer i Ulkebøl, ⁷⁴ og i en anmeldelse af denne bog benytter han lejligheden til politisk og menneskeligt at tage afsked med sin fordums ven.

Brevets indhold er ret karakteristisk, siger han indledningsvist og fortsætter derefter: »Skau begynder i naiv forfængelighed brevet med en selvros over den anstand, ridderlighed og tillige sandfærdighed, hvormed han i Haderslev har udbragt hertugens skål,

over de planer, der bevæger sig i hans egen offentlige persons indre o. s. v. Vi ser egentlig intet ondt heri, men en mand, der skriver så godt for sig, som Skau unægtelig gør, kunne gerne have taget sig lidt mere i agt og ikke leveret et bilag til påstanden om »die fratzenhafte Eitelkeit der Dänen«. Dernæst går brevet over til at tilbyde hertugens familie »en karriere som få fyrstehuse og måske intet andet«, imod at han slutter forbund med de danske og navnlig på følgende måde: Han skal smigre den danske nationalforfængelighed (meningen er vel: vise agtelse for den danske folkefølelse), hvilket han fra et ridderligt standpunkt godt kan gøre; thi som fyrstelig person skylder han folket i Nordslesvig at hjælpe på dets naturlige, nationale udvikling; til en begyndelse kunne han tegne sig for bidrag til højskolen i Rødding. Hertugen skal dernæst gøre arvefordringer på Holsten for sin ældste søn, berede sin anden søn vej til den danske trone (med Slesvig), men tillige formæle ham med en svensk prinsesse samt forberede en konstitution. Til den ende var det nødvendigt, at han søgte venskab med kongen og kronprinsen, kom til Sjælland og søgte at blive minister, og da ville man, støttende sig på England og Frankrig, udelukke hesserne fra tronfølgen og »blæse Rusland et stykke«. Foruden at søge venskab med kongen, kronprinsen, Frankrig og England var det sluttelig nødvendigt, at hertugen sluttede forbindelse med d'hr. Flor og Tscherning, nemlig med hin som repræsentant for det danske aristokrati, med denne som den talentfulde og diplomatiske fører for demokratiet. Endelig lover hr. Skau sin egen hemmelige og offentlige understøttelse for dette Damon- og Pythias-venskab,

Ich sei — gewährt mir die Bitte —
In Eurem Bunde der Dritte,

og antyder med sin sædvanlige beskedenhed, at denne understøttelse ikke vil være uden betydning.«

»Mod planens ærlighed og gode hensigt fra partiets standpunkt er intet at sige«, fortsætter Goldschmidt, men hvad han har imod den, er dens »eiderdansk-skandinaviske program«, men med dette program var Skau i samklang med den almindelige opfattelse i tiden, mens Goldschmidt stod fremmed over for »ånden fra 48«.

Vor tid vil måske nok i nogen grad være tilbøjelig til at give

Goldschmidt medhold, i hvert fald har vi bedre forudsætninger for at forstå hans standpunkt, men for sin egen samtid stod han ene. Politisk var og blev han fra nu af »hjemløs« — for at bruge en af hans egne romantitler. Skaus politiske rolle var derimod ikke udspillet. Mens Goldschmidts politiske optræden forlængst var glemt, stod Skau i begyndelsen af 1860'erne som lederen af den danske bevægelse i vort grænseland, en stilling, som først døden rev ham ud af.

NOTER og HENVISNINGER

1. Peder Skau til sin søn 1898 1/1 (LA. Peder Skaus arkiv).
2. Bevaret er i hvert fald kun: Goldschmidt til Peter Chr. Koch 1844 12/7 og før 19/7. (KB. NKS 1763; trykt i udtog: Peder Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede (herefter citeret: Da SJy vaag), VI, s. 165 f. og 166, samt in extenso: Breve fra og til Meir Goldschmidt, udgivne af Morten Borup (herefter citeret: Br Goldschm), nr. 12 og 13.
3. M. Goldschmidt: Livs Erindringer og Resultater I, s. 330 (i ny udgave fra 1964: s. 179; Morten Borups udgave fra 1965: I, s. 181).
4. M. Goldschmidt: Livs Erindringer og Resultater I, s. 358-362, 364 (1964-udgaven: s. 195-197, 199; 1965-udgaven: I, s. 193-194, 195).
5. Ove Thomsen, redaktør og politiker, 1801-62, 1836-47 udgiver af »Fyens Avis«, stænderdeputeret, 1849 postmester i Assens, 1849-52 og 1853 folketingsmand.
6. Hans Kyrre: M. Goldschmidt, I (1919), s. 79, samt note 6.
7. Goldschmidts tale er efter »Dannevirke«s gengivelse trykt i Karl Hede: Højskamling eller Skamlingsbankes Historie (1882), s. 106 f., og i Jakob Petersen: Skamlingsbanken 1843-1943 (1943), s. 99 f. — I Karl Hedes bog finder man de udførligste gengivelser af de forskellige festtaler på Skamlingsbanke.
8. Marckmann til Koch 1845 10/5 (KB. NKS 1763; trykt: Skaus Brevv s. 282).
9. »Altonaer Mercur«, nr. 169, her citeret efter »Sønderborger Ugeblad« 1844 31/7.
10. Citeret efter »Sønderborger Ugeblad« 1844 9/10; smstds. 1844 16/10.
11. Skau til Goldschmidt 1845 8/1 (KB. NKS 1727; trykt: Br Goldschm nr. 22).
12. Da SJy vaag V, s. 59.
13. Goldschmidt til Koch 1844 12/7 (KB. NKS 1763; trykt: Da SJy vaag VI, s. 165 f., og: Br Goldschm nr. 12).
14. Goldschmidt hentyder til de liberale russerhad; russerne var på den tid enevældens beskyttere. Sangen var blevet sunget ved de nordiske studenterfester.
15. Skau til Goldschmidt 1845 8/1 (KB. NKS 1727; trykt: Br Goldschm nr. 22).

16. Goldschmidt til Skau udat. (KB. NKS 1727; trykt: Br Goldschm nr. 21).
17. Skau til Ploug 1844 5/8 (KB. NKS 3316; trykt i udtog: Da Sjø vaag VI, s. 171-175, og in extenso: H. V. Gregersen: Laurids Skaus Brevveksling med politiske Venner i København, herefter citeret: Skaus Brevv).
18. »Lange Erich« var sognefoged i Hoptrup sogn Erich Laygaard (Erik Ladegaard); de øvrige er: amtmand Friedrich Johannsen, Haderslev, gdr. Hans Skau, Styding (ikke i slægt med Laurids Skau), herredsfoged i Gram herred Otto Kier, pastor Siwert Andersen i Hammelev. — »Ussingsk sejghed« hentyder til Tage Algreen Ussings optræden i Roskilde stænderforsamling.
19. Skau til Goldschmidt 1845 8/1 (KB. NKS 1727; trykt: Br Goldschm nr. 22).
20. Trykt opfordring af 1845 20/4, underskrevet af »de syv«: H. N. Clausen, J. C. Drewsen, H. P. Hansen, L. N. Hvidt, J. E. Larsen, N. J. Meinert, J. F. Schouw (trykt: Skaus Brevv s. 89).
21. »Corsaren« 1845 25/7, 1/8 og 15/8.
22. »Valgerda« var pseudonym for lærerinden Marie Arnesen (1824-91). Hendes optræden inspirerede J. L. Heiberg til lystspillet »Valgerda« (1847).
23. »Corsaren« 1845 18/4.
24. Skau til Goldschmidt 1845 27/7 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 35).
25. Skau opretholdt i de kommende år fra tid til anden forbindelsen med Marie Arnesen. I brev af 1848 26/5 (KB. NKS 1727) foreslår hun et møde ved Brahetrolleborg »på en bænk i den lange allé mellem kl. 7 og 8 eller evtl. søndag formiddag«.
26. »Corsaren« 1845 25/7.
27. Skau til Goldschmidt 1845 27/7 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 35).
28. »Corsaren« 1845 15/8.
29. Skau til Ploug 1845 22/8-24/8 (KB. NKS 3316; trykt i udtog: Da Sjø vaag VIII, s. 100-103, og: Højskolens Ungdomstid i Breve I, s. 71-72, samt in extenso: Skaus Brevv).
30. F. eks.: »Corsaren« 1845 18/4: »Hr. Ploug holdt to taler, altså sin 24de. Nu kan hans taler holde sølvbryllup, hvad dag det skal være«; 1845 4/7: »Hr. Ploug, der mest talte om sig selv«; 1845 11/7: »Fædrelandet« er dog af alle danske blade det bedst redigerede, og det, der har de fleste korrespondenter. Der gives ikke en norsk eller svensk stad, ikke en landsby, ikke et bondehus, selv i Nordlandene og Lapland, hvorfra det ikke får efterretninger. Derved er det formodentlig, at »Fædrelandet« er blevet sat istand til at berette, at ved aktionen for den tale, hr. Ploug holdt i Kalmar, »blev hans navn bekendt over hele Sverige og Norge«.
31. »Corsaren« 1845 1/8. — Plougs tale findes bl. a. trykt i Karl Hede: Højskamling, s. 129-130. Ploug havde i talen spurgt: »Er der et dansk folk?« Til sidst siger han: »Idet Slesvigs bønder har rejst sig til kamp for deres nationale selvstændighed, har de udsået spiren til et dansk folk, og jeg vil slutte med at udbringe et leve for dette folks spire, for denne udviklings bærere, Nordslesvigs bondestand«.

32. Et brev fra redaktør Emil Hyphoff, »Ribe Stiftstidende«, til Laurids Skau fra 1845 25/7 giver et indtryk af, hvad Goldschmidt hentyder til: »Tak for sidst! Efter at have sagt dig (dus er vi jo altså, endskønt vi endnu ej have drukket derpå — gid Satan for resten havde al drikken og æden; jeg var nærvæd at se mig gal i hovedet på den evige svælgen i det store telt på Højskamlingen efter middagsbordet sidst: som om Slesvig reddes på den måde, som om man kan få bugt med slesvig-holsteinerne derved, som om man kun æder og drikker sig mod til; nej den slags mod damper bort med rusen; havde det endda været advokat-blod, man drak, og stegte advokater, man åd, det kunne jeg forstå), men det var da en nederdrægtig parentes« (KB. NKS 1727).
33. Sønderjyllands Historie IV, s. 284.
34. Ikke bevaret.
35. Skau til Goldschmidt 1845 6/9 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 36).
36. Blade af Laurids Skaus Livshistorie. Udgivne af hans Broder Peder Skau, Bukshavn. Århus 1908. Manuskriptet har hidtil været i familiens eje, men er nu afleveret til KB. Håndskriftsamlingen.
37. Skau til Goldschmidt 1845 6/9 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 36). — Munthes fædrelandshistorie er skolemanden Eiler Munthes bog fra 1806, »De vigtigste indenlandske Tildragelser og de mærkeligste [mærkværdigste] Personers Levnedbeskrivelser«, der var en læse- og lærebog i fædrelandshistorien.
38. Lehmann til Skau 1845 30/8 (KB. NKS 1727; trykt: Da SJy vaag VIII, s. 103-107, og: Skaus Brevv).
39. Udtalt af Orla Lehmann på Skamlingsbanke 1844 4/7, se: Karl Hede: Højskamling, 1882, s. 93.
40. Skau til Goldschmidt 1845 6/9 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 36).
41. Skau til Goldschmidt 1845 23/10 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 38).
42. »Corsaren« 1844 5/4: »Sultan Johannsen i Haderslev«.
43. »Corsaren« 1844 19/7: »Hvorledes man i det lykkelige Land, Schleswig-Holstein, kan faae en Adresse«.
44. Skau til Goldschmidt 1845 23/10 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 38).
45. »Corsaren« 1845 17/1. Rusland betragtedes almindeligt som enevoldsstyrets højborg (se også note 14); derfor var Goldschmidt og mange liberale også betænkelige ved den hessiske tronfølge.
46. Af Anthon Frederik Tschernings efterladte Papirer. Udgivet af hans efterlevende Familie (herefter citeret: Tschernings Papirer) II, s. 338-341.
47. Tschernings Papirer II, s. 241-249.
48. Tschernings Papirer I, s. 34.
49. Skau til Marckmann 1845 23/9 (RA. Marckmanns arkiv; trykt: Skaus Brevv).
50. Tschernings Papirer II, s. 254.
51. Skau til Goldschmidt 1845 23/12 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 40).

52. Skau til Ploug 1846 4/3: »Det er nu en rum tid, siden jeg skrev sidst til dig — måske et halvt år« (KB. NKS 3316; trykt i udtog: Da SJy vaag VIII, s. 123-127, og in extenso: Skaus Brevv).
53. Skau til Lehmann 1845 23/12 (RA. Orla Lehmanns arkiv; trykt i udtog: Da SJy vaag VIII, s. 121-122, og in extenso: Skaus Brevv).
54. Se note 51.
55. Tschernings Papirer II, s. 250-256; Ludvig Hertel: Hans Wilhelm Hertel (1897), s. 138-140. Brevet er dateret Hovst pr. Haderslev 1846 7/1.
56. Således vil Peder Lauridsen gerne have denne sag fremstillet, se: Da SJy vaag VII, s. 83.
57. Tscherning til Skau 1846 20/1 (KB. Håndskriftsamlingen, trykt: SJy Årb 1963, s. 73-77).
58. Nu afleveret til KB. Håndskriftsamlingen. Da disse breve ikke har været trykt tidligere, bringes de i original retskrivning.
59. Der var foretaget en indsamling til fordel for »Fædrelandet«.
60. Der er sikkert tale om Carl Lorenzen, en søn af Peter Hiort Lorenzen, der på den tid var købmand i Haderslev, men siden udvandrede til U.S.A. »En høi Dame« er Christian VIIIs dronning Caroline Amalie, som var hertug Christian Augusts søster.
61. Skau til Goldschmidt 1846 18/6 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 49).
62. »Statsenhedsprincippet« eller Helstaten som princip blev netop fastslået af den danske regering med det Åbne Brev af 1846 8/7 (trykt i faksimile: Sønderjyllands Historie IV, s. 326, og: Sønderjylland — Historisk Billedbog. Tiden indtil 1864, s. 226). — Skaus opfattelse af helstatsmanden L. N. Scheel ændredes snart til det bedre, jvf. Skaus Brevv s. 104, 178, 400, 437.
63. Hans Kyrre: M. Goldschmidt, I, s. 90.
64. »Corsaren« 1846 26/6.
65. Skau til Goldschmidt 1846 18/6 (KB. NKS 4252; trykt: Br Goldschm nr. 49).
66. »Nord og Syd« I (1848), s. 249.
67. »Nord og Syd« I (1848), s. 317 ff.
68. »Fædrelandet« 1848 13/3 med følgebladet »Forhandlinger om Danmarks og Slesvigs constitutionelle Forening«; Goldschmidts kritik af de givne referater: »Nord og Syd« II (1848), s. 85; Hans Kyrre: M. Goldschmidt, I, s. 189-190.
69. »Fædrelandet«s udtryk i referatet 1848 13/3; Goldschmidt skriver i overensstemmelse hermed: »Det var ikke muligt i øjeblikket at besejre ham og unddrage folk det trylleri, han kan udøve ved ordet. Hans talegaver er i høj grad mærkværdige. Han taler egentlig ikke skønt, men blomstrende. Ordene slutter ikke om tanken som det gennemsigtige draperi om statuens dejlige lemmer, men sprudler frem som kaskader, som blomsterbuketter, guirlander og spiller i alle farver. Hans tale fryder og blænder; selv hans modstander, der erholder stødet, får det, som det egner og anstår sig, ikke med øksen, men som med en fin, uendelig fin pariserkårde. Modstanderen lytter med velbehag, inden klingen sidder i hans hjerte, og han er død« (»Nord og Syd« II (1848), s. 95; Hans Kyrre: M. Goldschmidt, I, s. 192).

70. Marckmann til Skau 1848 16/3 og 18/3 (KB. NKS 1727; trykt: Da Pol Br IV, s. 127 og 131-132, samt: Skaus Brevv).
71. Skau til Ploug 1848 21/3 (KB. NKS 3316; trykt: Da SJy vaag VIII, s. 208-210, samt: Skaus Brevv).
72. Hans Kyrre: M. Goldschmidt, I, s. 196.
73. »Nord og Syd«, II, 1849, s. 1-14.
74. Droysen & Samwer: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und das Königreich Dänemark. Aktenmässige Geschichte der dänischen Politik seit 1806, 1850, s. 204-207, 404-408. Goldschmidts kritik i »Nord og Syd« IV, 1850, s. 50-53.

Glimt fra Sønderjylland i tiden mellem krigene

Morten Nielsens vandringer i 1851 og 1854

Ved *M. Vesterdal*.

Er man så heldig at have fået gamle breve og dagbøger overleveret, kan det hende, der findes stof, som kan forekomme at være af en vis interesse også uden for slægtsmedlemmernes snævre kreds. Ud fra denne opfattelse bragtes her i SØNDERJYSKE ÅRBØGER 1950 og 1951 nogle uddrag af en fynsk jægers dagbog fra Treårskrigen »En fourérs oplevelser i 1850«. Dagbogsskriveren, Morten Nielsen fra Tommerup sogn på Fyn er nærmest omtalt i de nævnte årbøger, hvorfor en præsentation kan udelades denne gang. Det er en ganske anselig samling dagbøger, der stadig bevares efter denne gamle veteran, fra hvis hånd bl. a. også foreligger en beretning om de uger, han lå i Tønder i begyndelsen af 1851. Hans ønske om at gense nogle af de fra krigens tid bekendte steder førte ham tre år senere på en rejse, delvis til fods, til Als, Flensborg og Angel. Hjemvejen lagde han over Rødding, hvis højskole han længe havde været opsat på at se. Om sine indtryk fra den tur fortæller han også detaljeret. I det følgende er udvalgt småstykker fra hans dagbøger fra 1851 og 1854, som tegner et tidsbillede fra Nord- og Mellemslesvig.

Uddragene er ordret, men ikke bogstavret gengivet. Moderne retskrivning kan dog ikke være nogen hindring for den historiske kolorit, men er en fordel såvel ved trykning som læsning. Enkelte manglende ord er tilføjet i parentes. Udeladelser, markeret ved prikker, har hyppigt været påkrævet dels for at springe uvæsentlige eller uvedkommende enkeltheder over og dels for at undgå de gentagelser, der selvsagt optræder i en fra dag til dag nedskrevet beretning og i øvrigt for at sløjfe fyldeord som f. eks. »nok derom« o. lign.

I optegnelserne optræder mange forskellige personer, som for de flestes vedkommende også nævnes i de udvalgte småstykker. Det har ikke været forsøgt at opstøve data om kompagnikammerater og kvarterværter. Det hermed forbundne arbejde ville være uforholdsmæssigt stort og ville vel alligevel næppe udløse et genkendende nik selv hos en læser med kendskab til datidens lokale forhold. For så vidt angår den anden del af persongalleriet, præster, enkelte officerer og embedsmænd, har det været rimeligt at tilføje korte oplysninger, hvis berettigelse må ses ud fra betydningen af at få fastslået forbindelserne mellem kongeriget og her-tugdømmerne.

Som indledning til det første afsnit, hvor der fortælles om livet i Tønder i februar—marts 1851, skal en ganske kort orientering gives.

Da fjendtlighederne standsedes i januar 1851 opløstes felthæren, og dermed ophørte krigsinddelingens divisioner og brigader at eksistere. Vore troppeenheder henlagdes atter under de fire lov-mæssigt fastsatte generalkommandoer, og en forlægning indledtes til de garnisoner, som nu blev fastsat. Ved ankomsten til disse skulle hjemsendelser påbegyndes. Det mandskab, som først stod for tur, var de efter forordningen af 23. september 1848 udskrevne — »septembristerne« — dernæst skulle de ordinært indkaldte ældre årgange hjem, hvorefter fredsstyrken foreløbig ville omfatte tre årgange, nemlig de for 1849—51 udskrevne.

Den lille ramme om begivenhederne er 3. reservejægerkorps, der var opstillet i 1848 om en lille stamme udtaget fra 3. jægerkorps (den senere 19. bataillon, der i krigen 1864 dubleredes til to infanteribatailloner under navnet af 19. infanteriregiment). Jægerkorpsene var i Treårskrigen lette infanteribatailloner med en mere tidssvarende bevæbning og uddannelse end linjeinfanteribataillonerne.

I dette afsnit følger vi Morten Nielsen, fra han den 4. februar stiller med sit kompagni i Frederiksberg i Slesvig.

1851

4/2: Vi måtte tidligt op i dag. Korpset¹ skulle stille kl. 6. Alle tæpperne og lejrsekkene skulle samles, sammenbundtes og læsses på vogne for at føres til intendanturen. Der var et forskrækkeligt

*Morten Nielsen, Vesterdal
ca. 1861*

mudder i Frederiksberg, inden det hele var i orden. Det var endnu mørkt, da korpset stillede, og det var rigtig forunderligt at høre den megen brum, som der førtes. Det var noget mere, end når vi om morgenen stillede til appel eller til udrykning, thi det er nu hjemad, at vejen går. Kort førend korpsets afmarch kørte jeg af sted som fourérskytte² for at bestille kvarter her i Flensborg. Premierløjtnant v. Grundtvig³ af 3. kompagni samt én fra hvert kompagni som fourérskytte var kommanderede til at rejse i forvejen. At beskrive de tanker, der besjælede mig, da jeg i morges rullede ud af Slesvig, kan jeg ikke. O, hvor var jeg glad, at det nu gik hjemad. Hvor er det dog sødt at tænke på, at nu har det en ende. Da det begyndte at dages, nåede vi til valpladsen den 25. juli,⁴ og vi talte meget om det, som foregik denne mærkværdige dag. Fourér⁵ Aagesen fortalte mig, hvorledes det var gået ham, og hvor han havde været den dag. Endnu sås de steder, hvor insurgenterne havde deres kanoner placeret, og hvor vore stod, da den forfærdelige artillerikamp var kl. 11 om formiddagen. Derefter kom vi til valpladsen den 24. juli. Fra det sted, hvor den begyndte

og til forbi Isted skov, er vist omtrent halvanden mil. Her stod slaget mellem tysk og dansk, det slag, som var det afgørende. Da vi var kommet igennem Smedeby, nåede vi Oversø og Sankelmark sø,⁶ der er mærkværdige fra 2. påskedag 1848. Alle disse valpladser havde jeg ikke set før, og jeg betragtede dem derfor med opmærksomhed. Kl. 11 nåede vi her til Flensborg. Glæden over, at vi skulle her blive modtaget som de tidligere tilbagevendende batailloner, var stor. Allerede da jeg så byen, kunne jeg se vort kære dannebrog vaje. Uden for »Røde Port« var oprejst en smuk æresport, fra hvilken der vajede en mængde vimpler. På forsiden stod at læse

Friederichstadt, Idstedt, Missunde⁷

og i midten et vers, som jeg dog ej fik tid til at læse. Det havde til overskrift: Til vore hjemvendende krigere. Også selve Røde Port var omvunden med grønt. Inde i byen sås som i sommer dannebrogspaner vaje fra husene. Jeg var glad over at se disse, og det gjorde så godt, syntes mig. Jeg kom ind et sted og opholdt mig der, indtil billetterne⁸ var færdige. Der kom cigarer og vin, ligeledes uden betaling. Man kunne mærke, at det ikke var Slesvig, vi var i.

Kl. 3 ankom korpset. Jeg gik ud for at følge med mit kompagni ind. Nu kom det egentlige triumftog. Med taktfast holdning marcherede korpset ind i byen. Ved æresporten stod 1. brigades musikkorps og spillede »Den tapre landsoldat«. Fra vinduerne kastedes kranse ud, som med omhyggelighed blev opsamlede og hængt på geværet eller på sabelfæstet. 4. kompagni var bagest. Det fik derfor ej så mange som de forreste kompagnier. Jeg så også, om ikke der kom én, jeg kunne have fået fat i, men jeg fik ingen.

Korpset stillede i St. Nicolai Süden og St. Jørgen Süden og blev derpå indkvarteret i den sydligste del af Flensborg. Jeg er tillige med Kløvborg, Rantzau, Falling, Pannerup og Holmehus⁹ indkvarteret hos en købmand Detlefsen, St. Nicolai Süden nr. 530. Jeg har et godt kvarter, og man har nu råd til at få vin til sin middagsmad og fri cigarer. Vi er igen kommet på vore egne grænser. Forresten var det nærved, at vi som sædvanlig, når noget er på færde, også havde gået glip af dette. 6. bataillon¹⁰ skulle også komme hertil i dag fra Husum på marchen til København. Vi kom førend dem, og bataillonen måtte desårsag indkvarteres på landet.

10. lette bataillon¹¹ ligger her og venter på skibslejlighed, og des-årsag kunne der ikke være flere her. Hvor folkene i aften var glade ved, at de kom her. De har ordentlige kvarterer og kan komme i seng. Der er mange, som siden vi i fjor den 15. juli forlod Fynshav på Als, endnu ikke har været af deres klæder. Det har til visse været drøjt, men nu er det jo overstået.

Det har særdeles glædet mig at se og tale med de gamle karle, som kompagniet i foråret afgav til 4. depotkompagni, der har ligget her og gjort garnisonstjeneste i byen i sommer. Også de var hjertelig glade, at de så deres gamle bekendte og kompagnikammerater.

Klokken slog nu 12 i St. Nicolai kirketårn, og det var på tide at gå til ro.

5/2: Jeg havde ikke troet i aftes, at jeg i aften allerede skulle være her i Tønder. Det var en af de mærkeligste dage, jeg har oplevet, og aldrig har jeg gjort så lang en rejse frem, som i dag. Det er over Læk, hvorfra jeg er kommet, omtrent 8 mil. Nye og ubekendte egne har jeg set, og da jeg ligesom i går var kørende, var det en interessant tur. Det er, som jeg håber, den sidste, jeg kommer til at gøre som soldat, og jeg vil længe erindre den.

Det kneb at komme op i morges. Kl. 4 skulle vi til at lave os til. Pigerne var allerede oppe og kogte kaffe og skar smørrebrød til os. Kvarteret kostede os ikke noget. Jeg tror nok, det var en tysker, vores vært, men det er nu éns godt både for danske og tyske.

Kl. 5 skulle jeg møde hos løjtnant v. Grundtvig for atter at følge med som fourérskytte. Vi var i dag to fra hvert kompagni. Til samme tid stillede kompagniet. Tornystrene blev pålæssede, og korpset stillede tæt vest for byen til afmarch kl. 6. Først kl. 6¹/₂ kom vi af sted, og vi skulle endda forud, men vi havde nær ingen vogne fået ved intendanturen. Vi måtte nu til at køre rask til. Vejen gik ud ad Frihedsporten forbi Schæferhuset med Hanved kirke til venstre gennem Østerlund og kirkebyen Valsbøl, Østerby til kirkebyen Medelby, hvor vi bedede. Her talte bønderne dansk. De fleste af byens mænd var samlede i kroen og holdt licitation over kørsler i Slesvig, det var kunstigt at høre på. Fra denne by kørte vi igennem Holt forbi Lytjenhorn, Kallehave og Mølvad til en temmelig stor by Agrup, hvor vi kørte ind til sandemanden,¹²

da her skulle ligge noget af korpset. Det blev 1. kompagni. Løjtnanten blev her noget, og vi, som var af 2., 3. og 4. kompagni, fik ordre til at køre til Læk. Vi kom igennem nok en lille by Bølsbøl, hvor 100 mand af 2. kompagni blev indkvarterede. Endelig nåede vi Læk, en forskrækkelig stor by, der er over én fjerdingvej lang. Det er den største og smukkeste landsby, jeg har set. Den er som en lille købstad. Gaden er brolagt, og husene teglhængte. Apotek, købmænd, håndværksfolk og alle slags mennesker er i den by. Den er derfor og tysk. Ikke én dannebrogspane sås. Vi var dem ingenlunde velkomne, kunne vi mærke. Vi søgte sognefogeden straks, der nær havde blevet tosset over den megen indkvartering. Straks forsamlede byens indkvarteringskommission sig, og nu skulle nogen bare have hørt, sikken et vrøvl der blev. De snakkede både frem og tilbage, således at korpset nær havde kommet, før vi fik billetterne. Det var en slem redelighed, der var, og jeg ønsker ikke at komme til Læk oftere for at bestille kvarter. 4. kompagni var foran og stod allerede ved byen, inden jeg fik sedlerne. Jeg havde hverken set i øster eller vester, hvordan kvartererne var, men det skulle gå.

Da jeg havde afleveret sedlerne, fik jeg ordre til straks igen at tage af sted til Tønder. Løjtnanten og de fire af fourérskytterne kørte af sted. Hidtil havde vi kørt i vest, men nu skulle vi mod nord. Vejen gik forbi Tinningsted, Karlum kirke, der lå lidt til højre ad vejen og var så ulig en kirke, at jeg først troede, det var et hus, forbi Læksgårde igennem en stor kirkeby, der hedder Sønder Løgum og igennem Sød. Omtrent kl. 6 nåede vi hertil. Løjtnanten var hos billettøren og fik bestilt kvarter til korpset og fik indkvarteringsbillet til os andre til i nat. Fourér Lind og jeg fik en seddel til en værtshusholder Sønich Carit Petersen på Skibbroen, Sydvest kvarter nr. 110. Vi har et overmåde godt kvarter, og jeg er rigtig godt tilfreds med at hvile mig lidt ovenpå denne dags lange rejse.

Jeg er i dag kommet over alle slags egne, og det er mig umuligt at beskrive dem. Imellem Flensborg og Valsbøl var der gode jorder. Derimod imellem Valsbøl og Medelby var der hede og lyngmoser. Egnen blev nu igen udmærket god til Læk, og man så begyndelsen af marsken. Mærkværdigt var det at se, så aldeles fladt det er. Så vidt øjet kunne nå sås kun huse og byer, ikke et eneste

træ. Imellem Læk og Sønder Løgum var det den dårligste egn, jeg endnu har set, næsten ikke andet end lyngmoser. Fra Sønder Løgum og her til Tønder begyndte marsken igen. Vandet stod højt op og til sidst fra Sæd og herind kørte vi på en dæmning, og der sås ikke andet end vand. Tønder kan til sine tider blive næsten omgivet med vand. Jeg syntes her var meget i dag, men indbyggerne siger, det er kun lidt imod det, det er til andre tider.

I aften er det regnvejr igen, i morges frost. Det er dog en mærkværdig vinter. I går morges var det tørt, da vi marcherede fra Slesvig, men begyndte straks at fryse, og der kom lidt sne, men så blev det atter tørt. Det lader til, at vi i år ingen rigtig vinter får.

Det var i dag en strenge march for korpset. Efter i går at have marcheret $4\frac{1}{2}$ mil, måtte der i dag marcheres omtrent 5 mil. Vejen var især i formiddags slemt hård, og de stakkels folk var ømfodede, men det går jo, da enhver ved, at det går hjemad.

I morgen vil der blive stor stads her i byen. De dansksindede har rigtig fået mod til at bryde frem. En stor æresport er oprejst ved indgangen til byen, der skal have kostet temmelig meget. Endelig engang bliver der dog gjort noget for 3. reservejægerkorps.

6/2: I dag morges sov jeg længe. Jeg var aldeles overladt til mig selv, og da jeg nu i flere nætter ingen rigtig ro har haft, så var det særdeles behageligt i dag at råde sig selv i den henseende. Kl. $8\frac{1}{2}$ mødte vi hos løjtnant v. Grundtvig for at modtage kvarterbilletter. Men det gik akkurat som i går. Indkvarteringskommissionen var endnu ikke færdig med billetterne, og vi måtte trave frem og tilbage til middag, inden vi fik dem. Da de var fordelte kompagnivis, skulle vi til at opsøge kvarterer til skrivestuer, men vi nåede ikke langt, førend vi mærkede, at korpset var i nærheden. Jeg skyndte mig ud ad porten og så da, at det var på et hængende hår, at vi havde stået som i går, og vi havde da været som nogle kønne fourérskytter. Nok derom. Dersom jeg kunne, som jeg ville, havde jeg skrevet noget om 3. reservejægerkorps' modtagelse i Tønder i dag, men det kan jeg ikke uden simple ord. Korpset har aldrig blevet sådan modtaget som her. Det var simpelt, men net. Tønderanerne selv har ikke gjort så meget som omegnens beboere. Fra Møgeltønder og flere steder var en stor masse mennesker herinde, og for ret at hævne sig på tyskerne, gjorde de alt, hvad der stod i deres magt. De dansksindede her i byen sluttede sig til

dem. Allerede ude på dæmningen ved en bro blev korpset modtaget af en hel del drenge med sang og flyvende faner. Grønt var strøet på vejen et langt stykke. Fra broen og ind mod æresporten gik drengene i spidsen og sang danske nationalsange og gjorde først holdt tæt ved byen, hvor de vedblev at synge og råbe hurra samt svinge med huerne. Foran æresporten stod en uhyre masse mennesker. Unge piger, mest møgeltøndere, stod ved begge sider med kurve fulde af kranse og buketter. Korpset gjorde holdt, og byens borgere bød os velkommen. Jeg stod lidt derfra, så jeg fik ikke at høre, hvad der blev sagt, men hurraråb kunne jeg høre. Efter at borgerne havde modtaget os, udbragtes et hurra for korpset, og dette igen for Tønder, der nær ingen ende havde fået. Nu blev der kommanderet march. Folkemassen vedblev at råbe hurra og velkommen her samt svinge med hattene. Tæt ved stod 8 små kanoner, hvormed der fyredes 9 skud. Pigerne kastede kranse til os, og jubelen var stor. Der sås næsten ikke en eneste soldat af de to første kompagnier, uden at han havde en eller to kranse. Det så forunderligt ud. Korpset stillede på torvet og blev derfra indkvarteret, men der var næsten ikke til at finde rede i nogen ting. Alt var opfyldt af mennesker til alle sider, der sang, så det skingrede efter. Pigerne fra Møgeltønder sang også. Soldaten glemte sine strabadser og var helt forbavset over alt dette. Det nåede sig dog engang, at korpset blev pænt modtaget, og der er ingen, der i dag er draget ind i Tønder, uden at han vil længe mindes det. Hele eftermiddagen har der lydt sang igennem gaderne, og endnu i aften efter kl. 9 traves op og ned ad gaden. I aftes var der en stilhed her i byen. I aften er det langt anderledes.

Med hensyn til indkvarteringen, da er der kun kommet fra omtrent 2—5 mand til hvert sted. Folkene er uhyre flinke, og der [er] ikke en eneste, uden han er sjæleglad ved, at det dog er blevet godt. Jeg søgte lidt omkring, inden jeg traf et kvarter, der var passende til skrivestue. Endelig traf jeg i Stadt Copenhagen i Sydvest kvarter nr. 124 gæstgiver Harders. Jeg bor ovenpå i et brilant værelse med kakkelovn, sofa, måtter på gulvet og har det i øvrigt ualmindelig godt, så godt som jeg nogensinde kan ønske at have det, når jeg skal være ude. Folkene er vist lidt tysksindede, men det gør intet til sagen, thi her gøres ikke mere forskel i den henseende...

(Endnu i godt fem uger måtte Morten Nielsen forblive i Tønder, hvorfra han blev hjemsendt. Hans dagbog for den periode giver tydeligt udtryk for den forventningens glæde, der fyldte ham nu, hvor gensynet med hjemmet rykkede nærmere. Det, der fylder mest i hans optegnelser, er dog redegørelserne for kontorarbejdet, som krævede ikke så lidt påpasselighed dels i anledning af de omfattende hjemsendelser, og dels fordi kompagniets årsregnskab skulle afsluttes. Vi lader hele dette stof ligge som uvedkommende i denne forbindelse og nøjes med de udpluk, der fortæller om de stedlige forhold. Som det dog nu og da skinner igennem, kan dette ikke gøres uden at tage en del med af hans følelser i anledning af den forestående adskillelse fra de gamle kammerater.)

7/2: Det er i aften et hårdt vejr. Jeg sidder godt i min stue og er glad for alvor. Vægteren råber uden for ganske pudsigt: Klokken er slået halvelve, halvelve er den slået.

8/2: I går havde en stor del af kompagniet været i Møgeltønder for efter indbydelse at hilse på de brave beboere i denne by. De blev over al beskrivelse godt modtagne, og møgeltønderne var næsten helt ude af sig selv af glæde over de danske soldater...

... Der kom flere bud nede fra et lille selskab, som holdt et afskedsgilde i Stadt Copenhagen, at vi skulle komme ned. Endelig gik vi, og tænk engang, klokken blev imellem 3 og 4, inden vi kom til ro. To løjtnanter var med til dette gilde, og det gik nogenledes godt, indtil værten udlod sig med slesvig-holstenske ytringer og blev derpå transporteret ind i sit værelse. Forresten er det en uhyre flink mand, kun han er lidt tysksindet, men det kan jo ikke gøre noget i grunden, når vi blot vil skikke os lidt efter hinanden. Det var mere end almindelig, således som vi havde det i søndags og mandags. Om natten kom der levemåde op flere gange, og vi havde det rigtig godt i den henseende...

9/2: (Om hjemsendelse følgende morgen bl. a.): Da mandskabet var samlet, ankom den fungerende næstkommanderende og korpskommandør kaptajn Dreyer¹³ og talte nogle få ord til dem i anledning af, at freden nu er vendt tilbage, og udbragte derpå et 9 gange gentaget hurra for Danmark. Den forsamlede masse mennesker, som stod ved siderne, udbragte et hurra for de permitterede, hvorpå disse afmarcherede. Det gav luft her i byen, og vi begyndte at ånde friere. Ved kompagniet blev permitteret 178 md.,

nemlig: 1 sergent, 3 overjægere og 20 jægere samt 154 underjægere, hvoraf 15 var septembrister, der erholdt deres fuldkomne afsked...

... I dag morges er et detachement her fra korpset afmarcheret til Nibøl og Dedsbøl for at assistere det derværende politi. Det er frisere, som bor i denne by, og disse skal være nogle forskrækkelige mennesker, så det er nødvendigt, at der er militær derude. Kommandoet består af 1 løjtnant, v. Svendsen, 1 overjæger, 4 jægere og 36 mand.

Så vidt jeg ved, er passagen i dag frigivet, og alle poster i det sydslesvigske trukket ind. Fra i dag af står korpset i 1. reservebrigade...

15/2: Da vi nu snart skal forlade hinanden, Kløvborg og jeg, havde vi talt om en lille tur til Højer i samling. Vi fik da en tur arrangeret, det vil sige, vi fik en vogn lejet. Flere af vore gode venner ville med, og vi blev ialt 6, nemlig Colstrop, Wiegand, Andersen, Lind, Kløvborg og jeg. Der havde nær ikke blevet noget af [det], da vi fik så meget at ordne om formiddagen. Lister o. s. v. skulle indgives. Vi havde lønningsparade kl. 11, og derpå blev kassen opgjort hos løjtnanten, alt skulle være i orden.

Kl. 1 kørte vi. Vejen gik igennem Møgeltønder, en meget stor landsby. Der var en hel mængde dannebrogspaner ude, thi det er en ægte dansk by. Da vi kom her til Tønder, var de fleste af beboerne herinde, og det var dem, der gjorde den meste stads af os. Fra Møgeltønder kom vi igennem Bønderby forbi Daler til Højer. Højer er kun en lille flække. Alle husene er så at sige stråtede, og byen er ikke så smuk som Møgeltønder eller Læk. Den ligger tæt ved Vesterhavet, hvor vi var ude for at se dæmningerne. Vi efterså alt, hvad der var værd at se, kirken var vi også inde i. Henimod aften kørte vi tilbage og var undervejs inde i Møgeltønder, hvor pigerne sang danske sange for os, så det skingrede efter. Kl. 9 kom vi hjem igen meget fornøjede over, at vi havde haft en rask lille tur, der vist vil blive den sidste, som vi foretager i samling, vi som har været i Højer i dag.

16/2: Om formiddagen var jeg i Tønder kirke. Provst Ahlmann¹⁴ prædikede tysk, hvilket jeg ikke forstod, da han var temmelig uforståelig i talen. Kirken er temmelig smuk, men gammel. I eftermiddags prædikede pastor Carstens¹⁵ dansk, men jeg havde

ikke tid til atter at gå i kirke, da jeg havde flere ting at tage vare (på) . . .

20/2: I aften var en del af os samlede på Rath's Weinkeller i anledning af to gode venners afrejse fra korpset, nemlig kommandérsergent Friis og fourér Lind. Det er en af de sidste gange, vi har været samlede, og kun erindringerne bliver tilbage om alle de forhold, hvori vi er kommet i disse sidste år.

21/2: I formiddags skulle vi da sige farvel til Friis og Lind og spiste frokost på samme sted, hvor vi var i aftes. Det gør et underligt indtryk, hver gang en god ven og kammerat drager bort. Disse to underofficerer var et par flinke og herlige fyre. De fik en af korpsets vogne til Flensborg for derfra at afgå til København. De var begge udskrevne efter anordningen af 23. september 1848 og har erholdt deres afsked . . .

Regeringskommisæreren, geheimeråd Tillisch,¹⁶ er i aften ankommet her til Tønder.

Fra sergent Falling modtog jeg i aften et lille brev dateret Rejstrup den 16. ds. Han er nu lykkelig og vel kommet i sin families skød igen. Fra Miang fortalte han mig en sørgelig historie, nemlig Hans Lorentzen har mistet en af sine håbefulde sønner, der er blevet stukket ihjel af en soldat.

Fra den 1. marts skal vi sættes på kantonnementsfod og mister således meget af vores lønning. Ligemeget er det for min skyld, thi nu skal min fader lønne mig og ikke kongen . . .

22/2: Regeringskommisær Tillisch har i dag været i Højer og kom først tilbage henimod aften. I anledning af hans nærværelse her i byen er hos de dansksindede illumineret i aften. Det ser kun fattigt ud og giver et sørgeligt bevis på, hvad tønderanerne er. Bønderne i omegnen derimod har været herinde og prydede med danske kokarder og førende flere dannebrogsgflag red de foran hans excellence frem og tilbage. Det skærer i de tysksindede, hver gang de ser nogle danske, men disse juble nu og er hjertelig glade over, at den danske sag har sejret, og trodser derfor deres modstandere alt, hvad de kan . . .

23/2: I eftermiddags kl. 1^{1/2} var jeg i kirke her i Tønder. Jeg havde håbet at høre en dansk prædiken, men det var atter tysk. Pastor Carstens prædikede over de fire slags sædejord. Skønt jeg

meget bedre kunne forstå ham end provst Ahlmann i søndags, så var det dog kun lidt nytte, jeg havde af min kirkegang i dag . . .

25/2: De dansksindede i Tønder og omegn har til i aften foranstaltet et gilde for korpset, der skal afholdes i seminariebygningen. Hele korpset, såvel officerer som mandskab, er indbudt. Efter hvad jeg hører, skal der være gjort store forberedelser til festen, og tyskerne her i byen vil vist ærgre sig. Kompagniet har været fri for øvelse hele dagen og skal stille i aften kl. 6¹/₄ for at aflevere gevær og tornister til kompagnikommandøren, der udstiller en vagt til at passe på det. De tysksindede er fornærmede derover, da de nok kan mærke, at det er af en vis frygt for dem, at vi skal sikre os . . .

Vores fest var meget smuk. I seminariebygningens to store sale var smukt dekoreret, og flere inskriptioner, der mindede om krigens bedrifter, var anbragt overalt. På spise og drikke var der ingen mangel, især det sidste, hvilket også blev temmelig godt påagtet af mange. Over bordet udbragte borgmester Kjer en skål for korpset, som kaptajn Dreyer takkede for, idet han tillige udbragte en skål for de dansksindede i Tønder. En sang, der i denne anledning var forfattet af kaptajn de Plane,¹⁷ blev afsunget.

26/2: Der er mange, der i dag har efterveer. Mig gør det ingen ting. Jeg skøttede mig selv og gik temmelig tidligt hjem og er derfor i god skik . . .

5/3: Her er i dag intet nyt foregået, når undtages, at officererne i aften giver et stort gilde for byens embedsmænd og dansksindede borgere. Flere sange afsynges, skåltaler holdes, og der er et mudder derne[de] i stuen i Stadt Copenhagen, hvor gildet holdes, hvis lige jeg næsten aldrig har hørt. Dunsterne stiger mere og mere i hovedet, og jeg indser tydeligt, hvad enden vil blive. Jeg har nydt den ære at følge oberstløjtnanten¹⁸ hjem. Han bad mig om flere gange, at jeg ingenlunde måtte rejse, før kaptajn Bruns¹⁹ kom, da kaptajnen havde skrevet ham til desangående. Det er nu også besluttet. Hvordan det vil gå, det må tiden vise.

Også jeg har fået lidt af gildet i dag. Her har i aften ikke fattedes på levemåde i nogen henseende.

8/3: Korpset har i dag fået en tilgang af 1 underofficer, 7 jægere [og] 20 menige af det opløste 18. depotkompagni. Af disse har 4. kompagni kun fået 1 jæger. Denne jæger er stud. theol. Sø-

rensen,²⁰ der i 1848 stod som frivillig overjæger ved kompagniet. Jeg ønsker med inderlig glæde denne min gamle ven velkommen igen til os. Ja det går underligt om. Jeg havde rigtignok ikke ventet at skulle se Sørensen igen. Vi har i aften gået os en lille tur i alléen og talt om mange vigtige ting, og det synes mig, som om jeg er så fornøjet og glad mere end ellers.

9/3: Jeg har ikke været i kirke i dag, men drevet frem og tilbage. I eftermiddags tog Wiegand, Andersen, Jacob Larsen og jeg os en lille spadseretur til Møgeltønder og var der en times tid og gik så tilbage igen.

10/3: I dag kom endelig kaptajn Bruns hertil. Han sendte straks bud efter mig og skulle nu have at vide, hvordan alt stod til. Han var særdeles glad og modtog mig med hjertelighed og takkede mig mange gange, fordi jeg var blevet og havde alt endnu i sin gamle orden. Det er dog rigtig underligt, således som det går til, at han skulle komme her tilbage igen.

Imod al forventning har han straks givet mig lov til at rejse, der er slet intet i vejen. Jeg må rejse, når jeg vil, og min afrejse er bestemt til den 17. dennes, altså har jeg kun få dage tilbage. Det er lettet godt på mig, og jeg [er] så glad, at jeg ikke kan fortælle det. Kaptajnen har lovet mig vogn til Løgumkloster og videre til Bæk, og jeg må få, hvad jeg vil have. Endelig og endelig kan det nu snart få en ende. Ja Gud være lovet.

Jeg har været hos kaptajnen flere gange, og i aften i halvtredie time og siddet og talt med ham om alle ting.

13/3: Jeg skal engang imellem hen til min gamle kaptajn og kan næppe slippe bort fra ham igen. Han er særdeles fornøjet og fortæller mig mange ting. Nu har jeg så kun 3 dage at være her i. Jeg tæller dagene med længsel, dog kan jeg mærke, at det bliver ikke godt at sige farvel til kaptajnen og alle mine gode venner. Jeg mærker også, at det på en måde vil gøre mig ondt at forlade mine bøger og regnskaber, som jeg har ført i henimod halvtredie år. Kort sagt, jeg har således levet mig ind i det militære liv, at jeg ikke uden en vis smerte skilles derfra. Jeg kan ikke nægte, at jeg lige til det sidste har interesse for, hvad jeg har haft med at gøre, især i de sidste dage...

16/3: I formiddags var jeg oppe at sige farvel til min brave korpskommandør, oberstløjtnant v. Gosch. Han takkede mig me-

get for den tid, jeg har stået ved korpset, han havde haft både nytte og glæde af mig og bød mig leve vel, jeg havde været en brav mand. Ligeledes har jeg sagt farvel til adjudanten, kaptajn v. Thorstenson,²¹ samt til samtlige løjtnanter ved kompagniet.

Min vært, hr. Harders, kom i dag, da vi spiste til middag, Jacob og jeg, med en flaske vin i anledning af min afrejse og takkede mig meget for den tid, jeg havde været hos ham. Han havde været vel tilfreds med mig. Det glæder mig særdeles, at jeg, idet jeg nu snart forlader det sidste kvarter som soldat, kan sige, at jeg i intet kvarter i de tre år, jeg har været ude, har haft mindste spektakel, hvorved livet er blevet meget behageligere. Det er dog den eneste glæde, når vi skal være ude, at vi kan komme overens med folk.

I aften har vi været samlet adskillige gode bekendtere i Hopfenkarre i anledning af min afrejse. Min kære ven Sørensen måtte gå tidlig hjem, da han i morgen skal marchere til Højer for at afløse detachementet dersteds. Efter at vi havde været i Hopfenkarre, gik Jacob, Sigumfeldt, Wiegand, Spandet og jeg herved til Stadt Copenhagen og har her holdt det godt ud. Det er langt ud på natten. Vægteren, som jeg så længe har hørt, råber halvto, og det er på tiden at gå til ro. Det har været en mærkværdig dag, og den glemmes aldrig, så længe jeg lever. Den 16. marts, min sidste dag som militær i den slesvigske krig, vil aldrig gå mig af minde.

(I årbogen 1951 er givet en skildring af, hvordan afskeden fandt sted ved kompagniet, så beretningen herom springes over. Det skal blot nævnes, at kompagnichefen kaldte sin tro fourér frem foran fronten af kompagniet, og mens dette skuldrede gevær, holdt han en smuk og personlig præget tale til Morten Nielsen.)

Herefter fortsættes med beretningen om afrejsen fra Tønder.

... Da jeg kom tilbage til Stadt Copenhagen, trak jeg mine militære klæder af, som jeg håber for bestandig, og trak i civile klæder. Jeg pakkede mit tøj sammen og fik alt ordnet og var derpå endnu engang hos min kære og uforglemmelige kaptajn for at sige farvel. Der var meget at tage vare på [på] skrivestuen, men alt hvilede. Mine venner og kammerater kom for at sige farvel til mig, og hele stuen blev fuld. Henimod kl. 11 holdt trænkusk Sandby med en af korpsets vogne for døren for at køre mig her til Bæk. Endelig, ja endelig efter næsten 3 års forløb skulle jeg så sige soldaterlivet farvel. Idet vi takkede hinanden og hverandre for den

tid, der er gået, bød vi hinanden at leve vel og drak os et glas vin til afsked. Jeg hilste af med hr. gæstgiver Harders og familie og hele huset og steg til vogns, hvorpå jeg under et mangfoldigt lev vel rullede op ad Tønder gade. Min ven og værdige eftermand, hr. Jacob, samt jæger Rasmussen fulgte med lidt uden for byen, men forretningerne tillod ikke, at han kunne blive ret længe borte. Jeg erfarede, kort før jeg forlod Tønder, at han er udnævnt til fourér fra i dag af, og jeg gratulerede ham derfor, endnu inden vi skiltes ad. Kun kort havde vi været sammen, men dog knyttet et inderligt venskabsbånd, og det var tungt at skilles ad. Vi rev os fra hinanden, idet vi lovede at holde brevveksling, hvordan det end gik. Efter at de var gået lidt tilbage, vendte jeg mig endnu engang om, og vi viftede med vore huer. Jeg kastede derpå et blik på Tønder, og vi rullede af sted. Jeg kendte ikke vejen, men jeg havde mit kort, og så kørte vi. Vi kom igennem Løgumkloster, forbi Nørre Løgum kirke, forbi Toftlund kirke, her var to kæmpehøje på kirkegården, igennem Ørderup, hvor vi bedede, Aabøl, Gabøl og Store Nustrup. Omtrent kl. 6 kom vi her til Bæk og kom til min moders morbroder,²² hvor jeg har slået mit kvarter op for i nat... Jeg vil her anføre, at min moders moster, Mette Nielsdatter,²³ der også boede her i Bæk, er for få dage siden afgang ved døden...

18/3: Det faldt mig ikke lidet forunderligt at stå op i dag morges. Alt var roligt og stille. Jeg er fjernet fra købstadlivet med al sin tummel, og jeg er glad derved, skønt jeg ikke kan nægte, at det er mig sært, så roligt alt er omkring mig. I dag skal jeg ikke stille til appel. Den tid er forbi. Min pen formår ikke at beskrive, så underligt det falder mig, at jeg er min egen herre og skal ikke modtage nogen ordre. Dog tiden er mig lang, og vel har jeg det godt, men dersom ikke længselen efter hjemmet var hos mig, ville jeg rejse til Tønder igen...

Den gamle Jens Nielsen, hans kone og jeg gik i eftermiddags ud for at besøge et par af deres børn, der bor i nærheden...

19/3: Jeg hilste nu af med min familie i Bæk, hvor jeg havde haft det godt i næsten to dage. Vi kørte gennem Styding og Hammelev, sidste sted vel bekendt af korpsets kantonnement der i 1848, og nåede Haderslev henimod aften. Jeg tog ind til en af mine gamle kompagnikammerater, nr. 202 H. P. Jensen Qvie, der bor ved Gammelting, og her får jeg kvarter i nat.

20/3: I dag har Qvie og jeg været omkring i byen og set adskillige ting: Jernstøberiet, et ny anlagt springvand o. s. v. Luften er her renere end i Slesvig eller Tønder, men mærkeligt er det at høre, så nøje enhver kender, hvem der er tyske, og hvem der er danske. Qvie viste mig flere nye vinduer, der var vidner om, at der boede en tysker, der en vis aften har måttet undgælde. I øvrigt må jeg sige, at jeg heller ikke her har nogen ro, men længes efter Fyn. Jeg har i aften ladet mig indskrive med posten til Assens og rejser i nat kl. 2. Det er altså sidste nat i det slesvigske, og om Gud vil, er jeg i morgen i Fyn.

21/3: Kl. 1 i nat måtte jeg op. Qvie hjalp mig mit tøj om til den velbekendte postholder Rabens gård. Først kl. 4 kom diligen-
 cen sydfra. Det regnede og var et trist vejr. Efter et kort ophold rullede vi af sted ud ad Haderslev efter Aarøsund. Jeg var særdeles glad ved at sidde inde i diligen-
 cen, da det regnede stærkt. I hvor gerne jeg have ønsket at se den skønne egn syd for Haderslev, hvor Starup, Grarup og Hajstrup ligger, så jeg ingen ting. Vi nåede Aarøsund i morgendæmringen, og Lille Bælt var nu det eneste, der skilte mig fra Fyn. Dog snart skulle jeg også nå dette. Postdampskibet »Maagen« førte os over, og vi nåede efter to timers sejlads her til Assens kl. 8. Jeg gik straks ud til Jørgen Knudsen, hvor jeg gik i seng nogle timer, da jeg syntes ej at være vel ovenpå turen, der over vandet var meget hård. Efter at jeg havde sovet lidt, gik jeg ned i byen og besøgte min gamle vært bager Fentz, med hvem jeg var ude i marken, og garver Seligmann. Da min fader kommer i morgen, har jeg slået mig til ro for i dag...

1854

(Udstyret med lidt flere rejsepenge fra faderen end ventet tog Morten Nielsen den 22. maj 1854 afsked med hjemmet og begav sig på vej mod Bøjden. Her måtte han til sin store ærgrelse vente til den følgende dag. Efter at dampskibsfarten lokkede de rejsende til at vælge andre ruter, blev dette gamle overfartssted til Als ikke længere benyttet så meget som forhen. Han veg tilbage for at leje færgen til sig selv, det ville have kostet 3 rigsdaler. Den lidt billigere båd ville først være til at få næste dag.)

24/5: ... Glad og vel til mode tog jeg afsked og skyndte mig til Bøjden Færgegård for at leje den lille båd og komme over til Als.

Jeg lejede den og skulle give 10 mark og 8 skilling, der kom bud til færgefolkene i Bøjden, at de skulle indfinde sig og føre mig over. Imidlertid viste færgemanden Nissen mig omkring, og navnlig viste han mig en have, som var anlagt i terrasser ned mod stranden, og som var sjældent smuk. Som vi stod og ventede på folkene, kommer der nogle prangere og heste fra Aastrup, som øjeblikkelig ville over for at komme til Broager marked. Hvem der blev glad, var mig. Jeg gav færgefolkene 2 mark for deres ulejlighed og kom med den store færge, der ikke kostede meget. Kl. 12 gik jeg i færgebåden »Hvedholm af Bøjden«, og vi sejlede. Jeg var rigtig glad ved den sejltur, skønt jeg, da vi kom Horne Næs ud, nær havde blevet søsyg. Vinden løjede af, og vi gik for meget i syd, så vi måtte opgive at komme til Fynshav. Vi styrede da efter Flæbæk ned for Østerholm, hvortil vi først nåede kl. 4^{1/2}. Hvor glad jeg blev, da jeg her satte fod på alsisk grund igen, kan jeg ikke beskrive. De gamle tider, da jeg som soldat stampede på denne yndige ø, randt mig i minde. Jeg kom denne gang som fri mand, vi har atter fred i landet, og jeg måtte med tak ihukomme Herrens førelser . . . Det var allerede hen på eftermiddagen, og jeg havde et godt stykke vej til Miang, hvorfor jeg måtte til at bruge mine ben. Jeg fulgte langs stranden en sti, om igennem en skov efter Fynshav. Det var en tur, som jeg aldrig glemmer. I skoven var der blomster i utallig mængde, og ved min venstre side plaske- de Østersøens bølger. Her var noget for romantikerne, det var i sandhed romantisk. En skønnere og venligere tur end denne, kan der næppe gives. Endelig nåede jeg Fynshav. Her var det forunderligt stille, imod den gang, jeg lå der. Jeg gik stift forbi færge- gården, hvor adskillige sære aftener er rundet hen, og kom så op til min gamle vært, kaptajn Christensen. Såvel han som hans gamle husholderske modtog mig med glæde og forekommenhed. De beklagede, at jeg ikke kunne blive hos dem i nat, som de havde ventet. Alt stod ellers som for fire år siden, da jeg netop til samme tid lå der. Christensen er den samme pedant endnu. Han bliver da ejheller anderledes. Alle hans blomster og hele hans stive havevæsen var som før . . .

Hans store kikkert er til. Den måtte naturligvis i brug, og nær havde vi sagt, der atter var ildebrand i Fyn. Vi så røg, denne bevægede sig så sært, så vi var ved at sige, det brændte på flere ste-

der, da vi omsider fik at se, at det kun var røgen af et dampskib, og vi lo da af os selv. Endelig var jeg inde i min gamle stue, hvor jeg sad i 11 uger. Jeg var underlig til mode ved at se disse gamle steder. Men jeg var glad, nu først begyndte rejsen at blive, som jeg havde ventet. Samtalen kunne ikke få nogen ende. Jeg måtte derfor bryde overtvært og sige farvel.

Nu gik jeg efter Asserballe, den vej, som jeg så tit gik for at hente befaling i Asserballe kro. Undervejs var jeg inde i Almstedskov for at besøge den brave synsmand, Hans Eriksen, der modtog mig som en gammel bekendt. Samtalen kom snart i fuld gang om gamle tider. Han sagde, at han uden at smigre mig måtte sige, at mine bespisningslister var de bedste, han fik. Samtalen blev højere og højere. De bekendte alsiske kaffepunche kom på bordet. De smagte som sædvanlig slemt, men høflighed forbød mig at vrage denne alsingernes kæreste drik. Aftenen var nu helt gået mig på, og jeg måtte støvle af sted igen. Fra Asserballe gik jeg min gamle »befalingsvej« ad Gammelgårds kro, indad »æ Majled«, og kom her til Miang henimod kl. 11, efter at de alle var gået til sengs i mit kære gamle kvarter hos Hans Jørgen Smeds. Jeg træffer desværre min gamle madmoder meget syg, hvilket gør et stort skår i vor glæde over at se hinanden...

25/5: Jeg var i formiddags i Hørup kirke. Sognepræst Schwenzen prædikede... Prædikenen var jo ikke dårlig, men jeg kan da ejheller videre rose den. Jeg har haft langt mere glæde ved at høre ham, især glemmer jeg ikke en prædiken, som jeg hørte af 1849... Jeg lå i 20 uger i Hørup sogn og var dog aldrig i kirke. Den var fyldt med krudt, og gudstjenesten holdtes i skolen...

... Da jeg var kommet tilbage til Miang og havde spist til middag, gik jeg til Augustenborg, dette under den slesvigske krig så mærkværdige sted. Jeg var i hertugens smukke have, der nu forfalder mere og mere, gik omkring i alle gangene, hvor jeg før så tit glædede mig. Jeg så, slottet var forfalden meget siden 1850, var inde i gården o. s. v. En enkelt soldat sås, ellers var det dødt, stille og tomt i flækken. Endelig var jeg inde på den kirkegård, der i 1848 blev anlagt, og som gemmer støvet af mangan en kriger fra hele Danmarks rige såvel som fra »Vaterlandet« derude. Af numrene på pælene ses, at der hviler to hundrede og halvtredsindstyve krigrere. Over en stor del er der sat et simpelt minde. Jeg optegne-

de gravskriften på adskillige, der var mig mærkelige enten ved mindets skønhed eller af andre grunde...

Nu gik jeg igen tilbage til Miang, og Hans Jørgen Schmidt og jeg gik derpå ad Lambjerg til Lambjergskov for at besøge Mads Davidsen, også min vært i 1849. Dette besøg glædede mig overmåde meget. Jeg var glad ved den smukke have, som for indretningen i huset, [der] er blevet en helt ny, der er blevet så oppudset, det var en lyst at se. Vi fik også en livlig samtale. Mads Davidsen er en meget fornuftig og dygtig mand, og vi kunne straks stemme om vore politiske forhold. Carl Moltke²⁵ kunne han på ingen måde lide. Det blev aften, inden vi gik tilbage til Miang igen, hvor jeg vil blive endnu i nat.

Sluttelig må jeg anføre, at jeg i dag har set en art gul kløver med små små gule knopper. Det morede mig meget.

26/5: I morges tog jeg så afsked fra de kære folk i Miang, børnene, oldefader og oldemoder, den gamle snurrige træskomand o. s. v., der alle er, som da vi sidst sås. Hans Jørgen Schmidt var så god at køre mig til Høruphav, hvor vi i Høruphavs kro tog os et glas til afsked. Jeg ville herfra over til Kegnæs, og snart var der lejlighed. Færgen »Mette« førte mig over. Jeg gik så op igennem gården Hjortholm til Østerby til mit særdeles glædelige kvarter i 1849 hos Christian Rasmussen. Denne er nu tilligemed sin forunderlige og morsomme kone kommet på »ophold«, der er bygget, siden jeg var der, og plejesønnen Iver Hansen er blevet gift og har fået »æ boel«. Jeg var her velkommen og blev overmåde venligt modtaget. Jeg så ind i mit forrige kammer og så den pibe, som lærte mig at røge tobak, da jeg der sad og skrev permissionspas og opgjorde skyldbøger i de første dage i september 1849. Iver Hansen lod sit arbejde hvile og fulgte mig om til den brave synsmand, Peder Pedersen, hvor vi var en times tid. Derpå gik turen om til Christian Føged, hvor kaptajnen lå, siden gik vi op til Jørgen Horne, der stod ved samme kompagni som jeg (med nr.) 249, og som blev forlovet, da vi lå her, og efter krigen kom herover at bo. Han var uheldigvis ikke hjemme, men vi var der alligevel en times tid. Vi så os om, og navnlig morede jeg mig meget over den yndige udsigt, der fra haven var ud over Østersøen. Endelig gik vi ned til Christian Føgeds datter, der er gift med en smed. Tiden var nu forløben, og jeg kunne ikke være der

længe, når jeg ville her til Sarup i aften. Jeg hilste da af med Iver Hansen og gik ad en skolesti over en mængde marker ud efter Nygårds parcellister. Jeg må sige, at jeg næppe tror nogensinde før at have haft en mere fornøjelig tur end denne ad skolestien. En vid udsigt havde jeg til alle sider, kornet stod rundt om mig i den største yppighed, såvel vintersæd som forårssæd. Flere gule rapsmarker gav en behagelig blanding, jeg var halvt beruset af glæde. Ved Nygårds parcellister kom jeg på vejen igen og kom nu ned ad draget forbi det sted, hvor efter sagnet det gamle Kegnæsborg skal have stået ud langs Østersøens yndige bredder, der også glædede mig usigeligt, om forbi Kegnæsgård, hvor jeg mange gange har hentet befalingen og kom så endelig op til den kære Peder Poulsens i Skovby. Hos disse herlige folk opholdt jeg mig temmelig længe. Jeg tror at kunne sige, det er de herligste folk, jeg har truffet på hele Als. De var i sandhed omhyggelige for soldaterne og gjorde sig al mulig umage for at gøre os godt. Vi havde megen samtale om gamle dage, og imidlertid gik aftenen os på, og jeg havde endnu en hel mil til Sarup, hvorfor jeg måtte bryde af. Inden jeg vel vidste af det at sige, havde Peder Poulsen spændt for en vogn og kørte så for mig op igennem Lysabild her til Sarup, hvor jeg agter at blive til i morgen middag. Min gamle vært, hr. Ponnede Svendsen, var gået tilsens, jeg bankede ham op, og snart kom alt i bevægelse. Jeg blev stormende modtaget, og jeg kan også sige hjerteligt. De blev rigtig glade ved min ankomst. Konen sagde: »Vi kund da lisse råi ha vint æ Kong som dæi«. Vi snakkede og sludrede længe, der var meget at tale om, hvor den var, og hvor den var, hvordan de 11 uger gik, vi var sammen i 1849. Det er i grunden nogle sære folk, Svendsen vil »supe« endnu, konen har ikke glemt at bande, men ellers mod os var de meget flinke...

28/5: ... Jeg stod meget tidligt op i Sønderborg i morges. Der blev fortalt mig, at det var lidt ubestemt med dampskibet »Caroline Amalie«s ankomst, og nødvendig ville jeg endnu engang komme »æbag« og oven i købet spille mine penge. Efter at jeg havde spist frokost i Stadt København, stovlede jeg nu af ned til skibbroen, hvor jeg imidlertid fik længe at vente, inden dampskibet kom. Dog kedede jeg mig ikke. Morgenen var yndig, og stedet jeg var på — dette mig bekendte, fremmede sted — fremkaldte sådanne følelser, at tiden gled hurtigt hen. Endelig kl. 8 var skibet i sigte, og det

stod ikke længe på at gå ind til Sønderborg. Jeg så straks, at det var propfuldt af passagerer og fik det også at høre, da der udbragtes et tordnende hurra. Jeg tænker, det var for det gamle slot. Dog inden jeg forlader Als, vil jeg endnu bemærke en ting, at alle fruentimmer i hele Sønder-herred har afskaffet den forrige hovedpynt og fået kapper, konerne. Pigerne har bart hoved. Jeg fandt det besynderligt i førstningen, jeg kom til Als, da det jo klæder mange af dem såre ilde. Vi få passagerer, som fra Sønderborg ville til Flensborg, kom da på dampskibet, og straks efter gled vi af sted. Jeg kan ikke beskrive min glæde over at være på det samme skib, som i juli 1848²⁶ førte mig over til Vejle. Jeg var vel glad ved turen dengang, men himlen var to gange skyfuld. Denne gang er det anderledes. Alt er overstået, og uden mindste bånd kunne jeg i dag nyde alle en rejses behageligheder. På skibet var en stor mængde soldater, der den 30. dennes skal møde i Holsten og desuden en stor mængde passagerer, der vil til Flensborg i anledning af landmandsforsamlingen, som begynder i morgen. Soldaterne eller rettere sagt rekrutterne var sjællændere, som hele tiden var så lystige og muntre. Hver gang der gik et skib eller en båd forbi, råbte de hurra, og forresten førte de den største morskab, som kunne tænkes. Jeg traf vor forrige rigsdagsmand, pastor Møller,²⁷ der og ville til Flensborg i anledning af landmandsforsamlingen, hvem jeg havde en rar samtale en stor del af rejsen, mest om kysterne omkring os. En baron Wedell-Wedellsborg kom til, imedens Møller og jeg talte om Angel. Han kom lejlighedsvis til at fortælle en morsom historie om Kværn forrige præst, Bundhund.²⁸ Denne præst studerede i Kiel og boede da i en gæstgivergård kaldet »Haren« ved Katteporten, og hans adresse blev da følgende: An Herrn stud. theol. Bundhund im Hasen beim Katzen-Thore in Kiel.

Hvad selve sejladsen angår, da må jeg sige, at jeg aldrig har haft en mere fornøjelig tur end denne. Jeg så og så og så mig om til alle kanter og især til Slesvigs kyst. Vi kom inden om Broager og havde i lang tid denne halvø store kirke med sine to høje spir i sigte. Også Holdnæs, hvor et par søtræfninger har stået, kom vi forbi, hvorpå vi kom ind i den dejlige Flensborg fjord, hvor jeg kan sige, jeg var så glad, jeg ej kan beskrive det. Hvorhen øjet rakte, var smukt, det ene parti smukkere end det andet, med skov,

smukke huse, byer, teglbrænderier o. s. v. På engang kom Flensborg til syne, i en fart nåede vi derind, og kl. 11 landede vi ved Flensborg skibbro, hvor en uhyre menneskemasse var samlet. Jeg var lykkelig og glad over atter at se denne stad ligesom tidligere to gange. Men denne gang var jeg ene, der var ingen bekendte at tage ind hos. Jeg vidste, det ville blive dyrt at være her, og det værste var, at jeg knap vidste, hvor jeg skulle gå hen for at få logi. Imidlertid, som sagt, jeg var glad, og ene slentrede jeg op ad gaden og søgte først ud til Assistenskirkegården for at [se] de grave, der efter sigende skal gemme tretten hundrede krigere af venner og fjender. På kirkegården gik jeg nu i omtrent tre timer og læste indskriften på mangel en mindsten, sat over faldne fra hine, uforglemmelige dage, og jeg optegnede mange deraf, som jeg her vil anføre. Jeg tænkte på, hvad om jeg havde lagt mine ben, og jeg var underlig til mode...

Efter at jeg havde tegnet ovenanførte 68 navne op, lakkede det ad kirketid i de kirker, hvor der holdtes eftermiddagsgudstjeneste, hvorfor jeg tog afsked med gravene og kirkegården, og i en underlig stemning gik jeg nu atter ind i Flensborg for at komme i kirke, og jeg valgte at gå i Mariekirken...

Glad og fornøjet gik jeg af kirke, og nu skulle jernbanen være det første, jeg ville se, hvorfor jeg gik sønder ud af byen, ad Røde Port, hvor jeg med mine kammerater kom igennem den 4. februar 1851 under flensborgernes jubel og hurraråb. Tæt uden for bemeldte port kommer jernbanen og går underneden både Husumer- og Slesvigchausséen og hen over en mølledam ind over Angelbogaden og efter Blanke Maj. Jordarbejdet er ikke nær færdig på omtrent en fjerdingvej, hvilket har sin grund i de uhyre hindringer, som naturen her stiller i vejen. Jeg så rigtignok med forundring på det hele anlæg, der er så storartet, at kun den, som ser det, kan gøre sig en forestilling derom. Jeg havde håbet at komme til at køre på jernbanen første gang på denne min rejse, thi der har for længe siden stået i avisen, at banen skulle blive færdig til landmandsforsamlingen, men det var forgæves håb, da kun prøvetog kan foretages til på en fjerdingvej nær byen. Fra de store arbejder ved byen gik jeg vester ud og nåede så omsider til jernbanen, hvor den var færdig, og [for] første gang var jeg i stand til at gøre mig et rigtigt begreb om en jernbane. Imidlertid,

efter således at have travet om, blev jeg sulten og gik tilbage ind i byen og fik noget at spise.

Så derpå gik jeg op ad Flensborgs anden lange hovedgade, Angelbogaden, og noget uden for mod Adelby og ad Glücksborgvejen, hvor der var yndigt overmåde. Da jeg gik derfra tilbage, forvildede jeg mig ned mod fjorden og lod mig sætte over, hvilket havde til følge, at jeg nok engang måtte over fjorden og kom da atter på skibbroen, hvor jeg landede i formiddags. Nok engang stejlede jeg igennem byen og kom uden for den frisiske port, hvor kunstberiderselskabet Goldkette gav forestillinger. Første akt var allerede til ende, men jeg gik alligevel derind og så 2. akt, en slags pantomimespil, der var morsomt nok. Jeg regner til, at her vist var en 6 til 8000 mennesker, i kirken derimod var kun få. Jeg travede nu omkring, hist og her, blandt andet var jeg inde i Ravens hotel og gav 13 skilling for en lille kop kaffe for at få lejlighed til at læse aviser. At få logi var nu det, jeg søgte, omsider fik jeg det tæt oppe ved nordre port hos en bager Eicke. Jeg var ikke tilfreds dermed, huset så mig så snavset ud. Og folkene, ja de var også snavsede. Men jeg var nødt til det, jeg gjorde, da alle gæstgiversteder var overfyldte med rejsende i anledning af landmandsforsamlingen. Dertil kom og, at i byen vist var flere tusinde rekrutter, der både skulle nord på og syd på. Jeg gik, efter at det allerede var blevet aften flere gange ud omkring på gaden, da jeg ikke godt kunne være inde hos hr. Eicke, hvor der holdtes et syndigt hus med svir og sværm. Jeg gik til sidst uden for nordre port og så mig der lidt om, hvorpå jeg uden at vente det var så heldig at træffe en kær ven fra 1848, jæger Johan Løbnitz Hansen Nyborg, der nu står i 4. jægerkorps²⁹ her i byen. Han blev glad, jeg ligeledes og endnu mere, da han tilbød mig kvarter hos sig. Han kendte den mand godt, som jeg havde snuset op, hr. Eicke nemlig, og fortalte, hvad det var for en person, at han var en af de tilbageblevne tyskere fra krigens tid og omtrent en kæltring o. s. v. Hansen ville nu have, at jeg skulle sige kvarteret af, hvilket jeg gjorde med glæde. Vi gik om på en dansebod, hvor Hansen opholdt sig lidt. Nu var det langt ud på aftenen, så vi måtte til at se efter Jørgensby, hvor han boede. Nok engang kom jeg over fjorden, og vi nåede Jørgensby nr. 36, og jeg blev såre glad ved at træde ind

i en hyggelig stue og sandede, at hvor der er hjerterum er også husrum, thi lejligheden var ikke stor . . .

29/5: Jeg havde ondt ved at komme til at sove sidste nat. Der var nemlig en kone i barnsnød der i huset, og det var meget hårdt og havde dertil varet i næsten tre dage. Det var mig så underligt at høre den arme kone klage sig, og jeg blev glad i morges, da jeg fik at vide, at det var gået godt af. Man oplever jo dog mange forunderlige ting. Jeg gik om formiddagen ud i byen igen, og navnlig var jeg mest på Blanke Maj, hvor englænderne har deres værksteder, deres store tømmerstabler, skinner o. s. v. Jeg så en savmaskine i fuld gang, et par store skimler, hvis mage jeg ej har set i førelse, størrelse o. s. v. De var forspændt på engelsk maner, den ene foran den anden, og trak, så vidt jeg ved 1000 brændte mursten. Her på Blanke Maj var en mageløs travlhed af arbejdere i massevis. For øjeblikket er der temmelig uryddeligt på pladsen, men når jernbanen kommer i stand, vil det blive smukt.

Kirken i St. Jørgensby, St. Johannes kaldet, var på grund af rengøring til pinsen åben, og jeg gik derind og efterså den. Den er uden tvivl meget gammel. Kl. 9 gik jeg i Hospitalskirken i Angelbogaden, hvor der var altergang . . .

Jeg gik nu tilbage til Hansen, hvor jeg spiste til middag, hvorpå jeg begav mig på rejsen her til Angel og kom ad den vej, jeg hin 17. juli 1850 første gang så. Da jeg havde gået et lille stykke vej, var jeg så heldig at komme kørende lige til Havetoft med en mand nede fra Siversted. Han var flink, kunne tale dansk og lod også til at være dansksindet, men jeg tror, det var en skælm. Vor vej gik ad Lille Volstrup, Lille Solt, hvor jeg den 21. juli 1850 sad og skrev i klokketårnet. Vi var inde i Freienwillen kro, hvor vi fik en tår, inden vi kunne længer. Så kom vi forbi en mark lyng, hvor der var tændt ild, og forbi den degnemark, hvor vi tilbragte den 23. juli 1850. Den gamle stymper-degn, som stod hos os den gang og så jo skævt efter os, er nu død. Videre kom vi igennem Store Solt, forbi marken ved Hostrup, hvor vi lå den 24. juli, og om eftermiddagen så efter den side, hvor fægtingen den dag var. Igennem Hostrup til Havetoft, hvor jeg forlod vognen. Ligesom hin uforglemmelige 25. juli, da jeg gik ind på Havetoft kirkegård og hørte der slagets begyndelse, gik jeg også i dag ind på kirkegården, hvor jeg gik en tid lang og tænkte på de svundne dage, da

jeg travede her omkring. Der trak et stort tordenvejr op, men gik dog vester om. Jeg ventede at få skindet blødt, men slap dog. Fra Havetoft tog jeg nu til venstre ind ad Angel. Jeg kom ad en by, som hed Bunsbøl, og så ved jeg ikke mere, hvad det hed, hvor jeg kom frem. Jeg så på kortet og mente, det skulle hjælpe mig frem, men jeg gik vild. De næsten utallige veje, der her findes mer end noget andet mig bekendt sted, de høje levende hegn på alle sider, hvor man ser, og den flade egn gjorde, at jeg ikke kunne finde rede, hvorfor jeg til sidst blev ærgerlig på Angel og kunne ikke se det frugtbare landskab, som andre kan. Omsider, efter at jeg havde prøvet vist snese [af] veje og set på snese af vejvisere samt skelsten, nåede jeg dog Ølsby præstegård, hvor jeg næppe havde været i et kvarter, før der kom en stor regn. Jeg blev venligt modtaget af den kære pastor Mohr,³⁰ hans frue og fru Thurah fra Tommerup, der var kommet for et par dage siden. Pastor Mohr er desværre syg, hvilket gør mig ondt. Oven på regnen var vi i aften i haven, hvor vi fik en rar samtale. Han fortalte mig adskillige prøvelser, som han havde haft i Ølsby, som jeg dog ej vil her omtale, men slutte for i dag.

30/5: I dag har jeg opholdt mig hos den kære pastor Mohr og bliver her endnu i nat. I formiddags gik Mohr og jeg ud i haven og havde en rar samtale i flere timer. Han fortalte mig meget om engelboerne og alle de bryderier, han har haft med dem og har endnu den dag i dag. De fleste af dem er tysksindede og søger at lægge ham alle mulige hindringer i vejen for sit besværlige embedes udførelse. Ja han har næsten ikke et menneske, han kan slå sin lid til. De går kun lidt i kirke til tysk tjeneste, især her i Ølsby. Til dansk gudstjeneste kommer næsten aldrig nogen, så den arme mand har ingen stor glæde af at være præst her. Og ikke alene her er det så, men overalt i Angel er de tysksindede og bliver det så sandelig også. De har fuldt op af penge, det er deres nationalitet, og dermed trodser de alt dansk, om det så er kongens portræt, er det dem en modbydelighed, ligesom der ejheller [er] nogen, der kan være sikker på at have en dannebrogspane i fred.

I eftermiddag ville pastor Mohr køre mig en tur ud. Jeg valgte at komme ned efter Vedelspang, da jeg ej havde været der nogen sinde. Vi kørte, men var ej kommet ret langt, før Tolk præst, en pastor Thiess³² kom kørende og ville over til Mohr. Denne fulgte

nu straks med tilbage, hvorimod jeg kørte videre ad Bøglund forbi Farensted kirke og nåede så Vedelsspang mølle, som jeg kørte forbi og kom så op til Tolk, en forskrækkelig stor by. Jeg havde fornøjelse af at køre igennem den og se de mange bygninger og store gårde. Hele gaden var brolagt. Tæt sønden for Tolk vendte jeg om og skyndte mig nu tilbage. Det var mig, som jeg var bange for hvert menneske, jeg så, og var derfor meget glad ved at søge ly i den danske Ølsby præstegård. Her var pastor Thiess endnu, og jeg fik ham nærmere at kende. Det var en meget besynderlig mand og skal også være det som præst, idet han har så mange løjerlige gebærder, når han prædiker. Jeg tror, han er dansk og tysk — eller ingen af delene, men dog skal [han] være en temmelig god præst.

(Det er ganske karakteristisk for Morten Nielsen, at lige så meddelsom han er, når han fortæller om andre, ligeså tilbageholdende er han, når det drejer sig om at betro sine fremtidsplaner til papiret. Ikke med ét ord nævner han her noget om, at præsten har søgt at få ham til at blive lærer i Ølsby. Først mange år senere nævner han dette rent en passant i et dagbogsnotat. For at se dyrskuet i Flensborg forlod Morten den gæstfri præstegård, hvorfra han fik kørejlighed med præstens familie til St. Solt. Derfra vandrede han videre til Flensborg, hvor han som en kender bemærkede garnisonens jægerkompagnier opstillet til lønningsparade; mangel på kæserner måtte jo medføre, at en sådan foreteelse måtte blive en del af gadelivet på lønningsdage.)

1/6: Straks efter at jeg var stået op i Flensborg i morges, gik jeg om til boghandler Sundby, hvor pastor Møller boede, med hvem jeg havde en lang samtale. Han fortalte mig om, hvilken tale han ville holde i eftermiddag ved festmåltidet o. s. v. Jeg gik derfra ud udenfor Friserporten for at se de agerdyrkningsredskaber, smør, oste, saltede og røgede varer m. m., som var opstillet i Kloppenborgs ridehus. For bedre at orientere mig, købte jeg ved indgangen en fortegnelse over genstandene. Over halvandet hundrede stk. genstande af alle slags var her opstillet: Flere tærskemaskiner, henimod en snes forskellige sorter hakkelsesmaskiner, dels til hestekraft dels til håndkraft, roeskæremaskiner, flere forskellige kornknusere og håndkværne, en hel del kærneværker, hvoraf et af glas, såmaskiner, såvel til korn som frøsorter, kulti-

valtorer, en stor mængde svingplove, jeg tror 33, af mange forskellige faconer, med hjul, men mest svingplove, undergrundspløve m. fl., en stor del svenske harver, klodsharver, sæddækkere, drænrør-maskiner, skråkværne, kornrensemaskiner, en rodfrugt-vaskemaskine, en jordklumpeknuser, en stor mejemaskine, der var mig så vidtløftig, at jeg ej kunne forstå den, hakker, spader, dræningsredskaber og mange flere ting, som jeg ikke vidste, hvad de skulle bruges til... I flere timer gik jeg og betragtede disse sager og morede mig meget. Det var særdeles interessant at se alt dette, og jeg vil længe have gavn deraf. Hvad der dog især tiltrak opmærksomheden, var en hakkelsesmaskine fra brødrene Jensens jernstøberi i Faaborg. Der var bestandig en mængde tilskuere om samme, og jeg syntes også, den var overmåde god og fik mestrens adresse i det tilfælde, at vi selv skal have os en sådan maskine. Imidlertid det rykkede ad kl. 11, da dyrskuet skulle begynde, og jeg forlod ridehuset og alle maskinerne for at komme ud på eksercerpladsen for at se dyrene. På vejen derhen var en uhyre trængsel men endnu mere trængsel ved indgangen. Såvel jægere [som] gendarmen var posterede, men de havde stor nøje med at holde folk tilbage. Jeg måtte vente længe, jeg tror en hel time, omsider slap jeg ind. Også her købte jeg en bog for bedre at finde de mange dyr, [og] hvem de tilhørte. Til denne bog vil jeg henvise og blot bemærke, at der var mødt til præmiekonkurrence: 47 heste og hopper, 82 stk. kvæg: 22 tyre, 37 køer, 19 kvier, 2 kalve og 2 fede stude, der var inddelt i marskkvæg, malkekvæg fra Slesvig og udenfor Slesvig, 63 stk. får: 20 væddere og 43 får inddelt i kødfår og uldfår, 14 svin — ialt 206 dyr. Dog var de ikke alle på pladsen, da en del af dem, som ingen præmie fik, allerede var borte, men der var alligevel mange. Kongen havde skænket 2000 rdlr. til præmier, som blev uddelt under navn af kongepremier. Den største af disse fik baron Juel-Brockdorff på Hinde-mac³³ for en hingst. Studene, der var, havde en ualmindelig størrelse, især den ene, der var som en ordinær hest. Jeg forbavsedes i sandhed over dette kæmpedyr.

Af bekendte traf jeg Chr. Simonsen, en søn af Simon Andersen fra Øster Gjesten, der fik præmie for en tyr. Ligeledes traf jeg en gammel kompagnikammerat, Jens Jørgensen Bjerne, der tjener på Hvedholm³⁴ og stod med kvæg for sin husbond, forpagter Clement.

Endnu må jeg bemærke, at der af fårene var nogle forunderlige slags, som jeg ej har set før, og som jeg med hensyn til race o. s. v. vil henvide til min fortegnelse.

Tiden gled hurtigt, thi der var en hel del at se, som var værd at se og lægge mærke til, men det var hen på eftermiddagen, og jeg måtte forlade pladsen, hvis jeg ville nå Alnor endnu i dag, som var min bestemmelse. Som jeg ville gå ud, træffer jeg så såre uventet en god ven fra 3. reservejægerkorps, nemlig fourér, senere kommandérsergent Andersen af 3. kompagni, der netop kom fra Husum fra 2. batl. og var blevet afskediget, hvorfor sagde han ikke, men jeg sluttede mig dertil. Han blev glad, jeg også. Vi gjorde nu følgeskab ind ad byen til. Vi standsede en gang for at se nogle kanariefugle gøre kunster, trække en lille vogn, affyre en lille kanon m. m. Manden, der havde afrettet disse fugle, var en tysker, og hvad gør tysken ikke for penge. Da vi kom ind til byen, gik vi ind for at drikke os en kop kaffe, hvilket skete under en forfærdelig høj, rørende sang af nogle tyske sangerinder, der sang for »en skilling«. Jeg havde min rejse i hovedet, sagde farvel til Andersen og gik op til Hansen for også at sige ham farvel, hvorpå jeg stampede af. Dog ville jeg endnu engang ud på kirkegården for at se heltegravene, men som jeg ville til rigtig at marchere, nu skulle det være, møder jeg atter en kær ven og studsede og så, og se det var Lars Frederiksen fra Ryslunge, der tillige med flere elever fra Rødding havde taget en tur her til Flensborg. Endnu engang måtte jeg med dem på kirkegården, hvor der gik endda nogen tid med samtale. Lars Frederiksen skiltes nu fra de øvrige for at følge mig lidt ud. Vi var inde et steds ved nordre port og drak en kop the, og så spankede vi af. Heldigvis var jeg ikke kommet langt, da jeg savnede mit herlige Slesvigs-kort og fik mig en lille løbetur tilbage efter det. Da jeg var nået Lars Frederiksen igen, gik vi hen for at se gasometret,³⁵ der rigtignok ser noget anderledes ud end i Odense. Jeg forstod det ikke, hvorfor det er umuligt at beskrive det. Efter at jeg havde hilst på Korsebjerghus, der tillige med Lykkehus og Kustrup står i 4. jægerkorps i Flensborg, blev det endelig alvor med rejsen. Lars fulgte mig en halv mil ud, og vi var enige om, at vi aldrig ville få noget smukkere at se, end hvad vi så her langs med Flensborgs yndige fjord og op igennem skovene. Vi aftalte om at mødes hos pastor Blædel³⁶ i Nustrup

3. pinsedag. Der kom en vogn rullende, som jeg håbede at komme på. Jeg sagde Lars Frederiksen farvel. Vognen kunne ikke høre, hvad jeg sagde, og herren ville ikke, den rullede forbi. Jeg kom bagefter og var halvt træt, og dog nåede jeg endnu engang vognen, der holdt stille. Der var egentlig to vogne, den ene bundet bagefter den anden. Herren sad i den bageste, en stor fjedervogn, og nok en anden herre. Han var nu så overmåde god at tilbyde mig at køre med. Med glæde steg jeg op i vognen og endmere glad, da jeg hørte, at de ville til Als. Jeg kunne altså køre med lige til Alnor, hvor jeg ville logere hos Peter snedker fra Frøbjerg.³⁷ Min glæde kan jeg ikke fortælle. Jeg havde ret sovet til min lykke. I en strygende fart gled vi ud ad landevejen, men kroerne skulle vi ind i. Den første var den store Klusris kro. Her trakteredes jeg med vin. Det var jo omvendt, det skulle være. Vi kom forbi den mark, hvor vi den 17. juli i 6 timer lå og gabede af heden, og så nåede vi Holdbi kro, men her kom turen til mig at traktere. Dog betalte jeg ej alt, hvad vi fortærede, Hansen, så hed herren, betalte også noget. Vi kørte nu videre og havde megen samtale, og de morede os begge, at Hansen nemlig var overmåde godt kendt i Tommerup, ja også i Usselhusene.³⁸ Det gik rask med samtale et godt stykke vej, men det var jo aften, så dumpede herrerne i søvn. Kusken så tilbage fra den anden vogn og smilede. Vi rullede hurtigt af sted, omsider blev vi i den bageste vogn stille. Rebet, hvormed de var sammenbundne begge vognene, gik itu. Kusken vidste det ikke, men passede sin dont, og hvis jeg ikke havde været vågen og straks råbt af alle kræfter, havde vi vel siddet i vognen endnu. Herrerne vågnede ved mit råb og råbte, som de var gale, efter kusken, som dog så omsider standsede. Vi slæbte nu vor vogn frem, fik den atter bundet til, og så rullede vi af igen. Vi kom forbi Holbøl kirke, der er en af de såkaldte kullede. Derefter kom vi igennem Hokkerup, hvor jeg kunne kende kroen, som jeg som patruljefører var inde i om aftenen den 16. juli 1850. Så nåede vi Rinke-næs, hvor jeg første gang var så heldig at få Sejrs grav at se. Sejr Steffensen, Botterup, var den første danske soldat, som faldt i den slesvigske krig, den 6. april 1848. Vi nåede Rinke-næs kro, hvor vi også var inde, hvorpå vi kørte igen videre til Trappen, hvor jeg stod af, idet jeg takkede for god og hurtig befordring. Folk var gået tilsens, og det var drøjt at få dem banket op og give mig

underretning om, hvor Peter snedker boede. Omsider fik jeg at vide, at han boede i en anden by, som hed Alnor, tæt ved Trappen. Jeg gik, og efter nogen spørgen, traf jeg også rigtigt huset, men fik en lang næse, da jeg hørte, at jeg kunne ikke blive der. Konen viste mig ad Egersund til, der lå »herjævvver« ved, og jeg gik igen. Men da jeg ingen Egersund kunne finde, besluttede jeg at gå her tilbage til Rinkenæs kro, skønt det var et godt stykke vej. Også her måtte jeg banke folkene op, inden jeg endelig slap ind og fik kvarter . . .

2/6: Jeg lå meget billigt i Rinkenæs kro, men sov temmelig længe i morges. Jeg tiltrådte min rejse igen og har haft mellem 4 og 5 mil at gå i dag. Det var min bestemmelse at have nået Åbenrå, men eftersom at aftenen gik mig på, måtte jeg blive her i denne kro, der ligger en halv mil syd for nævnte by. Jeg gjorde denne tur i dag om ad Sundeved blot for at se valpladsen ved Ullerup³⁹ og de i dette slag faldnes grave på Sottrup kirkegård. Fra Rinkenæs gik jeg ad Trappen, til Alnor, hvor jeg hos Peter snedkers kone opholdt mig lidt og skrev to breve, et til hjemmet og et til min kære ven Hans Kam. Jeg gik så ned til Egersund og blev trukket over til Broager Land på en flydebro. Det er egentlig på denne side af vandet, at Egersund ligger. Jeg så her de meget bekendte teglbrænderier, der lå tæt op til hinanden som en lille by. På Broager Land var det meget smukt, og jeg kunne ikke blive træt af at se, især gad jeg så gerne se den store kirke med sine to høje spir. Jeg kom igennem to byer: Skodsbøl og Smøl, inden jeg gik i nordlig retning igen efter Nybøl, hvor jeg kom forbi marken, jeg lå i påskedag 1849. Derefter kom jeg forbi Nybøl kirke, også en af de kullede, igennem Stenderup til Sottrup, hvor jeg straks søgte ind på kirkegården og fandt straks de krigeres grave, som ved Ullerup faldt for konge og fædreland. Det gjorde et underligt indtryk. Jeg tænkte rigtignok på, at min grav også kunne have blevet her, og jeg takkede Herren, som nådigt frelste mig . . .

Efter at jeg havde optegnet foranførte og mindet hine kolde aprildage, da jeg lå på marken udenomkring, set mig om til alle kanter, gik jeg ud af kirkegården og ind i kroen til Lorentzen, en broder til forpagter Lorentzen i Tommerup og fik der noget at leve af. Nu gik jeg videre ad den vej, som jeg kom af langfredag

1849. Det faldt mig underligt at tænke tilbage til hin uforglemmelige dag, da jeg blev ført i ilden og ud igen, og jeg kan ikke beskrive mine følelser, da jeg nåede den plads, hvor kampen stod, her foran Ullerup, hvor nu smukke bygninger er rejst i deres sted, som brændte. Jeg var inde på kirkegården, hvor jeg stod i det øjeblik, der blev skudt ild på byen. Derfra gik jeg ud til præstegården, der ligger temmelig langt vest for byen og skulle der aflægge en hilsen fra kaptajn Thurah.⁴⁰ Præsten, Feilberg,⁴¹ var ikke hjemme, men jeg blev af hans kone meget venligt modtaget og beværtet godt, noget hvortil jeg trængte. Hun var glad ved hilsenen, bad mig igen at hilse i Tommerup præstegård. Atter begyndte dagen, og efter min plan havde jeg jo langt endnu. Jeg gik nu til af alle kræfter, og det morede mig nu atter at være på ubekendte veje. Det var langt til næste by, og på denne strækning var meget skov, mange småskove og udmærkede jorder. Her begyndte vejviserne at få danske påskrifter, og jeg efterså dem alle, såvel som også den mængde skelsten, som der stod i vejgrøfterne. I Bovrup, den første by jeg kom til, var to store kroer, thi på kroer er Slesvig lige så rig som på vejvisere og skelsten. Udenfor den ene af de nævnte kroer var en dansk flagstang, hvorfor jeg formodede, den kromand måtte være dansk. Jeg gik derfor derind, og ganske rigtigt det var en ægte dansk mand. Jeg betalte for første gang i rigsbank mønt, eller rettere rigsmønt. Glad over igen at være kommet på god dansk grund, fortsatte jeg rejsen. Varnæs kirke, også kullet, lå lidt til højre, her er pastor Roth,⁴² der i 1849 var præst i Asserballe, nu præst. Videre kom jeg nu igennem Svejrup, [og] Felsted, hvis kirke ligeledes var kullet. I byen var også to store kroer. Jeg kom nu ad meget bakkede veje forbi en dejlig, for ikke længe siden plantet skov, og nåede så Hostrup og straks derpå den store chaussé, som jeg forlod i aftes omtrent ved samme tid. Det var nu aften, og jeg [var] dygtig træt. Jeg havde hørt om denne kro, at det var sådan en køn kro og skyndte mig af alle kræfter for at nå dertil inden sengetid, men den sidste stump var dygtig drøj. Omsider efter en møjsommelig march nåede jeg hertil og finder alt at være såre hyggeligt på alle måder, og jeg i det hele taget så veltilpas, som jeg kan være det i en kro. Jeg har truffet en ægte dansksindet mand her, han er fra en af de omliggende byer. Med denne mand har jeg haft den bedste samtale, jeg har haft med nogen slesvigsk bonde...

3/6: Fra Lundsbjerg kro gik jeg i morges tidligt til Åbenrå, som jeg ikke har set før. Jeg fik snart skibsbygmester Andersen, ham som købte egetræ af os i 1846, spurgt op. Han var nede ved sit værft, hvor jeg traf ham, og jeg fik noget at se, som jeg aldrig har set før. Han havde et meget stort fregatskib på stabelen, og nylig var en bark løbet ud under navn af »Boreas«. En anden skibsbygmester havde også et stort skib på stabelen. På pladsen deromkring lå en uhyre masse egetræ. En mængde arbejdere havde dér beskæftigelse, de fleste var dog Andersens. Jeg blev meget forekomment ført omkring af Andersen. Han viste mig alt og fortalte mig meget om sit byggeri. Jeg var i begge hans skibe og nede i rummet på det, som stod på stabelen. Jeg studsede ved at komme derned, og jeg studsede også ved at se de smukke værelser, om jeg må kalde dem således, som der var på »Boreas«. Dette skib skulle først til Vestindien. Det morede mig også at se Andersens folk hejse et spil op i det ene skib. Jeg siger op, thi det var sandelig højt. Efter at jeg havde set det, jeg ville, bød Andersen mig hjem at spise frokost. Derefter viste han mig en stor mængde tegninger og modeller, som jeg jo ej kunne begribe det mindste af, men som alligevel interesserede mig . . . Jeg var glad over det, som jeg havde set, glad ved den gode frokost og vinen, jeg var glad ved Andersen. Men konen var jeg bange for, hun bandede så frygteligt.

Jeg gik derpå om til pastor Andr. Leth,⁴³ hvor jeg havde flere hilsener at aflægge. Han var heldigvis hjemme, bød mig hjertelig velkommen og var så glad ved at tale [til] mig om, hvordan vi havde det i Fyn o. s. v. Jeg glemmer aldrig dette besøg, jeg glemmer aldrig denne mand. Det er en af de venligste og livligste præster, jeg har kendt. Han ville gerne have haft, at jeg skulle have blevet hos ham natten over, men det måtte jeg jo bede ham om at undskylde, da jeg ville videre. Han var glad ved at være præst i Åbenrå, det forekom ham, at denne stad lå yndigst af alle stæder i hele Danmark og tillige turde han forsikre, at i ingen andre købstæder i riget var der flere kristne end i Åbenrå. Han havde et overmåde godt embede som levebrød og var allerede forvænnet, men dog stod hans hu til Fyn. At leve under Carl Moltkes despotiske åg var hårdt, og jeg deler fuldkommen hans anskuelse, at Slesvig står langt, langt tilbage i åndelig henseende. Vi talte således længe om mange dele, og jeg blev ganske indtaget af ham.

Men da jeg jo kunne formode, at han skulle dog studere lidt til helligdagene, sagde jeg ham farvel og fortsatte nu turen videre efter Vilstrup, som det har været min bestemmelse hele tiden.

Det var nord for Åbenrå meget yndigt, og jeg var inderlig glad både ved at se omkring mig og også ved min rejse, der nu går rigtigt efter mit ønske og håb. Den store Lundsbjerg kro, hvor jeg sidst logerede, ligger kun en lille halv mil syd for Åbenrå, og jeg tror ikke at have gået mere end en fjerdingvej nord for nævnte by, før jeg atter kom til en meget stor og meget smuk ny kro, den største og smukkeste, jeg nogensinde har set. Den var to etager med kvistværrelser ovenpå. Jeg havde ikke noget nødig, men jeg gik alligevel derind for at se den smukke kro rigtig til gavn... Videre gik jeg igennem Bodum, Løjt store kirke med spir lå lidt til højre. Egnen var ikke god her. Jeg kom forbi mange gule lyngmarker og nåede Lyngtoft kro, hvor jeg var inde og lagde mine breve af, som jeg skrev i går. Straks derefter kom jeg til et højt punkt, tilhøjre af landevejen, som jeg på kortet så at være Knivsbjerg, der er 307 fod højt. Jeg gik derop og nød også en yndig udsigt. Foruden Vilstrup kirke, som jeg med glæde så efter, så jeg også Rise og Øster Løgum kirker, men jeg kunne ikke blive der længe, da vi i dag har haft en stærk storm.

Nu kom jeg derefter til Hoptrup. Navnet er godt bekendt i den slesvigske krig, desværre er det ikke så hæderligt. Jeg har selv stået ved Hoptrup-jægerne og været ked over det slemme navn og slette rygte,⁴⁴ indtil det forgik, men jeg har ikke set Hoptrup før, hvorfor det var mig meget interessant. Også i denne by var [en] stor smuk kro, en ny to-etages bygning. Jeg var inde på kirkegården, hvor jeg traf en mand, der var så god at lukke kirkedøren op, for at jeg kunne se kirken. Den var meget smuk. I sakristiet var en stor porcellænskakkelovn. I denne kirke lå 3. reservejægerkorps 4. kompagni den nat, de så henimod dag måtte ud at tage mod de Tann'ske friskarer, 7. juni 1848. Her må jeg endvidere omtale, at der på de sidste år er anlagt en ny chaussé imellem Åbenrå og Haderslev, en af de største og bedste, jeg har set. Der er gjort et uhyre arbejde syd for Hoptrup, et arbejde som er mangeløst storartet, og i det hele taget må denne chaussé have kostet store summer.

Dog jeg vender mig igen til selve rejsen. Vilstrup lå nu østen

for mig, og jeg var glad, det var ikke langt henne, thi jeg begyndte at blive træt. Jeg kom igennem Nederby, hvor jeg traf en mand, med hvem jeg havde en lang samtale om pastor Boiesen. Omsider hen under aften nåede jeg Vilstrup præstegård. Jeg var halvt bange for at tale med Boiesen⁴⁵ men overvandt frygten. Jeg havde aldrig set den kære budstikkemand før, men jeg blev glad ved ham, og det bestandig mere jo længere jeg talte med ham. Det er en meget ligefrem mand og [han] indtager straks en fremmed. Jeg havde tænkt mig, at han ville gøre mig adskillige spørgsmål, og det gjorde han også . . .

4/6: Jeg har forfejlet min kurs og er landet her i Skrydstrup kro i stedet for i Bæk, som var min bestemmelse. Jeg gik vild i aften, men mere herom siden.

Først vil jeg fortælle, hvordan den høje pinsedag er gået hen. Ligesom i Ølsby præstegård sov jeg sidste nat på en sofa i studerekammeret. Til det blev kirketid, havde jeg underholdning nok med at se i, hvad bøger og blade, der var i kammeret. Kl. 10 rejste jeg til kirke, denne lå en halv fjerdingvej nord for præstegården. Skønt jeg kom kørende med præstens vogn, havde jeg dog nær kommet for silde. Jeg fik nu pastor F. E. Boiesen at høre første gang. Han prædikede især om det råd, som er blevet holdt i himmelen, om menneskenes frelse og viste med en sjælden hjertelighed, hvor gerne dog Vorherre vil, at vi skulle frelses. Alle, alle kan blive tagne til nåde, blot de kun ville, blot de ville komme. Hvor jeg dog blev glad og trøstet, det var ret noget, som jeg kunne forstå, og noget hvortil jeg trængte . . .

I Vilstrup kirke var orgel, dette spillede efter kirketjenesten en ny melodi til sangen: Du er jo min og bliver min o. s. v. Jeg så mig imidlertid om i den smukke kirke, og navnlig lagde jeg mærke til en tavle, hvorpå de 15 præsters navne var optegnede, som siden reformationen har været præster i Vilstrup, og efter hvad Boiesen har fortalt, har de alle været kristelige præster . . .

Jeg kørte igen med præstens vogn tilbage til præstegården, hvor jeg spiste til middag og var derfor nærved at tøve for længe, inden jeg kom af sted på rejsen igen. Efter at have sagt farvel til de kære præstefolk, gik jeg til Haderslev og var på vejen nok engang inde på Vilstrup kirkegård, hvorfra der var en dejlig udsigt . . . Da jeg hen på eftermiddagen nåede Haderslev, erfor jeg, at gudstje-

nesten i Frue kirke ikke var tilende, og hvor jeg da gik ind. Som jeg havde tænkt og ønsket, prædikede ganske rigtigt den ufor-glemmelige pastor Fr. Helweg⁴⁶ og dertil dansk, men desværre, det var en halv time for silde, jeg fik kun slutningen af prædikenen at høre... Han prædikede med liv og kraft, ånden var over ham, han talte derfor hjertelige ord, der måtte igen gå til hjerte.

Fra kirken gik jeg om til Gammelting for at besøge min gamle kompagnikammerat, Hans Peter Jensen Qvie, hvor jeg blev godt forsynet med spise og drikke og kunne derfor des bedre tiltræde rejsen. Qvie fulgte mig et godt stykke vej ud og fortalte mig mange ting. Blandt andet morede det mig at høre ham fortælle: Den er tysk og han er dansk, hver gang vi gik forbi en adstadig borgermand. Vi var inde på kirkegården, hvor der også hviler mange soldater, såvel danske som tyske...

Da jeg kom til Gammel Haderslev, var jeg inde hos amtmand Stockfleth⁴⁷ med et brev [fra] Boiesen, hvori han underretter am-tet om, at han har modtaget det på ham i forrige uge faldne valg til suppleant for 1. gejstlige distrikt. Jeg havde hørt, at forhenvæ-rende fourér ved 3. kompagni, min gode ven Lind, var fuldmægtig hos amtmanden, og jeg håbede at komme til at tale med ham, men han var uheldigvis ikke hjemme. Så gik jeg efter Bæk, kom igen-nem Hammelev, forbi en ny opbygget kro, Tørning kro kaldet, hvor jeg var inde og drak en kop the. Der var dans i kroen. Mu-sikken var god, men den havde en for mig ubekendt klang og lyd, så jeg kan ikke begribe, hvilke instrumenter, der blev brugt. Nu, derefter nåede jeg Styding, det blev imidlertid aften og lidt før end ellers, da det blev gråt vejr. Jeg troede at være godt på vejen efter Bæk, indtil jeg omsider mærkede, at alting omkring mig blev mere og mere fremmed, hvorfor jeg begyndte at spørge vej. Først kom jeg ind et sted, hvor hunden ville bide mig, og folkene der var nylig komne der, bildte mig ind, at det var flere mil til Bæk, så jeg måtte til at spørge næste sted. Jeg spurgte på dansk, men fik svar på tysk og blev derfor vred og luskede af igen så småt, tænkte som så, at jeg måtte vel dog omsider nå en by. Det var mørkt. Jeg så ikke et eneste hus og var slet ikke så glad. Endelig kom jeg til en god ærlig mand, der sagde mig, at jeg nu snart var ved Skrydstrup. Jeg nåede også denne by og besluttede at blive i kroen, da det er en hel mil til Bæk...

*Morten Nielsen, Vesterdal
(1825-1910)
sognefoged i Udby sogn, Fyn*

5/6: I Skrydstrup kro lå jeg meget godt og billigt. Glad og vel til mode gik jeg i morges tidligt efter Nustrup kirke og kom forbi to store gårde, Hørløk og Skodsbjerg og nåede Damgård, hvor jeg før har været, og hvor moders søskendebarn bor. Jeg ville gerne have tøvet noget længere, men det lakkede ad kirketid, så jeg måtte skynde mig. En forhenværende skolelærer Petersen fra Sommersted kom i følge med mig, hvilket jeg huede helt vel, da det var en rar mand. Vi var inde i Bæk hos min familie, hvor der var kommet en ny mand, som hedder Peter Schmidt. Tiden gik, og vi havde nær kommet for silde til kirke...

6/6: Nær havde jeg sovet til middag i Bæk, men kom dog op. I stedet for har jeg øget aftenen ved, og det er næsten blevet midnat, før jeg arriverede hertil. Hvorledes det er gået til, skal jeg nu fortælle. Lidt efter at jeg havde spist til middag, sagde jeg farvel hos min familie og gik op til præstegården i Store Nustrup, hvor jeg skulle træffe Lars Frederiksen kl. 4. Jeg gik noget før derop for at tale med pastor Blædel. Lars var ikke kommet, og jeg blev der længe i præstegården og må rigtignok sande, at pastor Blædel

er en velsignet mand. Han var også meget folkelig, så det er ingen under, at menigheden er færdig at bære ham. Der var også en nabopræst fra Bevtoft, pastor Randbøl,⁴⁸ ovre hos ham, som lod til at være en rar mand også. I huset var to frøkner Grundtvig, der var søstre til mad. Blædel og døtre af afdøde provst Grundtvig⁴⁹ i Gladsakse, samt nok et par frøkner. Vi fik en rar samtale og klavermusik og sang. Jeg fik her anderledes glæde, end jeg havde i Bæk, og kan ikke fortælle det. Et sådant besøg i en sådan præstegård virker velgørende. Efter at jeg havde drukket the, fulgte Blædel mig ud på en høj i nærheden, Fjellumhøj kaldet, 242 fod høj, hvorfra der var en af de største og længste udsigter, jeg har haft. Han viste mig en mængde kirker til alle sider, som morede mig meget. Som vi stod, kom Lars Frederiksen endelig fra Bovlund, hvor han igår havde bivånet et slags grundlovsgilde. Men klokken var nok omtrent 7, og vi måtte derfor sige farvel og gik så ud til Christian Bøgh, der snart fik spændt for sin vogn og kørte os så til Gram kro. Vi kom på denne vej ud til Skibelund og forbi Skjoldager. I Gram kro drak vi et glas punch, sagde så Bøgh farvel, idet vi takkede ham for god befordring, hvorpå vi fortsatte rejsen forbi Gram slot og ladegård og kom igennem en stor del af Gram skov, hvor det var bælgmørkt. Så kom vi til en by, som hedder Brændstrup, og forbi Røddinggård. Henimod midnat nåede vi den vidtbekendte Rødding Højskole. Mit hjerte bankede af glæde over at være nået så vidt, at jeg har set denne skole. Jeg fik logi på elevhuset hos Lars, på kammeret nr. 8. Om Rødding Højskole mere i morgen.

7/6: Rødding Højskole ligger ved første øjekast at se på et underligt sted, men jo længere man ser den mod dens omgivelser, må det sandes, at den ligger ret kønt. Ja inden jeg rejste, syntes jeg, den lå venligt. Med hensyn til skolens bygninger, dens status, fremgang og nuværende standpunkt, elevantallet, undervisningsgenstandene, lærerne såvel de ældre som nuværende m. m., må jeg henvise til en fornylig udkommet beretning om folkehøjskolen i Rødding af skolens forstander, cand. theol. Sofus Høgshro.⁵⁰ som blev mig foræret af forfatteren. Jeg vil derfor anføre kun noget af, hvad jeg hørte og så.

Lars Frederiksen bad sig fri for skolen for des bedre at kunne vise mig omkring. Vi var i haven, hvor der var smukt. Der var en

så kaldt forsøgsmark med mange forskellige planter og kornsorter, tillige var der en smuk stendysse, og i det ene hjørne en meget høj altan, hvorfra dannebrog plejer van at vaje, og hvorfra der var en dejlig udsigt. Vi gik derefter ud i marken og så skydebanen. Siden og på kirkegården, der var meget simpel. Her hviler amtsprovst, dr. phil. Hans Høgsbro,⁵¹ i 31 år sognepræst til Rødding og Skrave, fader til højskolens forstander. Den nuværende præst her i sognene er en Hempel,⁵² broder til afdøde avisskriver Søren Hempel⁵³ i Odense. Dog herom nok. Jeg kommer tilbage til højskolen.

At det må være en fortrinlig skole, er ingen tvivl underkastet. Jeg så også Lars Frederiksens skriftlige udarbejdelser i mange retninger, hvorover jeg rigtignok studsede og måtte føle mig som lillebitte i forhold til ham. Han har nu fået lejlighed til at gøre sådanne fremskridt, at kun få bønder sønner vil kunne måle sig med ham.

Jeg spiste til middag tilligemed eleverne på spisesalen i elevhuset, hvorved jeg fik lejlighed til at se, hvordan det gik til, samt og smage den mad, som der har været klaget så meget på. Jeg kunne ikke klage. I eftermiddags var jeg omme at besøge en af skolens lærere, cand. theol. Lassen Knudsen,⁵⁴ der bor i byen. Han er gift med en datter af en Boiesen, der også er broder til de andre os bekendte Boiesen'er. Knudsen er en levende og livlig mand, og jeg var glad ved [ham]. En anden af lærerne, Schiøtz⁵⁵ nemlig, blev jeg også kendt med og fik derved at vide, at vi begge har stået ved 3. reservejægerkorps og kendt hinanden før. Han stod som skarpskytte ved 2. kompagni. Til sidst var jeg inde at hilse på forstanderen og blev meget venligt modtaget. Han viste mig ind i skolens bibliotek, der indeholder mange gode bøger. I dette værelse var tillige en lille net samling af oldsager, inddelt i stenalderen og bronzealderen. Der bliver jævnlig af eleverne foretaget udgravninger af høje, hvorved samlingen vokser. I disse dage var således atter en høj udgravet, hvor der fandtes en krukke med aske og nogle stykker ben, som jeg også så.

Jeg havde nu næsten en hel dag opholdt mig på Rødding Højskole og glædet mig overmåde. Jeg har tit og mange gange ønsket at komme på denne skole, og nu ønsker jeg det mere, thi jeg har truffet alt over forventning. Imidlertid må jeg lade mig nøje med

den skolegang, jeg har haft, og være tilfreds med at have set Røding Højskole.

Professor Flor,⁵⁶ skolens stifter, skulle komme i eftermiddags, og jeg glædede mig til at få denne mand at se, men han kom ikke. Tiden forløb, og jeg måtte af sted efter Grønnebæk. Jeg var så heldig at komme kørende til Hellet kro og havde nu ikke så langt at gå. Så kom jeg forbi Agentoft, hvor en hr. Dreier fra Assens bor, ligeledes forbi en mose, som brændte. Langt vesterude sås en forskrækkelig røg også fra antændte lyngmarker eller lyngmoser.

NOTER og HENVISNINGER

1. »Korpset« benyttes her som i datiden som betegnelse for en jægerbataillon.
2. Kvartergørende (normalt en underofficer) fra kompagniet.
3. To af N. F. S. Grundtvigs sønner meldte sig som frivillige i Treårskrigen og blev begge reserveofficerer. Her er tale om Johan Diderik Nicolai Blicher G. (1822-1907).
4. Isted.
5. Betegnelse for den befalingsmand, som varetager lønudbetaling ved kompagniet. I datiden var kompagniet selvstændigt regnskabspligtigt; det komplicerede regnskabsvæsen medførte i øvrigt, at det administrative arbejde, der påhvilede fouréren, var meget omfattende.
6. Under tilbagegangen efter slaget ved Slesvig fandt sammenstød sted i dette område. Vor hærs daværende uddannelsestrin viste en mindre god udførelse af sikringstjenesten ved visse troppeenheder.
7. Indskriften har sigte til hærens samlede indsats, 3. Reservejægerkorps var i 1850 kun med ved Isted.
8. Kvarterbilletter, der benyttes til afregning med de civile myndigheder.
9. Navne på andre underofficerer.
10. Nu Prinsens Livregiment (i Viborg).
11. Erfaringerne fra felttoget i 1848 medførte, at nogle linjeinfanteribatailloner omdannedes til lette batailloner med samme bevæbning, mørkegrøn uniformering og uddannelse som jægerkorpserne. 10. Bataillon, hvis oprindelse ikke gik længere tilbage end til 1842, eksisterer ikke mere.
12. Oprindelig fast nævning bl. a. til afgørelse f. eks.: markskelsager. Da jordfællesskabet ophørte, forsvandt bestillingen, der dog bevaredes i Sønderjylland og på Bornholm som en amtmanden og herredsfogden underordnet retsbedsmand.
13. Carl Vilhelm Ludvig Dreyer (1812-70), senere oberst og kommandør for 4. Brigade.

14. Michael Ahlmann (1798-1882). Sognepræst i Ladclund 1824, sognepræst og provst i Tønder 1830-52.
15. Carsten Erich Carstens (1810-99). Diakon (residerende kapellan) i Tønder 1840-64, konstitueret sognepræst og provst i Tønder 1864, fast ansat fra 1868-84.
16. Frederik Ferdinand Tillisch (1801-89). Embedsmand og politiker. Blev i juli 1850 udnævnt til kongelig kommissær i Slesvig. Fik næsten enevældig magt. Hans mål var den tættest mulige forbindelse mellem Slesvig og kongeriget, og han iværksatte en gennemgribende udrensning blandt embedsmændene og er især kendt som ophavsmanden til sprogreskripterne.
17. Jean Baptiste André Xavier de Plane (1813-80). Var ved 3. Reservejægerkorps 1849-52, senere oberst og chef for 28. Bataillon i Århus.
18. Ferdinand August Gosch (o. 1799-1865). Sekondløjtnant 1818, 1848 kommandør for 3. Reservejægerkorps, oberstløjtnant 1850.
19. Ludvig Nicolai Bruns (1807-90). Sekondløjtnant 1831, kaptajn 1849, afsk. som major.
20. Josef Albrekt Sørensen (o. 1826-1900). Distriktsprovst og sognepræst til Jerslev og Helleum i Vendsyssel. 1848 frivillig ved 3. Reservejægerkorps, blev underofficer, efter kortvarig hjemsendelse udskrevet som værnepligtig 1851.
21. Johannes Ludvig Julius Thorstenson (1810-68). Fourér ved 2. Linie Infanteri Bataillon (nu Kongens Fodregiment i Fredericia), senere kommandersergent.
22. Jens Nielsen, f. 1775 i Sønderby sogn, Båg herred på Fyn, død 1855, g. m. Karen Hansdatter, f. o. 1783.
23. Mette Nielsdatter, f. 1772 i Sønderby sogn, Båg herred på Fyn, søster til ovennævnte Jens Nielsen.
24. Christian C. August Schwensen (1811-99). Personel kapellan i Hørup 1838, sognepræst til Hørup 1846-92.
25. Greve Carl Moltke (1798-1866). Holstener og helstatsmand, var fejlet bort af martsbevægelsen 1848, fik 1851 sæde i A. W. Moltkes ministerium, hvor han kom ind i stedet for H. N. Clausen. Indtrådte senere i Bluhmes kabinet som minister for Slesvig. Som sådan førte han et strengt bureaukratisk regime på den ene side rettet mod Ejderdanskheden og på den anden side mod slesvigholstenerne.
26. Blev med personelerstatning fra rekrutskolen i Nyborg til felthæren sejlet fra Bogense til Vejle.
27. Christian Edvard Møller, sognepræst i Dalby ved Kerteminde. Valgt som rigsdagsmand i Veringe (1852) og i Assens 1854, sluttede sig til de nationalliberale.
28. Nicolaus Bundhund (1767-1844). Sognepræst 1797 i Foretoft, 1812 i Arnæs, 1821-44 i St. Kværn (1821-40 tillige i Nykirke).
29. Senere 21. Bataillon, der ikke eksisterer mere.
30. Carl Ludvig Mohr (1812-72). Kapellan i Ølsby-Farensted 1851, sognepræst sst. 1851-64. Afskediget af tyskerne og derefter sognepræst til Vørslev og Jordløse på Sjælland 1864-72. G. m. Margrethe Christine Thurah.

31. G. m. Chr. Erik de Thurah, sognepræst i Tommerup, Fyn. Pastor Mohr var svigersøn af præsten i Tommerup.
32. Herman Wilhelm Marcus Thiess (1793-1867). Sognepræst til Arnæs 1821, Tolck-Nybøl 1844-48, entlediget 1848. Sognepræst til Hamberge 1849-50, entlediget 1850, atter sognepræst til Tolck-Nybøl. Provst 1856-60, sognepræst til Kappel 1858-67.
33. Herregård mellem Odense og Nyborg.
34. Herregård på Horne Land, Fyn.
35. Formentligt et samtidigt udtryk for gasværket.
36. Ludvig Blædel (1809-79). Adjunkt ved Odense Kathedralskole (kst. 1835, fast ansat 1837), sognepræst til Brande 1839, til Nustrup 1851-70 (provst 1855-68) og til Keldby på Møn 1871-79.
37. Landsby nær Tommerup på Fyn.
38. Morten Niensens hjem var gården Elleruplund i Usselhusene (nuv. Skovstrup), Tommerup sogn på Fyn.
39. 6/4 1848 gennemførtes en heldig kamp mod rigstropper ved Ullerup, hvor 3. Reservejægerkorps viste god kampånd og senere ofte gik under navnet Ullerupjægerne. Morten Nielsen var med den dag.
40. Laurids Thurah, søn af præsten i Tommerup, cand. theol., blev lærer på Tønder Seminarium. Deltog i Treårskrigen, hvor han som reserveofficer blev kaptajn og kompagnichef.
41. Nicolai Laurentius Feilberg (1806-99). Sognepræst i Ullerup 1847-48 (afsat), atter sognepræst til Ullerup 1849-64 (afsat), fader til folkemindeforskeren H. F. Feilberg. Se Sønderjyske Årbøger 1926 og hans erindringer gengivet af H. P. H. Novrup i Fra Ribe Amt 1938 og 1939.
42. Henrik Roth (1812-86). Kateket i Frederikshavn 1845, sognepræst til Asserballe 1849, til Varnæs 1850-64 (afsat) og derefter til Vigerslev 1865-86.
43. Andreas Peter Martin Leth (1822-1905). Skolebestyrer i Middelfart 1845, diakon i Åbenrå 1850, dansk compastor sst. 1852, sognepræst til Ulse-Ø. Egede (Sjælland) 1863 og Middelfart 1870-94.
44. 3. Reservejægerkorps, som lige var formeret og talte nylig indkaldt, ældre mandskab, som uden forudgående træning kommanderedes af ældre officerer, deriblandt en kompagnichef, der havde været afskediget i 14 år inden krigen, slog ikke til ved Hoptrup. Øgenavnet måtte det bære til kampen ved Ullerup.
45. Frederik Engelhardt Boiesen (1808-82). Kateket i St. Heddinge 1834, sognepræst til Skørping-Fårdrup på Sjælland 1837, til Vilstrup 1850, til Stege 1859-81. Medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, udgiver af »Budstikken«, landstingsmand 1866 og afgjort modstander af grundlovsændringen. Til afskedsfesten for ham i Haderslev 1859 skrev Lembcke: Vort modersmål er dejligt.
46. Hans Friederich Helweg (1816-1901). Personel kapellan til Ø. Starup-V. Nebel 1842-43, forstander for Rødding Højskole 1846, feltpræst 1848-49, diakon i Haderslev 1850, sognepræst sst. 1856-64 (afsat), sognepræst til Købelelev på Falster 1867-1901 (stiftsprovst 1886-98). Stærkt præget af Grundtvigs livssyn.

47. William Walker Stockfleth (1802-85). Begyndte sin embedskarriere som auditor i hæren, 1845 herredsfoged i Nørvang og Tørrild herreder, medlem af den grundlovgivende rigsforsamling, sluttede sig til højre, folketingsmand. Afslog en guvernørpost i Vestindien og blev amtmand i Haderslev (kst. 1850, udn. 1851). Da ministeriet Ørsted afgik, fik han den slesvigske ministerportefølje tilbudt, men afslog. Afsat 1864 og flyttede til København.
48. Jørgen Christensen Randbøl (1802-78). Sognepræst til Skrydstrup 1832, til Bevtoft-Tislund 1843-67.
49. Otto Grundtvig (1772-1843). Provst i Gladsakse på Sjælland, datteren Bolette Charlotte G. var g. m. pastor Blædel.
50. Sofus Magdalus Høgsbro (1822-1902). Højskoleforstander og politiker. På anbefaling af N. F. S. Grundtvig og H. N. Clausen fik han 1850 af etatsråd Chr. Flor tilbudt forstanderstillingen på den genåbnede Rødding Højskole. Gik ind for at skolen ikke blot blev til folkelig vækkelse, men også sigtede mod kundskabserhvervelse.
51. Hans Høgsbro (1764-1814). Amtsprøbst.
52. Johan Hempel (1784-1875). Lærer ved Opfostringshuset i København 1813, kateket i Nyborg 1817, sognepræst til Rødding-Skrave 1829-61.
53. Søren Hempel (1775-1844). Boghandler i Odense, udgav »Fyens Stiftstidende«.
54. Bispisningen lededes af en økonom. Opvartning, pasning af lamper og kakkelovne udførtes af karle.
54. Jens Lassen Knudsen (1819-86). Andenlærer ved Rødding Højskole, øvede 1861 stærk kritik mod den hidtidige ledelse af skolen, ivrig tilhænger af Grundtvigs skoletanker, senere lærer hos Kr. Kold på Dalum Højskole, sidst sognepræst til Lejrskov.
55. Ludvig Theodor Schiøtz (1821-1900). Botaniker, brygger, deltog frivilligt i krigen 1849. Lærer i naturhistorie ved Rødding Højskole 1851-56. Uddannelse på Carlsberg, grundlagde Albani Bryggeri i Odense, og ved dettes omdannelse til aktieselskab 1866 blev han direktør.
56. Christian Flor (1792-1875). 1822 sognepræst til Tølløse på Sjælland, 1826 lektor i dansk litteratur og sprog ved universitetet i Kiel. Var med til at starte bladet »Dannevirke«. Er meget karakteristisk kaldt »fødselshjælper« ved den danske folkevækkelse i Nordslesvig.

Kildehenvisninger til de personalhistoriske oplysninger:

- Wiberg: En almindelig dansk Præstehistorie.
 O. F. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten.
 Dansk biografisk Leksikon (Engelstoft).
 V. Richter: Den danske Landmilitæretat.
 Fra Hærens Arkiv er modtaget enkelte supplerende oplysninger.

I serien
SKRIFTER, UDGIVNE AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND,
er udkommet:

1. Erik Christensen: Fra min virksomhed i Tønder. Kr. 2,25. (I boghandelen kr. 4,50).
2. P. J. Refshauge: Bonden, der blev landråd. Udsolgt.
3. Tønder gennem Tiderne. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: Fra slesvigsk fattigvæsens fortid. Kr. 4,50 (9,00).
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie. Udsolgt.
6. Navneregister til H. P. Hanssens værker. Udg. af Johan Hvidtfeldt. Kr. 2,00 (4,00).
7. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: Slægtshistoriske studier i Sønderjylland. 2. udgave, revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark. Red. af Cl. Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 6,00 (12,00).
11. Olav Christensen: Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. Indb. kr. 7,50 (15,00).
12. Nordslesvig efter genforeningen. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: Fra Als til Tønder. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: Åbenrå annaler, 1524, 1584-1694. Kr. 4,00 (8,00). Indb. kr. 8,00 (16,00).
15. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog. Udsolgt.
16. A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis. Bd. I udsolgt, bd. II kr. 10,00 (20,00), bd. III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: Niels Heldvad. En biografi. Kr. 8,00 (16,00).
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: Kaptajn Hans Bruhns Erindringer. Udsolgt.

19. Asger Nyholm: Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid. Udsolgt.
20. Knud Kretzschmer: Den sønderjydske Fond. Kr. 8,00 (16,00).
21. H. V. Gregersen: Gotiske skriftprøver fra sønderjydske arkivalier. Kr. 8,00 (16,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550-1848. Indb. kr. 6,00 (12,00).
23. G. Japsen: Den nationale udvikling i Åbenrå 1800-1850. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønderengen 1550-1900. Udsolgt.
25. Åbenrå Bys Historie. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. I, indb. kr. 16,50 (33,00), i skindbind kr. 31,00 (62,00). Bd. II kr. 25,00 (50,00), i skindbind kr. 38,00 (76,00). Køb er bindende for alle tre bind.
26. Harald Jørgensen: To Ungdomsvener. En brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjysk Psalmsang 1717-1740. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: Den Lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag til salt-handelens historie i hertugdømmet Slesvig. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805. Indb. kr. 25,00 (50,00).
30. Tønder Seminarie-Stat 1788-1963. Indb. kr. 25,00 (50,00). Udarbejdet af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen.
31. Peder H. Smidt: Hverdag og Fest - Vestslesvigske Minder. Udsolgt.
32. Jacob Fabricius d. Yngres Optegnelser. Tekst, oversættelse og noter v. pastor emer. A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. Indb. 30,00 (60,00).
34. A. Andersen: Johannes Oldendorphs Selvbiografi. Indb. kr. 10,00 (20,00).
35. L. S. Ravn: Danskuddannede Folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk Styre. Indb. kr. 15,00 (30,00).
36. M. Favrholt: Haderslev Latinskoles Historie 1567-1967. Indb. kr. 25,00 (50,00).

*

SØNDERJYLLAND - HISTORISK BILLEDBOG

Tiden indtil 1864 v. Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. 256 s.
 (Trykt i to oplag, ialt 20.000 exempl.) UDSOLGT.
 Nyt oplag er under forberedelse, pris kr. 25,00.

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

har følgende styrelse:

Formand: generalkonsul, professor,
dr. phil. Troels Fink, Flensborg

Næstformand: viceskoleinspektør Chr. Stenz,
Åbenrå

Kasserer: ekspeditionssekretær
Olav Christensen, Haderslev

Sekretær: arkivar, cand. mag.
Hans H. Worsøe, Åbenrå

Amtsudvalgsformænd:
forstander G. Rasmussen, Danebod Højskole
sognepræst Tage Holm, Vojens
overassistent Holger Jacobsen, Åbenrå
kontorchef Lars Schubert, Flensborg
gdr. Cornelius Schmidt, Døstrup

Styrelsesmedlemmer igøvrigt:
Viceskoleinspektør Werner Christiansen,
Tønder
rektor Knud Fanø, Flensborg
seminarielektor H. V. Gregersen, Haderslev
rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt,
København
landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå
seminarielektor Gottlieb Japsen, Åbenrå
fhv. højskoleforstander Hans Lund,
Tanderupgård pr. Ribe
museumsinspektør H. Neumann, Haderslev
seminarielektor, dr. phil. S. Schoubye,
Tønder
cand. polit. Inger Bjørn Svensson,
Haderslev
apoteker, dr. pharm. Hans-Iver Toft, Tønder

Formanden, næstformanden, kassereren og
sekretæren danner forretningsudvalget

Sekretariat og ekspedition:
Landsarkivet, Åbenrå,
(arkivar Hans H. Worsøe)
tlf. (0 46) 2 27 04. Giro 116642

Redaktionsadresser:
Sønderjyske Arbøger: Knud Fanø,
box D, Graasten Bank, Kruså

Sønderjysk Månedsskrift:
Inger Bjørn Svensson,
H. P. Hanssensvej 9, Haderslev

Skriftrækken: H. V. Gregersen,
Dronning Alexandrinesvej 2, Haderslev

Kassererens adresse:
Olav Christensen, Christiansfeldvej 30,
Haderslev, giro: 42682

Sønderjyske Arbøger er Historisk Samfunds
medlemsskrift. Medlemskontingentet er
f. t. 20,00 kr.

Indmeldelser modtages af sekretariatet,
af alle styrelsesmedlemmer og
de lokale tillidsmænd

Sønderjyske Arbøger og skrifterne
er i kommission hos
Danske Boghandleres Kommissionsanpart,
Siljngade 6-8, København S.

